

ГОЛОДОМОР 1932 1933

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ МВС УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ: ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ

За редакцією
професора В.М. Щербатюка, доцента Д.І. Кураса

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Національної академії внутрішніх справ*

Київ
Видавництво «Фенікс»
2025

Редакційна колегія:

д. пед. н. І.П. Ящук (голова), д. філософ. публ. управ. А.П. Загорulyко (відповідальний за випуск), д. і. н. В.М. Щербатюк (упорядник, науковий редактор), д. ю. н. Є.С. Дурнов (відповідальний секретар розділу I), к. ю. н. О.В. Шкуратенко (керівник авторського колективу), к. і. н. Д.І. Курас (науковий редактор), к. ю. н. Ю.В. Сокур (упорядник, відповідальний секретар розділу IV), к. і. н. Н.О. Дорошук (відповідальний секретар розділу III), к. ю. н. В.З. Прус (відповідальний секретар розділу II), магістр за спеціальністю «Право» М.А. Дзюба (відповідальний секретар розділу II)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Національної академії внутрішніх справ
(протокол № 18 від 27 серпня 2024 р.)*

Г 614

Голодомор 1932–1933 років: геноцид українського народу. Збірник документів і матеріалів / І.П. Ящук, А.П. Загорulyко, В.М. Щербатюк, Є.С. Дурнов, О.В. Шкуратенко, Д.І. Курас, Ю.В. Сокур, Н.О. Дорошук, В.З. Прус, М.А. Дзюба та ін.; за ред. В.М. Щербатюка, Д.І. Кураса. — Київ : Видавництво «Фенікс», 2025. — 272 с.

ISBN 978-966-136-981-7

Збірник вміщує наукові дослідження Голодомору 1932–1933 років, де автори обґрунтовують терор голодом як метод впровадження більшовиками економічної політики в українському селі, упокорення селян, утвердження радянської влади в Україні та черговий раз доводять, що організований пануючим режимом штучний голод був геноцидом українського народу.

Висвітлено реалізацію проєкту МВС України з оцифрування архівних справ періоду Голодомору, зокрема, фонду № 32 Галузевого державного архіву МВС «Кримінальні справи судових та позасудових органів», та роз’яснено щодо користування інтерактивною мапою, на яку нанесено електронні копії означених кримінальних справ.

Наведені, створені на основі споминів очевидців Голодомору, матеріали конференцій та наукових читань, що були організовані і проведені в Національній академії внутрішніх справ у 2008–2023 роках.

Окремо подані витяги архівних документів на підтвердження висновків аналітичної довідки за результатами опрацювання архівних справ названого фонду.

Для науковців, викладачів, здобувачів освіти, усіх тих, хто прагне пізнати історію українського народу.

УДК 94(477)“1932/1933”

Рецензенти:

- С.Д. Гусарев** — доктор юридичних наук, професор
(Національна академія внутрішніх справ)
- В.П. Капелюшний** — доктор історичних наук, професор
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
- О.П. Реснт** — доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України; Національна спілка краєзнавців України)

- © І.П. Ящук, передмова, 2025
© В.М. Щербатюк, О.В. Шкуратенко, вступ, 2025
© В.М. Щербатюк, упорядкування, наукове редагування, 2025
© Д.І. Курас, наукове редагування, 2025
© Ю.В. Сокур, упорядкування, 2025
© Автори публікації, 2025
© Видавництво «Фенікс», макет, 2025

ISBN 978-966-136-981-7

ЗМІСТ

Передмова (д. пед. н. <i>І. Яшук</i>)	7
Вступ (д. і. н. <i>В. Щербатюк</i> , к. ю. н. <i>О. Шкуратенко</i>)	9

Розділ І.

Голодомор 1932–1933 років: геноцид українського народу. Наукові дослідження

Архівні документи як джерело дослідження Голодомору 1932–1933 років (за матеріалами Фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС України) (д. і. н. <i>В. Щербатюк</i> , д. філософ. публ. упр. <i>А. Загорулько</i> , д. ю. н. <i>Є. Дурнов</i> , к. ю. н. <i>Ю. Сокур</i> , <i>Ю. Орищенко</i>)	15
Архівно-кримінальні справи Галузевого державного архіву МВС України про канібалізм у 1933 році як джерело дослідження Голодомору (на прикладі району ім. Г.І. Петровського Київської області) (д. філософ. публ. упр. <i>А. Загорулько</i> , <i>А. Білай</i> , <i>М. Харабара</i>)	34
Голодомор в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці у 1932–1933 роках. Причини і наслідки (д. філософ. з сучасної історії <i>І. Кашу</i>)	46
Продовольча блокада УСРР в 20–30 роках ХХ століття як засіб помсти та упокорення українського народу (к. ю. н. <i>О. Шкуратенко</i> , к. ю. н. <i>Ю. Сокур</i>)	63
Про Голодомор у селах Почапинці та Верешаки на Київщині (<i>П. Ялинський</i>)	73
Терор голодом як метод боротьби комуністичного режиму проти українського селянства (д. і. н. <i>В. Щербатюк</i>)	91

Розділ II.

Проект оцифрування архівних кримінальних справ періоду Голодомору 1932–1933 років, що зберігаються в Галузевому державному архіві МВС України

Історія започаткування та реалізація проєкту (д. філос. публ. управ. А. Загорулько)	113
Електронний ресурс «Мапа Голодомору» (д. філос. публ. управ. А. Загорулько)	120

Розділ III.

Наукові тези на вшанування жертв Голодомору 1932–1933 років

Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 років
(науково-теоретична конференція здобувачів вищої освіти
Національної академії внутрішніх справ).
Київ, 23 листопада 2023 року

Голодомор на Жашківщині (за матеріалами історичного музею міста Жашків) (магістр права М. Дзюба, А. Бабій)	127
Голодомор в селі Мар'янівка Бучанського району Київської області (за переказами Охрименка Михайла Яковича) (магістр права М. Дзюба, А. Старовойт)	129
Жахи Голодомору 1932–1933 років (А. Варивода)	130
Життя під час трагедії: спогади очевидців Голодомору (Л. Геращенко)	132
Голодомор 1932–1933 років на Вінниччині (на матеріалах спогадів Вацлава Заремби) (к. і. н. Д. Курас, А. Мороз)	135
Найстрашніший злочин, скоєний проти України та українців (за спогадами очевидиці) (А. Моначина)	137
Голодні роки за переказами моєї бабусі (А. Оліферчук)	140
Спогади очевидців масового терору 1932–1933 років села Микитівки Сумської області (С. Плакса)	141
Трагедія українського народу: Голодомор 1932–1933 років (історія очевидця) (к. ю. н. В. Прус, С. Мірошниченко)	142

Голодомор у Гайсинському районі на Вінничині (к. ю. н. В. Прус, Д. Саксін)	144
Чи був шанс на виживання: втрачене дитинство та як голодом вбивали дітей (А. Тилилим)	146
Голодомор: біль, що живе в пам'яті (Д. Шостак)	149
Події Голодомору 1932–1933 років з перших вуст (А. Яремій) ...	151

Трагедія Голодоморів в Україні.

*Науково-практична конференція. Другі наукові читання кафедри
історії держави та права Національної академії внутрішніх справ.
Київ, 28 вересня 2013 року*

Зняти із себе провину... (доповідь підготовлена за матеріалами судового звіту у справі антирадянського «право- троцькістського блоку») (к. ю. н. Є. Дурнов, к. ю. н. Ю. Сокур)	152
Наша родина налічувала дванадцять дітей, шестеро з них померло: голод 1932–1933 років на Прилуччині (інтерв'ю з очевидцем) (В. Астанін)	167
Страшна правда Голодомору 1932–1933 років: за спогадами очевидців (В. Валяєв)	170
Євгенія Музика: «Винною у нашому горі вважаю тогочасну владу» (С. Гадючка)	171
Голодомор у селах Пултівці, Красне та Лисянка Вінницького району (А. Заверуха)	173
Михайле, Гавриле, ви ж свої люди, не забирайте... (із спогадів прадідуся) (К. Задорожна)	177
Зі спогадів моєї прабабусі Варвари Гончаренко (А. Кудін)	178
Спогади прадідуся (В. Миронова)	179
Тимош Пузиревський: «Я жодної людини не зобидив. Тому й живу довго» (про події 1932–1933 років у Бориспільському районі Київської області за спогадами очевидців) (Ю. Ніжинська)	192

Чорна сторінка Чернівців (І. Одотюк)	188
Голодомор 1932–1933 років на Брусилівщині (А. Рябчук)	195
Пішла на роботу — так заробляла стакан крупи (Н. Сливка)	199

Голодомор 1932–1933 років: передумови, причини, наслідки.

Пам'яті жертв Голодоморів 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр. в Україні присвячується. Наукові читання кафедри історії держави та права Київського національного університету внутрішніх справ.

Київ, 20 листопада — 15 грудня 2008 року

Продовольче питання у рішеннях Політбюро ЦК КП(б)У восени 1932 р. (к. і. н. Н. Дорошук)	200
Діяльність України в ООН у 40–50-х роках ХХ ст. щодо запобігання злочинів геноциду (к. ю. н. О. Шкуратенко)	204

Розділ IV.

Фонд 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів»

**Галузевого державного архіву МВС України: результати
опрацювання архівних справ фонду. Документи
та науковий коментар**

Довідка про результати опрацювання архівних справ фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС України за фактами канібалізму (до 90-річчя вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.) (д. і. н. В. Щербатюк, к. ю. н. Ю. Сокур)	211
Документи фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» ГДА МВС України. Науковий коментар (д. і. н. В. Щербатюк, к. ю. н. Ю. Сокур, к. і. н. Д. Байкеніч, д. філос. публ. управ. А. Загорулько, к. ю. н. Ю. Клевенець)	226
Автори публікацій	270

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні, в умовах російсько-української війни, знання нашої історії — це, з-поміж іншого, теж наша зброя. Знання історії, протидія дезінформації та маніпулюванням є важливою умовою забезпечення національної безпеки держави. Ворог маніпулює минулим, зокрема, й темою Голодомору та масових штучних голодів. Заперечуючи власну участь в організації цих злочинів, використовуючи досвід своїх комуністичних попередників, намагається створити в Україні та інших країнах світу гуманітарно-продовольчу кризу.

Агресор знищує посіви зерна та продовольство, руйнує елеватори, викрадає врожай, намагається блокувати експорт зерна до країн, які його гостро потребують. Тисячі військовополонених та цивільних українців у ворожих таборах катують голодом.

Працівники органів та підрозділів внутрішніх справ щодня фіксують російські воєнні злочини: катівні, розстріли цивільних та військових без зброї, примусові депортації до країни-агресора, нищення культурних цінностей та спадщини: музеїв, пам'яток архітектури та інтелектуального надбання. Перераховані злочинні дії є свідченням намагань ворога, як і за сталінських часів, знищити українську національну ідентичність.

Усвідомлюючи тяглість російської агресії щодо України, її злочинні імперські амбіції та прагнення до повторного вчинення геноциду українців, Міністерство внутрішніх справ України поставило перед собою завдання системно розкривати правду про зло, вчинене комуністичним тоталітарним режимом та його послідовниками. Масштаби цих злочинів вражають весь цивілізований світ. Протягом останніх років командою Міністерства внутрішніх справ України у співпраці з Національним музеєм Голодомору-геноциду проведено роботу з виявлення та оприлюднення архівних документів періоду Голодомору, які проливають світло на злочини комуністичного тоталітарного режиму.

У Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ зберігається порівняно невеликий обсяг архівних документів про Голодомор 1932–1933 років. Зокрема, це справи, які висвітлюють депортації з території України так званих куркулів на північ СРСР, справи про спроби самостійного повернення та розшук цих осіб радянськими органами внутрішніх справ під час та після Голодо-

мору, справи засуджених за «5 колосків», а також справи на резонансну тематику — канібалізм та трупоїдство. Без перебільшення, вказані матеріали мають виняткову історичну цінність.

У 2009 році Службою безпеки України було порушено кримінальну справу № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932—1933 роках. Матеріали 1022 кримінальних справ з архіву МВС, порушених за фактами канібалізму та трупоїдства, стали важливою частиною доказової бази під час встановлення факту злочину геноциду та мали виняткове значення у розслідуванні кримінальної справи. Апеляційний суд міста Києва постановою від 13 січня 2010 року підтвердив висновки слідчих СБУ про умисну організацію вищим керівництвом СРСР та УСРР геноциду українського народу з метою придушення національно-визвольного руху в Україні та недопущення побудови і утвердження незалежної української держави, шляхом створення життєвих умов, розрахованих на фізичне винищення частини українців спланованим Голодомором 1932—1933 років.

Запропонований збірник документів і матеріалів підсумовує пророблену командою МВС роботу, спрямовану на дослідження Голодомору та поширення правди про нього.

Водночас наукова робота продовжується. З метою розкриття невідомих раніше фактів та закономірностей, до яких призвели умисні дії комуністичного тоталітарного режиму, до вивчення архівних документів долучаються ще більше дослідників.

На завершення хочеться висловити вдячність всім тим, хто приєднався до ініціативи МВС та зробив свій вклад у спільну справу підготовки видання. Окремо слід відзначити активність здобувачів вищої освіти, які взяли участь у дослідженні теми та фіксації спогадів очевидців Голодомору. Особлива подяка рецензентам книги за ретельну роботу з рецензування та цінний зворотній зв'язок.

Разом, розкриваючи на основі архівних матеріалів світові правду, ми крок за кроком руйнуємо основу ідеологічної конструкції з вигадок та брехні, на якій століттями тримається російський режим.

Доктор педагогічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
державний секретар Міністерства внутрішніх справ України
І.П. Яшук

ВСТУП

Однією з найбільших гуманітарних катастроф у світі та трагедій народу став Голодомор 1932–1933 років, який послужив правлячому режиму засобом терору у впровадженні колективізації в українському селі й утвердженні в Україні радянської влади. Організований більшовицькою владою та спрямований проти українців штучний голод фактично став геноцидом українського народу. Нині це визнали більше 30-ти країн світу і процес визнання триває.

Водночас організація голоду в Україні була спрямована на знищення української самобутності та історичної пам'яті, що у майбутньому сприяло б неспроможності відродження українцями національної держави. Невдалі зусилля більшовицьких лідерів сьогодні намагається повторити російсько-путінський режим, злочини якого є повторним геноцидом українців.

На жаль, свідків, які пам'ятають жахливі події 1932–1933 років, нині вже небагато, можливо, залишилися навіть одиниці, адже в роки Голодомору вони вже були малолітніми дітьми. Проте, свідчень зібрано немало, особливо після 1991 року, хоч темпи їх накопичення з різних причин (брак коштів, протидія антиукраїнських сил тощо) були різними. Але поступ справи став очевидним. Нам пощастило досліджувати події Голодомору на мікрорегіональному рівні ще наприкінці ХХ ст., освоювати проблему в контексті історії села, району, регіону¹, життєвого шляху окремої людини чи родини², згодом — на основі архівних документів³ і, таким чином, вносити

- 1 Щербатюк В. Страхіття Голодомору на Лисянській землі. *Нариси з історії Лисянщини*. Київ, 1997. 120 с. С. 43–46; Щербатюк В.М. Страхіття 33-го. *Історія регіонів України: Лисянщина*. Київ: Логос, 2002. 428 с. С. 178–184; Голод на Лисянщині. З праць доцента В.М. Щербатюка. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив* / Упоряд. Ю. Мицик. Т. 6. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 677–685.
- 2 Щербатюк В.М. Обіцяли вісім років тюрми за те, що ми їли еспарцет... *Лисянщина*. 1999. № 51.
- 3 Щербатюк В.М., Загоруйко А.П., Дурнов Є.С., Сокур Ю.В., Орищенко Ю.В. Архівні документи як джерело дослідження Голодомору 1932–1933 років (за матеріалами Фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС України). *Українознавчий альманах*. Випуск 33. Київ: «Міленіум», 2023. С. 162–173.

посильний вклад в історіографію Голодомору 1932–1933 років, яка нині нараховує вже тисячі публікацій. Ці та інші дослідження¹, їх узагальнення поповнили збірники конференцій², видання до друку яких організовувала кафедра історії держави та права Національної академії внутрішніх справ (НАВС), окремі з них були виголошені у сучасних медіа³. Поєднання споминів очевидців з архівними документами слугувало об'єктивізму в процесі дослідження. Однак нині головним джерелом вивчення означеного питання стають документи архівів.

Для дослідження Голодомору 1932–1933 років досить вагомими є справи Галузевого державного архіву (ГДА) Міністерства внутрішніх справ України. Тому, у зв'язку з 90-ми роковинами Голодомору-геноциду, 100-річчям масового штучного голоду 1921–1923 років, на вшанування пам'яті жертв цих трагедій та за дорученням керівництва МВС «Про надання сприяння в організації вшанування пам'яті жертв Голодомору»⁴ у вересні – жовтні 2023 року науково-педагогічними працівниками кафедри історії держави та права НАВС були проаналізовані справи фонду 32 «Кри-

- 1 Шкуратенко О., Сокур Ю. Запровадження радянською владою натуральних штрафів як один із проявів геноциду українського народу (історико–правовий аспект). *Штучні голоди в Україні ХХ століття: матеріали Міжнародної конференції*, м. Київ, 16 травня 2018 року. Київ–Дрогобич: Видавництво «Коло», 2018. С. 351–356.
- 2 Голодомор в Україні 1932–1933 років: передумови, причини, наслідки (Пам'яті жертв голодоморів 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр. в Україні присвячується). Наукові читання: 36. наук. праць. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. 48 с.; Трагедія голодоморів в Україні. Науково-практична конференція: 36. наук. праць та матеріалів / Упорядники В.М. Щербатюк, Ю.В. Сокур, О.В. Шкуратенко. Київ: НАВС, 2013. 130 с.
- 3 Укрінформ: «Музею Голодомору передали 1022 оцифровані кримінальні справи періоду Голодомору» (публікація від 23.11.2023) URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3790854-muzeu-golodomoru-peredali-1022-ocifrovani-kriminalni-spravi-periodu-golodomoru.html>; Телемарафон «Єдині новини», канал «1+1», сюжет від 24.11.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8LZ5qrKYsxA>; Телеканал «Рада», сюжет від 26.11.2023. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_JZrpk1Ns4U
- 4 Лист Міністерства внутрішніх справ України № 967 м від 23.08.2023 року ректорові Національної академії внутрішніх справ.

мінальні справи судових та позасудових органів» ГДА МВС України. За результатами опрацювання архівних справ підготовлена довідка до МВС України та наукове дослідження, основні тези якого оприлюднені під час наукових конференцій в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та Національній академії внутрішніх справ.

Пропонований читачу збірник сприяє поширенню правди про Голодомор 1932–1933 років. Він складається з чотирьох розділів, у яких представлені наукові дослідження щодо Голодомору (розділ I), висвітлюється реалізація проекту МВС з оцифрування архівних справ періоду Голодомору, зокрема, фонду № 32 Галузевого державного архіву МВС «Кримінальні справи судових та позасудових органів», та роз'яснюється механізм користування інтерактивною мапою, на яку нанесено електронні копії означених кримінальних справ (розділ II), вміщуються наукові тези, сформовані на споминах очевидців Голодомору (розділ III), подані витяги архівних документів (розділ IV).

Частина наукових досліджень збірника була раніше опублікована, тому вони залишені в основному без змін, у редакції оригіналу, окрім посилань та літератури праць, які потребували наукового редагування, та для зручності у читанні й використанні тексту. Деякі матеріали публікуються вперше.

Авторами наукових студій є науковці Національної академії внутрішніх справ, дослідники з Міністерства внутрішніх справ України та Національної спілки краєзнавців України. Дехто з них починав досліджувати Голодомор 1932–1933 років ще наприкінці ХХ – початку ХХІ століть. Окремо назвемо доцента Юрія Сокура. Він продовжив справу свого батька – професора Василя Сокура, який досліджував Голодомор на основі кримінальних справ Галузевого державного архіву МВС України в той час, коли відкритого доступу до них ще не було. Нині до дослідження цієї трагедії залучаються й архіви інших держав. Так, у вміщених у збірці наукових працях представлені документи архівів Молдови завдяки доктору філософії з сучасної історії, директору Національного архівного агентства Республіки Молдова Ігорю Кашу. Ваги науковим студіям додають і місцеві матеріали, записані свого часу зі слів очевидців або їх нащадків, на яких, зокрема, ґрунтується дослідження Павла Ялинського.

Важливою складовою матеріалів збірки є спомини очевидців Голодомору, записані курсантами і студентами та опрацьовані ними під керівництвом науково-педагогічних працівників кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, виголошені на конференціях і наукових читаннях у 2008–2023 роках. Ці дослідження постають у книзі у вигляді наукових тез.

З метою підтвердження висновків аналітичної довідки за результатами опрацювання архівних справ фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС України за фактами канібалізму, упорядники та наукові редактори видання вмістили до книги витяги з окремих справ означеного фонду з відповідними науковими коментарями.

Переконані, що документи і матеріали збірки сприятимуть науковцям, викладачам, здобувачам освіти в дослідженні Голодомору 1932–1933 років, допоможуть досягнути його як геноцид українського народу.

Доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України
В.М. Щербатюк

Кандидат юридичних наук, доцент
О.В. Шкуратенко

РОЗДІЛ I

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ:
ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.
НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ГОСПОЛИТУПРАВЛЕНИЕ У. С. С. Р.
КУПЯНСКОЕ РИНОТДЕЛЕНИЕ.

РОССЕРГЕЧЕНО
Всесоюз. № 14609 1933 г.

ср 574
ДЕЛО № 475-488
39523

По обвинению Козарева Ирины Алексан.
Дровину в преступлении по признакам
138 ст. УК ЧССР.

10-11-33
71 174-3
МД

Начато 17-Марта 1933 г.
Окончено 14609 193 г.

НА ЛИСТАХ.

14609

Купянск, друкарня газети «РЛ», Чис. № 194-300.

Галузевий державний архів (ГДА) МВС України.
Ф. 32, оп. 1, спр. 14609. 17-27 березня 1933 р., 15 арк.

Володимир ЩЕРБАТЮК
Андрій ЗАГОРУЛЬКО
Євген ДУРНОВ
Юрій СОКУР
Юрій ОРИЩЕНКО*

**Архівні документи як джерело дослідження Голодомору
1932–1933 років (за матеріалами Фонду 32 «Кримінальні
справи судових та позасудових органів» Галузевого
державного архіву МВС України)¹**

***Анотація.** У дослідженні простежено висвітлення Голодомору 1932–1933 років, подій і процесів, пов'язаних з ним, у справах фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС України.*

Зокрема, на основі документів показано Голодомор як геноцид, спрямований проти українців. Акцентовано увагу, що голод, який ширився в Україні у 1932–1933 роках мав штучний характер, економічні й політичні причини, сприяв послабленню національного руху. Підкреслено переконливість документів справ, що апогей трагедії припав на березень–червень 1933 року, коли вимирали цілі сім'ї

* Автори: доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ В. Щербатюк; доктор філософії з галузі публічне управління та адміністрування, начальник управління медіа-моніторингу та аналітичного супроводження Департаменту комунікацій МВС України А. Загорулько; доктор юридичних наук, професор, перший заступник директора Департаменту персоналу МВС України Є. Дурнов; кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ Ю. Сокур; вчитель-методист з історії, заступник директора з навчально-виховної роботи ліцею № 257 «Синьоозерний» Подільського району м. Києва Ю. Орищенко.

1 Щербатюк В.М., Загорулько А.П., Дурнов Є.С., Сокур Ю.В., Орищенко Ю.В. Архівні документи як джерело дослідження Голодомору 1932–1933 років (за матеріалами Фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС України). *Українознавчий альманах*. Випуск 33. Київ: «Міленіум», 2023. С. 162–173.

і головним чином багатодітні, а доведені до відчаю люди вдавалися до некрофагії (поїдання трупів) та антропофагії (канібалізму), що було продиктовано їх приреченістю. В цьому контексті вказано на справи, де йдеться, що жертвами насилля дуже часто ставали діти, а з їх числа, як показано, здебільше страждали діти-сироти, які ходили селами у пошуках їжі.

Автори запевняють, що усім справам фонду притаманна фальсифікація, адже приховуються справжні причини голоду. Документи справ фонду переконують, що до голоду більшовицький режим ставився як до неіснуючого явища, адже у жодній справі голод, як такий, що спланований чи організований владою не згадується. У статті стверджується політизація всіх слідчих справ. Автори наголошують, що даний факт необхідно враховувати при вивченні документів та дослідженні означеної проблеми. Дослідники підкреслюють, що ця фальсифікація була наслідком й особистісних мотивів самих посадових осіб.

У дослідженні розкрито значення архівних документів, зокрема, справ фонду як важливої джерельної бази в дослідженні Голодомору 1932–1933 років. Водночас автори пропонують досягати означену трагедію не лише в історико-політичному аспекті, а з урахуванням критерії оцінок й інших наук.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 рр., селяни, геноцид, архівні матеріали, документи, кримінальні справи

Щоб централізувати повну владу в руках Сталіна потрібно було вигубити українське селянство...

Джеймс Мейс, дослідник Голодомору

Постановка проблеми. В Україні тривалий час над дослідженням голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років продовжувало нависати табу, накладене в радянський час з Москви. З відродженням 1991 р. української держави відбулися зрушення. На державному рівні це переконливо засвідчують заходи на вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр., а в науковому світі – видрукувані дослідження, збірники спогадів та матеріалів і документів з архівів України, більшість з яких ще донедавна були неznані ши-

рокому загалу, а значна частина з яких взагалі введена до наукового обігу вперше.

Ще у 2006 р. Верховна Рада України офіційно ствердила, що Голодомор 1932–1933 рр. є геноцидом українського народу, а 2010 року Апеляційний суд Києва довів його геноцидний характер. Наразі Голодомор 1932–1933 рр. визнали геноцидом українців більше тридцяти країн світу, а 15 грудня 2022 р. — Європарламент [1]. 12 жовтня 2023 р. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського народу визнала Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЕ). У резолюції ПАРЕ закликала всі парламенти країн-членів Ради Європи та інші парламенти наслідувати цей приклад [2].

Актуальність дослідження, мета і завдання статті. Безсумнівним є факт, що в дослідженні Голодомору 1932–1933 рр. найбільш повну і максимально наближену до істини картину дають спогади та документи архівів. В історіографії теми останні нині набувають надзвичайної ваги, оскільки свідків тих подій практично вже немає. Цим ще більш посилюється *актуальність* дослідження даної тематики на основі архівних документів. Тому в даній праці ми ставимо за *мету* показати документи архівів як головне джерело у дослідженні Голодомору 1932–1933 років на основі справ Галузевого державного архіву (ГДА) МВС України, зокрема фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів». Для досягнення мети вирішується *завдання* висвітлити голод як метод терору більшовицького тоталітарного режиму проти українців, зокрема найбільшого його соціального прошарку — селян задля їх упокорення.

Аналіз наукових публікацій. Незважаючи на те, що американські дослідники Джеймс Мейс та Роберт Конквест ще в 80-х роках ХХ ст. ознайомили світову громадськість із трагедією українського народу 1932–1933 рр.¹, і в той же час в Україні з'явилися дослідження з означеної проблеми С. Кульчицького [3], А. Перковського і С. Пирожкова [4] та ін., для широкого загалу ця подія залишалась невідомою. Праця Р. Конквеста з'явилась в Україні лише в 1993 р. [5]. Однак вже на початку 1990-х років з друку виходять

---

1 Завдяки Д. Мейсу Конгрес США визнав 1983 р. штучний характер голоду в Україні, а Р. Конквест в нью-йоркському видавництві Oxford University 1986 р. видав книгу «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор».

одні з перших збірники опублікованих документів з коментарями науковців [6–9].

Справжнє вивчення історії голодоморів почалося після 1991 р., коли стали доступними документи архівів і можна було організувати збір свідчень очевидців. Внаслідок аналізу зібраних матеріалів у світ вийшли праці В. Сергійчука [10; 11], С. Кульчицького [12], О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан [13] та багатьох ін. Привертає увагу багатотомне видання «Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив», керівник проекту – професор Ю. Мицик [14].

Публікуючи джерела з історії Голодомору 1932–1933 рр., до поширення історії Голодомору 1932–1933 рр. в середовищі англomовного світу та сприяння розширенню кола західних спеціалістів з означеної тематики одними із перших вдалися фахівці Канадського інституту українських студій [15].

Матеріали документів та коментарі до них, аналіз і оцінка подій, наукові дослідження стали публікуватися в доступних широкому загалу періодичних виданнях. Це праці В. Сокура та О. Кузьминця [16], В. Щербатюка та О. Беззубець [17], Т. Конончук [18], В. Короля [19], численні публікації С. Кульчицького [20], Ю. Шаповала [21], В. Сергійчука [22], В. В'ятровича [23] та інших дослідників.

Теми голодоморів торкалися у своїх дослідженнях й автори цієї публікації [24–28]. Матеріали праць здебільшого мали комплексний характер, адже уособлювали собою історичний, історико-правовий, соціологічний характери викладу, здійснювався аналіз подій, документів та свідчень.

Виклад основного матеріалу. Опрацьовуючи матеріали означеного вище фонду, в окремих кримінальних справах знаходимо фото засуджених, підписи свідків про нерозголошення таємниці фактів людоїдства. Чимало існує медичних довідок про смерть засуджених, яка настала ще до початку відбування покарання. У деяких справах містяться акти про розстріли засуджених, клопотання про амністію, які, як правило, не задовольнялися.

З документів справ простежуємо, що, проводячи слідчі дії, уповноважені особи секретно-політичного відділу ДПУ звертали-ся за рішенням до судових трійок при Колегії ДПУ УСРР з клопо-

танням про застосування до обвинувачених так званої «вищої міри соціального захисту», тобто смертної кари, що мала бути виконана у формі розстрілу. Постанови судових трійок, як правило, однотипні і лаконічні: 10 років концтаборів, в інших випадках — розстріл. Документи справ — яскравий доказ того. Зокрема, у першому випадку знаходимо вироки щодо жителів різних регіонів України: села Попівка Звенигородського району Київської області — М.К. 1889 р.н. [29, арк. 11, 12]; села Аполянка Бабанського району Київської області — К.Г. 1859 р.н. [30, арк. 12]; села Рогізна Сквирського району Київської області — Ш.О. 1874 р.н., М.І. 1905 р.н., М.П. 1902 р.н. [31, арк. 29]; села Клинове Голованівського району Одеської області — З.Ф. 1905 р.н. [32, арк. 15]; села Явкіне Баштанського району тоді Одеської області — В.І. 1888 р.н. [33, арк. 25]; села Широке Криворізького району Дніпропетровської області — Л.Я. 1895 р.н. [34, арк. 23]; села Косанове Немирівського району Вінницької області — Б.М. 1903 р.н. [35, арк. 13] та ін. У другому — документи справ по обвинуваченню А.Ч. 1905 р.н., мешканки села Дяківка Конотопського району тоді Харківської області [36, арк. 14, 15]; К.Т. 1904 р.н., жительки села Харківка Букського району тоді Київської області [37, арк. 12]; Ш.І. 1901 р.н. та Ш.Є. 1903 р.н., мешканців села Водяне Шполянського району Київської області [38, арк. 12]; Г.М. 1901 р.н., жителя села Селище Літинського району Вінницької області [39, арк. 15]; П.Т. 1871 р.н., П.А. 1915 р.н., жителів села Дрижина Гребля Кобиляцького району Харківської області [40, арк. 13] та ін. Водночас у багатьох випадках люди помирили ще до застосування винесених їм вироків [41, арк. 1, 2].

Матеріали справ та їх аналіз дозволяють констатувати існуючі тогочасні історико-політичні обставити в який відбувався Голодомор 1932—1933 рр., деталізувати його дослідження і висвітлювати події на основі документів архівів, стверджувати уже усталені в історіографії даної проблеми факти, доповнювати та робити власні узагальнення.

Голодомор 1932—1933 років — це наслідок прямого насильства в побудові «соціалізму», до якого вдалось керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним, адже зміцнивши наприкінці 1920-х років позиції, правляча більшовицька верхівка для збереження свого панування вже не потребувала суспільно-політичних компромісів, зокрема

таких, як нова економічна політика (неп), українізація та ін. Водночас, були знищені й суперники Й. Сталіна у боротьбі за владу, що безперешкодно уможливило до різкого повороту у внутрішній політиці.

Тогочасне насильство в Україні проявилось, насамперед, у прискоренні темпів індустріалізації та колективізації. Зокрема, з 1 жовтня 1929 р. по лютий 1930 р. було колективізовано селянських господарств відповідно від 10 % до 42,6 %. Ці заходи викликали запеклий опір селян. Проте, зазнавши поразки в ході Української революції 1917–1921 рр. і втративши можливість масово вести боротьбу збройно, тепер українські селяни, опинившись у безвиході, нищили худобу, коней, ламали реманент, бо не могли погодитися з тим, що мусять стати, як справедливо зазначає сучасний історик Т. Гунчак, новітнім кріпаком у сталінському колгоспі [42, 197]. Збройні виступи селян, хоч і мали місце, однак, вони тепер були поодинокими і носили локальний характер.

У відповідь селянству більшовицьким режимом була застосована, випробувана ще 1921–1923 рр. у південних районах України, зброя масового знищення — конфіскація продовольства. На початку 1930-х років вона набула форми хлібозаготівель, що стало однією з причин Голодомору. Його політична причина — боротьба з селянством. Економічною причиною стали зусилля режиму будь-що здобути валюту на прискорену індустріалізацію. Проходило це шляхом демпінгового експорту зерна: продаж його за цінами нижчими від ціни у країні, яка проводила закупки.

Під тиском з Москви будь-що виконати план хлібозаготівель, апарат КП(б)У, не маючи іншого вибору, стягував з українського селянина навіть посівний матеріал. Застосувавши усі можливі засоби, в Україні було зібрано 365 млн пудів зерна при плані в 435 млн. Навесні 1932 р. розпочався голод. Водночас в оселях селян стали забирали все їстівне, восени 1932 р. — навіть картоплю, що виродила на городах [37, арк. 41 зв] і за рахунок якої сільські родини сподівалися пережити зиму. Очевидним є факт терору — насильно виморити селян, які у різний спосіб чинили опір політиці колективізації та й утвердженню радянської влади в Україні в цілому [27, с. 127], що став засобом боротьби з українським селянством.

З переглянутих нами більше ста справ фонду, які здебільшого стосуються періоду березень — червень 1933 року є очевидним, що апогей Голодомору припав саме на даний час, а люди були доведені до стану відчаю і переходили межу людської моралі.

Водночас голод послужив послабленням національного руху і був спрямований найперше проти українців, набув ознак геноциду. Так, у справах фонду в анкеті обвинуваченого спеціально обумовлена графа «громадянство і національність», а майже всі, хто значився у справах були українцями. В цілому окремі документи архівів України свідчать і про те, що правлячий режим СРСР по-боювався розростання опору радянській владі, особливо в національних регіонах. Так, в оперативному наказі по ДПУ УСРР «Про чергові завдання агентурнооперативної роботи органів ДПУ УСРР» від 13 лютого 1933 р. йшлося про існування в Україні організованого повстанського підпілля, нібито пов'язаного із закордоном та планом організації збройного повстання до весни 1933 року з метою повалення радянської влади і встановлення української незалежної республіки [43, док. № 476]. Гостроти питанню надавало посилення активності селянських виступів проти колективізації наприкінці 1920-х та в 1930 роках і переростання їх навіть у повстання, зокрема Павлоградське [44; 45]. Тому завдання колективізації в Україні полягало ще і в тому, щоб знищити соціальну базу українського націоналізму — індивідуальне господарство. В цьому контексті, розуміючи, що колективізації найбільше чинитимуть опір найзаможніші господарі, влада вдалася до їх ізоляції, оголосивши цей прошарок суспільства куркулями та закликавши до «ліквідації куркульства як класу». Реалізації плану сприяло класове розшарування в українському селі протягом 1920—1933 рр., якому сприяв більшовицький витвір — комітети незаможних селян (комнезами), створені відповідно до закону ВУЦВК та РНК УСРР «Про комітети незаможних селян» від 9 травня 1920 р. Це призвело до соціальної і політичної напруги в українському селі, ненависті і братовбивчої війни, адже ці структури силою зброї відбирали в односельців хліб, боролись із селянськими протестами. Режимом ставилось завдання — упокорити або знищити невдоволених колективізацією селян. Зокрема, у всіх справах, досліджуваного нами фонду, окремими пунктами в протоколі допиту значилось соціальне та майнове становище і водночас

простежується упереджене ставлення до заможних селян (незначна їх кількість до початку Голодомору все ще поодинокі залишались), селян-одноосібників (частина селян, яка відмовлялась вступати до колгоспів і одноосібно вела своє господарство). До таких селян, навіть за умови, що вони вже вступили до колгоспу, невихід на роботу по причині слабкості, ослабленого голодом здоров'я, розцінювалось як «принциповий невихід на роботу» або, що такі селяни, читаємо в документах, «демонстративно йшли з роботи», а на самих них вішався ярлик «класово ворожі елементи» [41, арк. 5].

В архівних документах підтверджується факт, упередженого ставлення влади до сімей з певним достатком, які згодом внаслідок дій режиму потрапляли у скрутне становище, адже не вступали до колгоспу і вели одноосібно господарство. Зокрема йдеться про дружин та дітей, коли їх чоловіка і батька засуджували за власну позицію або за неспроможність здати встановлену для одноосібних господарств велику хлібозаготівельну норму. Так, жителька села Широке Л.Я. що на Дніпропетровщині, у протоколі допиту зазначала, що за невиконання хлібозаготівлі її чоловіка, який мав власне господарство, корову, коня і до колгоспу не вступав, засудили до двох років примусових робіт. Залишившись без годувальника і засобів на існування із п'ятьма дітьми, меншому з яких було півтора роки, а старшій доньці виповнилось п'ятнадцять, навесні 1933-го року діти почали мерти... [32, арк. 19].

Невиконання норм хлібозаготівель оголошувалось «куркульським саботажем» [46], а цілі села заносились на «чорну дошку», що означало ізоляцію збройними загонами сіл, сільрад, колгоспів та індивідуальних селянських господарств з метою вилучення у них нібито прихованого збіжжя, накладення натуральних штрафів, здійснення арештів так званих «куркулів» та усіх, хто чинив спротив хлібозаготівельним бригадам, а також вивезення із крамниць промислового краму до повного виконання хлібозаготівлі. Такі «чорні дошки» слугували механізмом геноциду. Він був прописаний та затверджений в офіційних документах найвищого партійного й радянського керівництва — спершу у постанові ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про заходи з посилення хлібозаготівель», а потім — у постанові РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. «Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах» та Інструкції до неї [47].

Селяни, виснажені голодом, змушені були вступати до колгоспів, адже працюючі могли там раз на день отримати «баланду» — рідку пісню юшку. Тепер колгоспи виступали панацеєю від голоду... Проте, селяни часто були настільки виснажені, що не могли працювати. Так, в розгляді справи С.П. 1893 р. н., жительки с. Яблунівка Лисянського району Київської області значилось, що вона вступила до місцевого колгоспу у березні 1933 р. і жодного трудодня не мала [48, арк. 7]. Про неспроможність працювати заявляли самі селяни, що й відображено в документах багатьох справ. Так, у справі за № 15245 читаємо пояснення селянки К.А. 1899 р.н., жительки с. Правохоморне Полонського району тоді Вінницької області, що вона не ходила до колгоспу по причині «слабкого стану здоров'я і безсилля від недоїдання» [49, арк. 14]. Однак, це ставилось людям в обвинування, а у випадку відкриття на них кримінальних справ погіршувало їх становище.

Водночас, маючи важку скруту з харчами, селяни звертались за допомогою до сільських рад. Проте там їм здебільшого відмовляли. З протоколу допиту мешканки села Правохоморне К.А.: «коли стали пухнути з голоду діти я знову звернулася за матеріальною допомогою до сільської ради... весь час відмовляли, лише весною (1933-го року — *авт.*) мені видали 10 кг проса, яке я посіяла на горі» [49, арк. 11 зв.].

Злочин пануючого режиму втілювався в життя. Суть його здійснення виклав секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич у 1933 році: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут хазяїн. Він коштував мільйонів життів, але колгоспна система буде існувати завжди. Ми виграли війну!».

Доведені до відчаю, люди вдавалися до антропофагії (канібалізму) та некрофагії (поїдання трупів). Яскравим свідченням цього є матеріали справ фонду. Так, у справі за № 15160 йдеться про вживання в їжу тіл померлих з місцевого кладовища [50, арк. 22], тіл померлих членів сім'ї [51, арк. 7 зв.]. Відзначимо, що слідчий справи № 15160 розцінив некрофагію як вишукування способу легкої наживи з метою харчування [50, арк. 22], що є фальсифікацією — зумисно неправильним визначенням причин наявного факту.

Варто наголосити, що фальсифікація притаманна усім справам фонду. Головна її ознака в тому, що є очевидним намагання влади приховати справжні причини голоду. В цьому переконують виклади матеріалів слідчих в обвинувальних висновках та інших документах. Тому можемо говорити про політизацію всіх слідчих справ. Зокрема, коли у справі за № 15195 йдеться про невиконання норми хлібозаготівлі членами одноосібного господарства і, як наслідок, засудження за це голови багатодітної сім'ї до виправних робіт та згодом вимирання членів цієї сім'ї навесні 1933-го року без годувальника, у протоколі допиту матері зазначається, що трьох дітей вона похоронила на кладовищі, а коли померла четверта дитина, то разом із старшою дочкою, щоб вижити вони вживали в їжу м'ясо померлої [51, арк. 7 зв.]. Однак, у звинувачувальному висновку справи значиться, що мати з дочкою убили двох дітей і з'їли. До уваги брались показання неповнолітньої дитини, що нашттовхує на міркування яким чином і відповідно з якою метою ці свідчення були отримані. Більше того причину смерті двох інших дітей слідчий явно фабрикує, апелюючи до поведінки матері: «...не надання материнської уваги дітям, привело до того, що діти Микола п'яти років і Катерина півтора року захворіли і померли» [51, арк. 19]. Також брехливо виглядають твердження слідчого у звинувачувальному висновку щодо Г.М. — мешканця с. Селище на Вінничині, який на переконання службовця «систематично займався п'янством [звинувачуваний даний факт не визнав — *авт.*], що й призвело до продовольчої скрути в його сім'ї та голодуванню [39, арк. 13].

З іншого боку фальсифікації справ були мотивовані й особистісними причинами самих посадових осіб, які можна розділити на такі: 1) бажання вислужитися перед вищим керівництвом задля кар'єрного росту; 2) страх власного потрапляння під репресії; 3) отримання матеріальних преференцій (заробітна платня, продовольчі пайки, забезпечення одягом, житлом тощо). Таким чином кожен такий посадовець вносив свій посильний внесок в розгул беззаконня. Все це спонукало суспільство жити в постійній напрузі й страху. Люди не лише жили в страху перед представниками більшовицької влади, вони починали боятися своїх друзів, рідних і знайомих. Загальний страх, навіть не завжди усвідомлений, породжував підозрілість і недовіру.

Документи справ фонду переконують, що до голоду більшовицький режим ставився як до неіснуючого явища, адже у жодній справі голод, як такий, що спланований чи організований владою не згадується. У слідчих записах йдеться, що ті чи інші сім'ї голодували внаслідок своєї ліні та недбалості і небажання працювати в колгоспі. Як відомо, замовчується голод і в стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і протоколах політбюро ЦК.

Однак у документах справ фонду яскраво простежується факт зубожіння та масового голодування людей в Україні уже в 1932 р. і, як наслідок, доведення їх до відчаю. Так, в Акті дослідження психічного стану К.Т. 1904 р.н. — жительки с. Харківка на Київщині з метою встановлення її осудності з її ж слів значиться: «...траплялося, що декілька людей билися, щоб собі забрати дохлу коняку... [37, арк. 41 зв.]. Їли ще котів і собак, яких ловили і вбивали...» [37, арк. 42]. Більше того, у свідченнях обвинувачуваних відстежуємо насильницький характер голоду: «...особливо погано стало жити із зими минулого року (1932 — *авт.*), бо все позабирали і картоплю і зерно...» [37, арк. 41 зв.]. Очевидно даний документ за підписом директора Київського інституту науково-судової експертизи професора Фаворського та співробітника інституту доктора Судоміра [37, арк. 42 зв.] слідчий не міг вилучити із справи, адже ним встановлювалась осудність обвинуваченої. А це давало підстави владі стверджувати, що більшість українських селян не вступали до колгоспу й свідомо наважувались на канібалізм, були «ледарями та становили елемент суспільства, який розклався» і тому вони ніби становили загрозу радянському суспільству і повинні бути знищені (міра покарання — розстріл) [39, арк. 13, 15] або ж ув'язнені на різні строки. Тому вирoki розглядалися пануючим режимом як міра соціального захисту.

В апогей Голодомору виконання постанови судової трійки при Колегії ДПУ УСРР — розстріл здійснювалось у максимально короткі терміни. Так, судова трійка 9 квітня 1933 р. постановила жительку села Лядська Слобода Іллінецького району Вінницької області З.Є. 1890 р.н. розстріляти, справу здати в архів [52, арк. 5]. Згідно акту про розстріл вирок виконано комендантом Вінницького обласного відділу ДПУ 21 квітня того ж року о 23 годині 50 хвилин. Тіло придали землі [52, арк. 25].

Окремі справи свідчать про те, що в період другої половини травня – червня 1933 року змінюється політика радянської влади щодо винесення ступеня вироку: з максимального (розстріл) на більш м'якший – ув'язнення на різні строки, здебільшого – десять років. Бачимо, що пропонується відділами ДПУ вища міра покарання відхилялась судовою трійкою. Інколи судова трійка змінювала й свою раніше винесену постанову. Зокрема, 19 червня 1933 р. мешканку села Вовчанка Новопраського району Дніпропетровської області П.У. 1913 р.н. засудили до розстрілу [53, арк. 5]. Однак судова трійка ДПУ УСРР 31 серпня 1933 р. видала нову постанову – заключити у виправно-трудоий табір строком на 10 років [53, арк. 19]. А в справі за № 15197, де мешканці села Батурино Березневатовського району Дніпропетровської області К.М. 1880 р.н. 2 червня 1933 р. винесено вирок – розстріл [54, арк. 27], 31 серпня 1933 р постановою судової трійки вища міра покарання замінена десятима роками виправних трудових таборів [54, арк. 28]. Те ж саме спостерігаємо й щодо мешканки села Петраківки Петраківського району Дніпропетровської області К.А. 1914 р.н., якій постанову судової трійки від 19 червня 1933 р. – розстріл [55, арк. 29], та ж судова трійка згодом змінила новою, в якій попередній вирок замінено на виправний трудовий табір строком на 10 років [55, арк. 30].

Однак зазначені зміни вироків, що простежуються у справах, не означали повернення органів влади хоч в якійсь мірі до об'єктивності або справедливої оцінки подій чи тогочасної дійсності в цілому. Йдеться про певну зміну політичної позиції правлячого режиму, що і вплинуло на слідчі дії тогочасних судових та оперативних служб і ще раз стверджує про упередженість і заполітизованість кримінальних справ, які необхідно досліджувати з урахуванням даного факту. Пом'якшення вироків пов'язано безпосередньо з інструкцією за підписами Й. Сталіна і В. Молотова, яку 8 травня 1933 р. було розіслано партійним і радянським органам, органам ДПУ, суду і прокуратури на місця. Колишні методи визнавалися застарілими, оскільки арешти стали безладними. Сучасні дослідники широко висвітлюють і деталізують суть документу, де йшлося, що арешти здійснювали голови колгоспів, члени правління, голови сільрад, секретарі партячейок, районні і крайові уповноважені: «Арештовують всі, кому не лінь, і хто, власне кажучи, немає ніякого

права арештовувати. Не дивно, що при такому розгулі практики арештів, органи ОДПУ, і особливо міліція, втрачають почуття міри і часто проводять арешти без будь-яких підстав...» [56, с. 162]. Ставало очевидним, що такі «адміністративно-чекістські операції» послаблювали авторитет радянської влади та вплив більшовицької партії в українському селі та в Україні в цілому. Влада усвідомлювала ситуацію та можливі наслідки і відреагувала відповідно. Водночас комуністичний тоталітарний режим, змінюючи вищу міру покарання на позбавлення волі, переважно на десять років [57, арк. 19; 58, арк. 11; 59, арк. 10, 11; 60, арк. 33], у формі виправних робіт отримував дешеву робочу силу, якою ставали осуджені виправно-трудових таборів.

Документи справ переконують, що жертвами насилля дуже часто були діти. Непоодинокими ставали випадки, коли вони у пошуках їжі заходили в чужий дім або їх туди заманювали і там їх настигала смерть. В окремих випадках відстежуються спроби повторного здійснення злочину з метою заволодіння дитячим тілом для вживання в їжу. Подібні факти засвідчує протокол допиту В.А. 1910 р.н., мешканки села Кантемирівка Чутовського району тоді Харківської області від 20 травня 1933 р. [61, арк. 8, 8 зв.], протоколи допиту обвинувачуваних жителів села Петриківка Дніпропетровської області: К.К. 1903 р.н., К.П. 1916 р.н., К.А. 1914 р.н. [55, арк. 9 зв., 14–17 зв.].

З числа дітей здебільшого страждали діти-сироти, які ходили селами у пошуках їжі. Зокрема, в протоколі допиту Ковтун Ганни Григорівни (свідок, 1923 р. н., сирота) архівної справи № 15153 означеного фонду значиться, що вона з братом Іваном змушені були залишити школу по причині голодування, а наприкінці квітня 1933 р. в суботу брат пішов у пошуках їжі, повідомивши сестрі, що «можливо де-небудь випросить поїсти...» [62, арк. 18]. Проте не повернувся. Інший свідок — Богун Микита Савович, 29 років в протоколі допиту повідомив, що 3 травня 1933 р. в одного із мешканців с. Березняки [Смілянський район Київської області] знайшли речі Івана (упізнані сестрою), а в печі та у дворі — перепалені кістки разом із попелом [62, арк. 17].

Головним чином вимирали багатодітні сім'ї. Інколи в розпачі, щоб не бачити голодних страждань дітей матері доходили до

самогубства. А в справі за № 15172 підтверджуються наявні під час Голодомору факти, коли мати, доведена до відчаю, вбивала своїх менших дітей, задля врятування від голодної смерті старших [63, арк. 3]. Тому можемо говорити, що у справах простежується причетність до канібалізму здебільшого з боку жінок.

Мотивації канібалізму були продиктовані приреченістю людей. Однак, матеріали окремих справ стверджують, що в деяких випадках вона не була трагічною необхідністю. Людина мала якісь мінімальні продукти для виживання, але йшла на вбивство ближнього з метою канібалізму. Конкретний приклад значиться у справі за № 15151, коли батько таємно від інших членів сім'ї вбив сина, а при обшуку в нього знайшли два кілограми гречаної крупи, три кілограми сухарів, два горщика гречаної каші [64, арк. 14]. Можемо стверджувати, що голод впливав на психіку людини та її свідомість. Тому погодимось з думкою Василя Сокура, що Голодомор 1932–1933 рр. слід вивчати не лише в історико-політичному аспекті, як це головним чином відбувається, а в комплексі, використовуючи критерії оцінок інших наук — медицини, психології, соціології, економічної географії тощо [28, с. 121, 122].

Висновки і пропозиції. На основі досліджуваних нами справ означеного фонду можемо твердити, що Голодомор 1932–1933 років був злочином, спрямованим проти українців і є геноцидом. Голодомор мав штучний характер, економічні й політичні причини, сприяв послабленню національного руху шляхом знищення індивідуальних господарств заможних верст, що становили його соціальну базу.

В документах підтверджується факт, упередженого ставлення влади до сімей з певним достатком, які згодом внаслідок дій режиму потрапляли у скрутне становище, адже не вступали до колгоспу і одноосібно вели власне господарство. Режим упокорював або знищував невдоволених колективізацією селян. Селяни змушені були вступати до колгоспів. Проте, були виснажені голодом настільки, що досить часто не могли виходити на роботу.

Документи справ переконують, що апогей трагедії припав на березень — червень 1933 року, а доведені до відчаю люди вдавалися до некрофагії (поїдання трупів) та антропофагії (канібалізму). Однак, усім справам фонду притаманна фальсифікація, адже при-

ховуються справжні причини голоду. Є підстави говорити про політизацію всіх слідчих справ. Водночас фальсифікація справ була наслідком й особистісних мотивів самих посадових осіб, які вносили свій посильний внесок в розгул беззаконня.

Правлячий режим, усвідомлюючи наслідки такого беззаконня та занадто велику масштабність репресій, 8 травня 1933 р. видав інструкцію за підписами Й. Сталіна і В. Молотова, якою послаблював вироки: вищу міру покарання змінювали на позбавлення волі, переважно на десять років примусової праці. У такий спосіб комуністичний тоталітарний режим намагався зберегти в Україні свій вплив та вплив більшовицької партії. Водночас режим отримував дешеву робочу силу, якою ставали засуджені виправно-трудоих таборів.

Отже, матеріали справ фонду 32 ГДА МВС України «Кримінальні справи судових та позасудових органів» є вагомою джерельною базою з дослідження Голодомору в Україні 1932—1933 років. Водночас, при вивченні документів та дослідженні означеної проблеми необхідно враховувати упередженість та заполітизованість кримінальних справ, а саму трагедію досягати не лише в історико-політичному аспекті, а з урахуванням критерії оцінок й інших наук.

Список використаних джерел та літератури:

1. ПАРЕ визнала Голодомор актом геноциду українського народу. *Kyiv Post*. 2023, 13 жовтня. URL: <https://www.kyivpost.com/post/22688> (дата звернення: 26.10.2023).
2. Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи 2516 (2023) від 12 жовтня «Забезпечення справедливого миру в Україні і тривалої безпеки в Європі» (полож. 8). URL: <https://pace.coe.int/en/files/33142/html> (дата звернення: 28.10.2023).
3. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. Київ: Т-во «Знання», 1989. 48 с.
4. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки. *Український історичний журнал*. 1989. № 8. С. 24—36.
5. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / [пер. з англ.]. Київ: Либідь, 1993. 384 с.

6. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
7. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк; передм. та післямова В.А. Маняка, Л.Б. Коваленко. Київ: Радянський письменник, 1991. 584 с.
8. Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд., передм. та коментарі Г.М. Михайличенка, Є.П. Шаталіної; під ред. С.В. Кульчицького. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.
9. Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; передм. В. Яворівського. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.
10. Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. 392 с.
11. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вид. третє, доповнене. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2015. 168 с.
12. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. 424 с.
13. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Ін-т історії України НАН України. Вид. 3-тє, доп. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. 273 с.
14. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: У 10 т. / [Кер. проекту о. Юрій Мицик]. Київ, 2003–2014.
15. Хрестоматія Голодомору: Джерела з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні. Едмонтон, Торонто: Вид-во Канадського інституту українських студій, 2012. 386 с.
16. Кузьминець А., Сокур В. Такого масового людоедства не знав ні один народ: [публ. док.]. *Независимость*. 1999. 3 дек. С. 4, 13.
17. Щербатюк В.М., Беззубець О.В. Жахлива правда тоталітарного режиму. *Українське слово*. 2002. № 46, 14–30 листопада.
18. Конончук Т. До правди про трагедію Голодомору 1932–1933 рр. *Пам'ять століть*. 2003. № 3. С. 90–103.
19. Король В. Трагедія голоду 1932–1933 років: погляд з відстані часу. *Історія в школі*. 2003. № 11–12. С. 27–33.

20. Кульчицький С. Чи був Голодомор 1933 року геноцидом? *День*. 2006, 27 вересня (№ 164). С. 4; 4 жовтня (№ 168). С. 4.
21. Шаповал Ю. Голодомор 1932/1933: «втрата» та віднайдення. *Дзеркало тижня*. 2006. № 44.
22. Сергійчук В. Голодомор — геноцид українського народу в 1932—1933 роках. *Культура і життя*. 2008, 19 листопада (№ 47). С. 2—3.
23. В'ятрович В. Голодомор: прорив інформаційної блокади. *День*. 2011. 9 грудня. С. 8.
24. Щербатюк В. Голодомор 1932—1933 років — геноцид над українським народом. *Визвольний шлях*. 2003. № 12. С. 4—12.
25. Голод на Лисянщині. З праць доцента В.М. Щербатюка. *Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив* / Упоряд. Ю. Мицик. Т. 6. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 677—685.
26. Кузьминець О.В., Сокур В.В., Сокур Ю.В. Більшовицько-сталінські голодомори мовою документів. Київ: «МП Леся», 2013. 53 с.
27. Щербатюк В.М. До питання про причини Голодоморів в Україні (на вшанування жертв Голодоморів 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 рр.). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. № 1. С. 124—128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_1_21.
28. Сокур В.В., Сокур Ю.В. Голодомори мовою документів і свідчень. 2-ге вид. доп. та перероб. Київ: ФОП Маслаков. 2018. 123 с.
29. Галузевий державний архів (далі ГДА) МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15199. 10—11 травня 1933 р., 12 арк.
30. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15155. 13—14 травня 1933 р., 18 арк.
31. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15170. 10—16 квітня 1933 р., 34 арк.
32. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15175. 26—31 травня 1933 р., 21 арк.
33. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15212. 22—26 травня 1933 р., 17 арк.
34. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15190. 26—30 травня 1933 р., 30 арк.

35. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15195. 25 квітня – 31 серпня 1933 р., 29 арк.
36. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15200. 22 квітня 1933 р., 16 арк.
37. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15229. 15 грудня 1932 – 13 лютого 1933 р., 79 арк.
38. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15230. 31 березня – 2 квітня 1933 р., 18 арк.
39. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15268. 1–3 квітня 1933 р., 27 арк.
40. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15256. 14 квітня 1933 р., 13 арк.
41. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15207. 2–21 липня 1933 р., 12 арк.
42. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 228 с.
43. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р.Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
44. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця, 1997. 536 с.
45. Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В.М. Даниленко. Київ: Укр. письменник, 2009. 379 с.
46. Лист голови Лебединської сільради до голови колгоспу хутора Гарбарі Лебединського району Харківської області про занесення сільради на «чорну дошку» та негайне виконання хлібозаготівлі (документ № 149. ДАСО. Ф.Р.-2711, оп. 1, спр. 9, арк. 48). *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині: документи про голодомор 1932–1933 років*. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Sumy-1932-33.php#nom-149> (дата звернення: 29.10.2023).
47. «Чорні дошки» як складова механізму геноциду. Інститут дослідження Голодомору. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/chorni-doshky-yak-skladova-mehanizmu-genocyzdu/> (дата звернення: 29.10.2023).
48. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15149. 11 травня 1933 р., 26 арк.

49. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15245. 4 липня 1933 р., 17 арк.
50. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15160. 22 березня — 1 квітня 1933 р., 34 арк.
51. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15195. 14—26 червня 1933 р., 29 арк.
52. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15267. 11 березня — 25 квітня 1933 р., 58 арк.
53. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15196. 17 травня — 31 серпня 1933 р., 22 арк.
54. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15197. 5—11 травня 1933 р., 36 арк.
55. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15198. 20 травня — 31 серпня 1933 р., 37 арк.
56. Бабенко Л.Л. Діяльність органів НКВС на Полтавщині в 1930-ті рр.: Великий терор. *Великий терор 1937—1938 років: жертви і виконавці: збірник наукових статей*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 160—171.
57. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15180. 3 червня — 9 серпня 1933 р., 23 арк.
58. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15237. 2 червня 1933 р., 11 арк.
59. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15239. 17—19 червня 1933 р., 11 арк.
60. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15244. 30 червня — 2 липня 1933 р., 34 арк.
61. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15150. 4—15 липня 1933 р., 26 арк.
62. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15153. 4—10 травня 1933 р., 36 арк.
63. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15172. 23—25 травня 1933 р., 15 арк.
64. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15151. 25—26 травня 1933 р., 25 арк.

УДК [930.253:351.74](477):94(477)“1933”

*Андрій ЗАГОРУЛЬКО
Анна БІЛАЙ
Маріна ХАРАБАРА**

**Архівно-кримінальні справи Галузевого державного архіву
МВС України про канібалізм у 1933 році як джерело
дослідження Голодомору (на прикладі району
ім. Г.І. Петровського Київської області)**

***Анотація.** У дослідженні простежено пік смертності під час Голодомору 1932–1933 рр. в населених пунктах району ім. Г.І. Петровського Київської області за матеріалами справ фонду № 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС (далі ГДА МВС) України. На основі архівних кримінальних справ щодо випадків канібалізму проведено аналіз та зроблено узагальнення щодо специфіки ведення справ репресивними органами комуністичного тоталітарного режиму, а також щодо складу засуджених.*

***Ключові слова:** Голодомор 1932–1933 рр., геноцид, архівні документи та матеріали, кримінальні справи.*

Довгий час в незалежній Україні питання дослідження явища канібалізму, яке мало місце в роки Голодомору 1932–1933 рр., порушувалось дуже обережно і нечасто через низку причин. Головним чином — у зв'язку з небажанням спровокувати скандал, який можуть використати в антиукраїнських інтересах.

Проте, усвідомлюючи виключне значення архівно-кримінальних справ періоду Голодомору, українські науковці: В. Марочко [1], М. Малиш [2], Н. Платонова [3], Т. Вронська [3], В. Сокур [4],

* Автори: доктор філософії з галузі публічне управління та адміністрування, начальник управління медіа-моніторингу та аналітичного супроводження Департаменту комунікацій МВС України А. Загорулько; заступник начальника управління медіа-моніторингу та аналітичного супроводження - начальник відділу моніторингу Департаменту комунікацій МВС України А. Білай; головний спеціаліст відділу аналітичного забезпечення управління медіа-моніторингу та аналітичного супроводження Департаменту комунікації МВС України М. Харабара.

Ю. Сокур [4], В. Щербатюк [5], І. Петренко [6], Д. Байкеніч [7] на їх основі досліджували та висвітлювали в своїх працях механізми вчинення Голодомору. Проте, матеріали архівних справ ще не вичерпали потенціал для дослідження різних аспектів Голодомору 1932—1933 років.

Актуальність дослідження полягає в тому, що матеріали 1022 кримінальних справ з ГДА МВС України, порушених за фактами канібалізму, людодства та труподства, стали важливою частиною доказової бази під час встановлення факту злочину геноциду проти українського народу та мали виняткове значення у розслідуванні кримінальної справи № 475, порушеної Службою безпеки України 22 травня 2009 р. за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932—1933 рр. — за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 с. 442 Кримінального кодексу України. Аналіз архівних матеріалів ГДА МВС України дозволив слідству підтвердити факт тотального штучного голоду в УСРР, який призвів до винищення частини українського народу [8, арк. 106]. Проте, вказані кримінальні справи не вичерпали свого потенціалу та є джерелом дослідження Голодомору, в тому числі і його перебігу в регіонах, територіальних особливостей та наслідків, життєвих обставин, в яких діяли представники режиму та голодуючі.

Про фонд 32 ГДА МВС України. Перш ніж перейти до аналізу архівно-кримінальних справ, слід навести загальну характеристику означеного фонду.

До архіву МВС справи фонду № 32 потрапили після реорганізації МВС СРСР у 1954 р. Із 83 тис. справ, які були порушені в період Голодомору 1932—1933 рр., дотепер зберіглось близько 3 тис., серед яких є і справи, що безпосередньо стосуються геноциду українського народу. Близько 540 справ періоду 1932—1933 років зберігаються при ліквідаційних комісіях ГУМВС України в Криму, Київській області, УМВС України в Дніпропетровській, Житомирській, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій областях [3, с. 38—39]. Доля частини справ нині невідома внаслідок знаходження їх на тимчасово окупованій Росією території — в ГУМВС України Луганської області.

У 1956 р. були знищені 994 архівні кримінальні справи за 1933 р. щодо 1483 осіб, засуджених за канібалізм на строки від 3-ох до 5-ти

років позбавлення волі з перебуванням у виправно-трудовому таборі. Ще 1022 справи засуджених (до 10 років таборів або розстрілу) за канібалізм підлягали знищенню у 1965 р. Вказані справи були збережені лише завдяки особистому втручання міністра охорони громадського порядку УРСР І. Головченка, який узгодив з керівництвом республіки довічне зберігання цих унікальних матеріалів [3, с. 38–39].

До засуджених за канібалізм у 1933 р. застосовували ст. 174 Кримінального кодексу УСРР за 1927 р., яка передбачала покарання у вигляді розстрілу або ув'язнення до 10 років за розбій, з метою заволодінням чужим майном [1, с. 568].

Аналіз справ. Авторами обрано для дослідження район ім. Г.І. Петровського, оскільки він знаходиться у лісостеповій зоні в центрі України, мешканці якої відповідно до дослідження, проведеного Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, постраждали найбільше [9]. (*Довідка:* Городищенський район утворено у 1923 р. Він входив до Київської губернії (1923–1925 рр.), Черкаської округи (1925–1930 рр.), Київської області (1932–1953 рр.). У період з 1931 р. по 1944 р. район носив назву ім. Г.І. Петровського, а селище Городище – селище ім. Г.І. Петровського [10, с. 10]. У 1944 р. району ім. Г.І. Петровського було повернуто назву Городищенського, а селищу ім. Г.І. Петровського – Городище. У 1954 р. район увійшов до Черкаської області [11, с. 5]. Район ліквідовано у 2020 р., а населені пункти, що входили до його складу включено до складу Звенигородського та Черкаського районів Черкаської області).

Статистичний аналіз. На основі справ фонду № 32, порушених за фактами канібалізму в населених пунктах району ім. Г.І. Петровського Київської області, проведено статистичний аналіз всіх 17 архівно-кримінальних справ, які зберігаються в ГДА МВС. Результати занесені до таблиць 1–3.

Таблиця 1

№ справи	14758	15606	14662	14776	14882
Нас. пункт	В'язівок	В'язівок	Товста	Вербівка	Шевченкове
Кількість засуджених	2	3	1	2	1
Вік засуджених, стать, національність	1) 27, чол., укр. 2) 21, жін., укр.	1) 60, чол., укр. 2) 22, чол., укр. 3) 38, жін., укр.	48, чол., укр.	1) 43, жін., укр. 2) 17, жін., укр.	32, жін., укр.
Наявність дітей в сім'ї	2	1) 2 2) — 3) 2	1	1	4
Вирок	1) Розстріл 2) 10 років таборів	1) Розстріл 2) Розстріл 3) Розстріл	Розстріл	1) 10 р. таборів 2) 10 р. таборів	10 р. таборів
Дата вчинення	12.03.1933	17.03.1933	30.03.1933	Квітень 1933. 12.05.1933	22.05.1933
Рід заняття	1) Хлібороб 2) Хлібороб	1) Колгосп. 2) Хлібороб 3) Хлібороб	Хлібороб-односіб.	1) Домо-госп. 2) Домо-госп.	Хлібороб-односіб.
Освіта	1) Малограм. 2) Малограм.	1) Відсутня 2) Відсутня 3) Відсутня	Малограм.	Відсутня	Малограм.
Попередні судимості	— —	1) — 2) 1 3) —	—	—	—
Соціальний стан	1) Бідняк 2) Бідняк	1) Бідняк 2) Бідняк 3) Бідняк	Бідняк	1) Бідняк 2) Бідняк	Бідняк

Таблиця 2

№ справи	14883	15085	15154	15080	15430
Нас. пункт	Орловець	Орловець	Орловець	Петровське	Валява
Кількість засуджених	1	1	1	1	1
Вік - засуджених, стать, національність	30, жін., укр.	48, чол., укр.	66, чол., укр.	33, жін., укр.	26, жін., укр.
Наявність дітей в сім'ї	1	—	—	4	3
Вирок	10 р. таборів	10 р. таборів	Розстріл, замінили на 10 р. таборів	10 р. таборів	10 р. таборів
Дата вчинення	15.05.1933	24.04.1933	15.04.1933	02.06.1933	7.06.1933
Рід заняття	Домогосп., одноосіб.	Колгосп, слюсар	Хлібороб-одноосіб.	Домогосп.	Хлібороб, колгосп.
Освіта	Відсутня	Грамотний	Відсутня	Малограм.	Відсутня
Попередні судимості	—	—	—	—	—
Соціальний стан	Бідняк	Середняк	Бідняк	Розкуркулена, одружилась з бідняком	Бідняк

Таблиця 3

№ справи	15232	15424	15468	15615	15076
Нас. пункт	Майданівка	Ксаверово	Журавка	Мліїв	Мліїв
Кількість засуджених	2	1 жін. 2) (чол. вчинив самогубство)	2	1	1
Вік засуджених, стать, національність	1) 31, чол, укр. 2) 33, жін., укр.	1) ?, чол., ? 2) 18, жін., укр.	1) 43, чол., укр. 2) 35, жін., укр.	31, чол., укр.	46, жін, укр. (нар. в Могилівській губ.)
Наявність дітей в сім'ї	2	1	2	2	4

Таблиця 3 (продовження)

№ справи	15232	15424	15468	15615	15076
Нас. пункт	Майданівка	Ксаверово	Журавка	Мліїв	Мліїв
Вирок	1) 10 р. таборів 2) 5 р. таборів	10 р. таборів	1) 10 р. таборів 2) 10 р. таборів	Розстріл (помер до виконання покарання)	10 р. таборів
Дата вчинення	Поч. 06.1933	02.06.1933	18.06.1933	17.03.1933	25.04.1933
Рід заняття	1) Хлібороб 2) Колгосп.	1) Хлібороб 2) Колгосп.	1) Хлібороб 2) Колгосп.	Односіб.	Домо-госп.
Освіта	1) Малогр. 2) Відсутня	1) Невідомо 2) Відсутня	1) Малограм. 2) Малограм.	Відсутня	Відсутня
Попередні судимості	1) Декілька крадіжок, вбивство 2) —	1) Невідомо 2) —	1) — 2) —	Декілька разів за крадіжку лісу. Взаємодія з групою крадіїв. Бандит головщини 1920-х років	—
Соціальний стан	1) Бідняк 2) Бідняк	1) Бідняк 2) Бідняк	1) Бідняк 2) Бідняк	Середняк	Бідняк

Статистичну інформацію з таблиць 1—3 узагальнено щодо специфіки ведення справ слідчими, результатів їх розгляду Особливою нарадою НКВС, а також специфіки складу засуджених, та занесено в таблицю 4.

Таблиця 4

Населені пункти, в яких виявлено декілька випадків	Орловець — 4 випадки; Мліїв — 3; В'язівка — 2.
Кількість засуджених, стать	Чоловіків — 10, жінок — 14, всього — 24 особи.

Таблиця 4 (продовження)

Вік засуджених	До 20 років – 2 особи; 20–29 рр. – 5 осіб; 30–39 рр. – 10 осіб; 40–49 рр. – 7 осіб; 50–59 рр. – 0; 60 і більше – 2 особи. Вік невідомий – 1 особа.
Національність	Всі засуджені – українці
Наявність дітей в сім'ї	У 14 справах (з 17-ти) фігуранти мали власних дітей.
Вироки	5 р. таборів – 1 особа; 10 р. таборів – 16 осіб (2-є з них спочатку були засуджені до розстрілу); розстріл – 6 осіб; 1 чол. вчинив самогубство під час затримання та 1 чол. помер до виконання покарання.
Дата вчинення	У березні 1933 року – 4 випадки; у квітні – 6 випадків; у травні – 3 випадки; у червні – 6 випадків. Всього – 19 випадків.
Рід заняття	Хлібороби – 17 осіб; домогосподарі – 6 осіб; слюсар в колгоспі – 1 особа.
Освіта	Неосвічені – 14 осіб, малограмотні – 7 осіб, освічені – 2 особи, невідомо – 1 особа.
Попередні судимості	Зафіксовані у 3-х осіб.
Соціальний стан	Бідняки – 20 осіб; Середняки – 4 особи.

Специфіка складу засуджених. Здійснивши аналіз статистичної інформації, наведеної у таблиці 4, можна скласти наступні узагальнення щодо осіб, які вчинили канібалізм в межах району ім. Г.І. Петровського Київської області: (1) українець, (2) місцевий житель, який народився та переважно більшість життя жив у межах того ж району, (3) віком від 20 до 50 років, (4) проживає в родині та має своїх дітей, (5) неосвічений або малоосвічений, (6) хлібороб, в колгоспі не працює або майже не працює, (7) раніше до кримінальної відповідальності не притягався, (8) бідняк.

Чисельна перевага жінок канібалів над чоловіками пояснюється типовістю ситуації для періоду Голодомору, коли чоловік фізично працював, щоб прогодувати сім'ю і від недоїдання та важкої праці помирав раніше (найчастіше в кінці 1932 року – початку 1933 року), а жінка лишалась сама вдома з малолітніми дітьми. Не маючи змоги лишити дітей самих вдома та йти працювати і заробляти гроші або трудовні, жінка з дітьми лишалась приреченою на голодну смерть. Наприклад, у мешканки с. Мліїв П. Г. перш ніж вона вчинила канібалізм, помер від голоду чоловік і в неї на утриманні лишилось троє малолітніх дітей [12, арк. 5 зв., 7]. Аналогічна ситуація склалась і в мешканки містечка ім. Г.І. Петровського (нині м. Городище) С. А., чоловік якої помер від голоду в 1932 р. і в неї на утриманні залишилось четверо дітей, троє з яких невдовзі також померли від голоду. Трагічний символізм вказаного випадку полягає в тому, що останню доньку на ім'я Надія жінка вбила з метою вжити в їжу [13, арк.3 зв., 4]. Зазначений випадок продемонстровано в спеціальному відео-випуску каналу «Реальна історія з Акімом Галімовим», присвяченому Голодомору [14].

Специфіка документування канібалізму підрозділами ДПУ. Слідчі фабрикували кримінальні справи, незважаючи на штучний характер голоду та реальні обставини в конкретній родині. Причиною голоду в родині вони вказували небажання працювати в колгоспі або малу кількість трудовнів, що ніби з вини самої ж людини стало підставою голодування та канібалізму. До зазначеної «доказової бази» слідчі часто додавали додаткові аргументи у вигляді крадіжок продуктів, овочів або зерна на колгоспних полях чи городах, у погрібах колгоспників, протиставляючи одноосібників чи тих, хто не мав реальної змоги працювати – колгоспній системі, яка ніби ряту-

вала від голоду. Зокрема, мешканців с. В'язівки Т.К. та С.К. в матеріалах справи характеризують як бродяг та крадіїв [15, арк. 24]. А мешканця того ж села Г.Б., який до вступу в колгосп мав хату, клуню, сарай та 4 га землі характеризують п'яницею, ледарем і крадієм [16, арк. 11 зв., 12]. Мешканець с. Орловця В.К. до розкуркулення в 1929 р. був підприємцем і мав: хату, сарай, клуню, землю, трактора, молотарку, просорувку [17, арк. 4].

Фізичний, моральний та матеріальний стан населення. Загалом стан працездатності селян добре прослідковується з довідки, виданої в колгоспі «Прогрес» с. Журавка щодо кількості відпрацьованих трудовнів сім'єю Ф.Ч. та М.Ч. [18, арк. 13]:

	1931 р.	1932 р.	1933 р.
Чоловік	222 т. д.	Працював у майстерні	Працював у майстерні
Жінка	—	109,8 т. д.	9 т. д.

Мешканка с. Валява М.Т. у 1932 р. разом з чоловіком відпрацювала в колгоспі 404 трудовні, за що отримали 16 пудів хліба, який родина з 6 осіб з'їла протягом осені 1932 р., а зиму довелося «перебиватись» чим доведеться. Жінка продавала господарчі речі, щоб купити харчі. Весною 1933 р. засоби для виживання вичерпались, від голоду померли чоловік і одна дитина [19, арк. 2 зв.].

Фактично, слідчі задокументували факт тотального доведення комуністичним тоталітарним режимом населення до зuboжіння.

Привертає увагу явище, яке періодично прослідковується у поясненнях засуджених, що ідея вбити людину з метою вживання її м'яса у якості їжі та порятунку від голоду з'явилась після того, як територією України масово почали поширюватись чутки про такі випадки та про придатність людського м'яса до споживання. Наприклад, засуджений мешканець с. В'язівки Т.К. пояснив слідчому, що під час його перебування в с. Матусів почув про випадки людодїства [15, арк. 14 зв.]. Мешканка с. Валява М.Т. чула розмови від різних людей про вживання людського м'яса, що спонукало її до такого ж вчинку з метою порятунку від голодної смерті [19, арк. 2 зв.].

Отже, тривале голодування та створена комуністичним-тоталітарним режимом атмосфера тотального пригнічення і переслідування, зруйнували у суспільстві моральний клімат, викликавши у людей масові психофізичні зрушення. При цьому діти, як найуразливіша категорія, стали масовими жертвами канібалізму [2, с. 6–7]. Переважно, в досліджених справах жертвами були або власні діти, або чужі – сусідські чи діти-жебраки, яких заманювали до хат під різними приводами та вбивали. Часто, жертвами ставали родичі та члени родини – брати та сестри, дружини. М'ясом вбитих фігуранти справ годувались самі та годували своїх дітей і близьких.

Територіальне поширення. Аналізуючи територіальне поширення канібалізму можна констатувати, що вказане явище було однаково поширене по всій території району і не залежало від географічних особливостей місцевості.

Використання органами безпеки УРСР архівних справ канібалів. Варто зазначити, що Особлива нарада НКВС, як і трійки НКВС, не мали нічого спільного з кримінальним судочинством, оскільки вони були позбавлені таких головних принципів судочинства як незалежність суду, змагальність і рівність сторін перед судом та законом. Проте, справи щодо канібалізму використовувались радянськими партійними органами і в пізніші десятиліття як компрометуюча інформація стосовно родичів або нащадків канібалів. Наприклад, у справі № 15389 наявний документ Міністерства державної безпеки УРСР з грифом «цілком таємно» [документ не нумерований¹], в якому здійснюється запит на архівну справу, порушену щодо жінки, яка вбила сусідську дитину у 1933 році для вживання в їжу. Запит здійснювався в рамках перевірки її родички у 1952 році [20].

Висновки. Задokumentована репресивними органами комуністичного тоталітарного режиму архівна інформація про явище канібалізму, що мало місце у березні – червні 1933 р. в районі ім. Г.І. Петровського Київської області, а саме: географія поширення, соціальний та національний склад засуджених, дозволяє локально підтвердити, що об'єктом злочину геноциду були українці.

---

1 Значна кількість справ складена і зшита з порушенням вимог правил документообігу: сторінки не нумеровані, документи не систематизовані та не внесені до внутрішнього опису.

Представники репресивних органів одноманітно фабрикуючи карні справи відносно доведених пануючим режимом до канібалізму українців, приховували реальний стан справ в УСРР та його причини, що додатково підтверджує спеціальний намір комуністичного тоталітарного режиму – упокорення або часткове знищення української нації.

Правлячий режим, довівши населення України до зубожіння, зокрема економічно успішних селян-одноосібників та господарів-підприємців, яких таврував «куркулями» та «підкуркульниками», крок за кроком намагався зламати багатовіковий традиційний уклад життя українців, запроваджуючи, так звані, «соціалістичні перетворення», зокрема неприйнятну для хліборобів колективізацію. Зустрівши рішучий, у тому числі й збройний опір українців політиці кремля, режим у 1932–1933 рр. вдруге (уперше в 1921–1923 рр.) обрав голод, як засіб впровадження в Україні своєї політики [21, с. 42, 43] та інструмент знищення національно-визвольного руху і недопущення відновлення незалежної Української держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Марочко В.І. Канібалізм в роки голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. 888 с. С. 568–575.
2. Малиш М. Рокованість на вічні уроки. МВС розсекречує архіви. *Іменем Закону*. № 48 (5384), 2003. С. 6–7.
3. Платонова Н.В., Вронська Т.В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах державного архіву МВС України. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. 888 с. С. 26–41.
4. Сокур В.В., Сокур Ю.В. Голодомори мовою документів і свідчень. 2-ге вид. доп. та перероб. Київ: ФОП Маслов, 2018. 123 с.
5. Щербатюк В., Загорулько А., Дурнов Є., Сокур Ю., Орищенко Ю. Архівні документи як джерело дослідження Голодомору 1932–1933 років (за матеріалами фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС України). *Українознавчий альманах*. Випуск 33. Київ: «Міленіум», 2023. С. 162–173.

6. Петренко І. Опір геноцидній політиці комуністичного тоталітарного режиму в 1932—1933 рр. За документами фондів Національного музею Голодомору-геноциду. *Українознавчий альманах*. Випуск 33. Київ: «Міленіум», 2023. С. 137—146.
7. Байкеніч Д. «Кримінальні справи про канібалізм як джерело інформації про Голодомор (на прикладі Харківської області)». *Геноцид як зброя у боротьбі проти української нації в ХХ—ХХІ ст.: інтердисциплінарні підходи (до 90-х роковин Голодомору-геноциду): матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 24—25 листопада 2022 р.). Київ, 2023. С. 100—104.
8. Архів Апеляційного суду України м. Києва. Кримінальна справа № 475, порушена СБУ 22.05.2009 р. за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932—1933 роках. Т. 25, 237 арк.
9. Від Голодомору 1932—1933 років найбільше постраждали Київська і Харківська області. *Дзеркало тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/vid-golodomoru-1932-1933-rokiv-naybilshe-postrazhdali-kiyivska-i-harkivska-oblasti-261156_.html (дата звернення: 02.04.2024).
10. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 15 серпня 1944 р. «Про перейменування, уточнення та внесення змін в найменування деяких міст, районних центрів і районів УРСР». *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1945. № 7—8. С. 9—12.
11. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про створення в складі Української РСР Черкаської області» 7 січня 1954 р. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1954. № 1. С. 5.
12. Галузевий державний архів (далі ГДА) МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. № 15118. 7—8 червня 1933 р., 11 арк.
13. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. № 15080. 5—6 червня 1933 р., 14 арк.
14. Спецвипуск «ГОЛОДОМОР» від 25 листопада 2023 року. YouTube-канал «Реальна історія з Акімом Галімовим». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uc-D5CFnwmI> (дата звернення: 22.04.2024).
15. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. № 14758. 21—22 березня 1933 р., 29 арк.
16. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. № 15606. 20—22 березня 1933 р., 39 арк.

17. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. № 15085. 26–27 червня 1933 р., 12 арк.
18. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. № 15468. 19–22 червня 1933 р., 20 арк.
19. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. № 15430. 9–15 червня 1933 р., 10 арк.
20. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. № 15389. 1–19 квітня 1933 р., 40 арк.
21. Щербатюк В.М. Голод як засіб насильницького впровадження більшовицької політики в українському селі. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*. Київ, 2014. Вип. 83 (№ 4). С. 38–45.

УДК 94(477.46)''1932/1933'':343.619.911

Ігор КАПУ

Голодомор в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці у 1932–1933 роках. Причини і наслідки

***Анотація.** У дослідженні проаналізовано перебіг Голодомору в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці у 1932–1933 роках. Проаналізовано особливості спротиву колективізації в АМСРР, досліджено регіональні особливості перебігу подій зазначеного періоду.*

***Ключові слова:** Голодомор 1932–1933 рр., голод в АМСРР, архівні документи та матеріали, спротив колективізації.*

Актуальність дослідження полягає у вивченні механізмів вчинення комуністичним тоталітарним режимом штучного голоду в 1932–1933 роках, з метою упокорення населення регіонів СРСР, які чинили спротив політиці, диктованій вищим радян-

* Доктор філософії з сучасної історії, викладач Державного університету Молдови, директор Національного архівного агентства Республіки Молдова.

ським партійним керівництвом. Дослідження особливостей репресивної політики режиму в АМСРР дозволяє краще зрозуміти злочинні методи, розкривати правду про злочини тоталітарного режиму, а також виявляти регіональні особливості, притаманні прикордонним районам та окремим мікрогрупам населення.

Виклад основного матеріалу.

Друга трагічна сторінка історії населення лівобережжя Дністра у період колективізації пов'язана з Голодомором 1932—1933 років. Загалом голод виник у контексті примусової колективізації селянських господарств і охопив насамперед зони, які вважалися житницею СРСР, включаючи АМСРР. Його причини полягають, насамперед, у податковій політиці радянської держави в умовах колективізації, посиленої низьким врожаєм 1931 року. У 1929 році в АМСРР зібрали в середньому 10 ц врожаю з га, тоді як 1931 році — лише 6 ц. Оподаткування розраховувалося виходячи з врожаю 12 ц з га, тобто вдвічі більше, ніж було насправді. План збирання зернових для АМСРР 1929 року складав 142,6 тис. т, який станом на 20 жовтня був виконаний на 69,8 %. Керівництво у Харкові, під тиском Москви, негайно висловило критику на адресу тираспільського керівництва, звинувачуючи їх у «правому ухилі», тобто у змові з тими, хто визначався в політичних термінах як класові вороги, куркулі, що було для тієї епохи серйозним звинуваченням. Отже, керівництво АМСРР рівною мірою інтенсифікувало репресивні заходи проти неколективізованого селянства та проти колгоспів. Вже 10 листопада було оголошено, що план реалізовано на 92,8 %.

План на 1930 рік суттєво збільшили порівняно з попереднім роком і зафіксували на позначці 203,7 тис. т зерна. Проте згодом цю цифру зменшили на кілька десятків тисяч тон (ми точно не знаємо на скільки, можливо, йшлося не так про зменшення, скільки про розстрочку державного боргу зерна та насіннєвого матеріалу на наступні роки і розцінювалося як сигнал, що запаси селян, зібрані в попередні роки, вичерпувалися). План хлібозаготівель на 1931 рік було встановлено лише на рівні 180 тис. тон. У цьому контексті вжито заходів проти тих, кого оголосили винними у невиконанні плану хлібозаготівель на 1930 рік. Так, на 29 лютого 1931 року звільнено з посади голову Ради Народних Комісарів АМСРР С.В. Димитріу. Його замінили Григорієм Старим (Борисовим), а

першого секретаря Молдавського обласного комітету ЦК КП(б)У І.М. Ільїна змінили на І.С. Плачинду. Проте й план 1931 року не було реалізовано у встановленому обсязі та в строк, а місцеве та харківське керівництво вирішило продовжити термін реалізації до літа 1932 року і вже у липні оголосили, що план виконано на 79 % (149 338 т замість запланованих 180 тис. т). Поміж тим, голод все більше почав відчуватися і в АМСРР. У березні 1932 року реєструється перше прохання тираспільської влади до керівництва УСРР про надання продовольчої допомоги. Було запрошено скромну кількість (порівняно з тим, що поставлено державі) – 2,5–3 тис. т. Допомога починає надходити наприкінці березня із запізненням на кілька тижнів. Григорій Старий (Борисов), знаючи систему зсередини та маючи досвід 1924–1926 рр., коли керував подоланням голоду в республіці як голова Центрального Виконавчого Комітету АМСРР, цілком можливо, вирішив не доповідати відразу про масштаби проблем, пов'язаних із продовольчим постачанням населення АМСРР. 27 травня 1932 року Г. Старий відправився до Харкова, щоб визначити міру можливостей щодо збільшення допомоги, оскільки до кінця весни 1932 року ситуація погіршилася. 25 300 людей вже страждали від голоду, 7 000 людей опухло внаслідок споживання сурогатів і трави, зареєстровано як мінімум 120 смертей через «проблеми з постачанням населення», що в офіційному дискурсі називалось голодом.

Протягом півтора місяця кількість тих, хто потребував термінової продовольчої допомоги з боку держави, збільшилася більше ніж у шість разів – з 25 тис. до 172 тис. осіб. За іншими даними, кількість людей, які страждали від голоду, була вдвічі більша, що становило за половину населення молдавської автономії. Серед найбільш уразливих вікових категорій, як і під час голоду 1946–1947 рр., були діти та люди похилого віку [1, с. 13, 24, 31, 32, 37].

Зрештою, ці тривожні сигнали, що передавались владою з Тирасполя до Харкова, не були поодинокими, подібні повідомлення надсилалися і з інших регіонів України [2, с. 174]. Це був початок першого радянського масового голоду, основою якого були не погодні умови, а політичний чинник. Вирішальну роль відіграли наслідки рішень, ухвалених владою напередодні. Ці рішення спровокували неспроможність засіяти сільгоспугіддя через брак

насінневого матеріалу в умовах нестачі продовольчих запасів, в інших випадках засівали пізніше. Насіння 1931 року, збережене на посів 1932 року, було частково або повністю вжито в їжу. Одним із тих, хто повідомляв у квітні 1933 року в особистому листуванні Й. Сталіну, про пов'язане з голодом катастрофічне становище населення Кубанської області півдня Росії, був письменник Михайло Шолохов. Питання обговорювалося на засіданні Політбюро в Москві 4 червня 1933 року у присутності майбутнього лауреата Нобелівської премії з літератури, де своєю знаменитою реплікою Сталін, вказав на те, що письменник не взяв до уваги складність ситуації і не зрозумів, що ті, хто не виконував обов'язок поставки хліба, були ворогами радянської влади. Ця та інші зайняті Сталіним позиції були основоположними для розуміння голоду радянським керівництвом. На карту була поставлена, за твердженням більшовицького лідера, сама доля соціалізму, що спонукало деяких визначних дослідників проблеми висловити гіпотезу, що масове виморювання голодом населення було «дешевшою заміною скасованих депортацій» [3, с. 663, 667]. Іншими словами, Й. Сталін зрозумів, що одночасне виселення всіх, хто чинив опір колективізації та виконанню плану хлібозаготівель було неможливим з технічних та фінансових причин. Натомість, він пустив у хід механізм масового виморювання як альтернативу іншому репресивному заходу — примусовому переселенню у віддалені регіони СРСР.

У травні 1932 року за вказівкою з Москви до України надійшла допомога у розмірі 64 тис. тон зерна, більша частина якого походила з центрально-чорноземного району Росії, а також імпортована з Персії (про що рідко згадують дослідники). Втім, це не означало відповідного коригування плану хлібозаготівель для України, включаючи АМСРР. 1 липня 1932 року Лазар Каганович, спеціальний посланник Сталіна в Україні, пише йому, що в республіці більше хліба, ніж у 1931 році, але, попри цей факт, українське керівництво наполягало на зменшенні плану [2, с. 224—225]. Аргумент українців, включаючи Миколу Скрипника, видного члена ЦК КП(б)У та комісара освіти, який незабаром покінчив життя самогубством [4, с. 233], полягав у тому, що не було засіяно 2,2 млн га сільгоспугідь, а врожай на значній площі 800 тис. га був знищений. Незважаючи на запаси, про які заявило керівництво

УСРР на чолі з першим секретарем ЦК КП(б)У Станіславом Косіором, розмір плану, встановлений правлячим режимом СРСР, було затверджено 6 липня 1932 року українською парторганізацією, склавши 5,8 млн т [2, с. 231]. Пізніше, в наступному місяці, план для України було зменшено вдвічі, оскільки центральне радянське керівництво допустило існування частково знищеного врожаю у правобережному регіоні, включаючи райони АМСРР. Так, 28 жовтня 1932 р. Україні було визначено план, зменшений спочатку з 5,8 млн тон до 3,8 млн тон, а потім до 2,7 млн тон. АМСРР отримала в першу фазу зниження 13 тис. тон, відведених на кількість, встановлену спочатку. Ціною зниження плану зернових було те, що будь-яка допомога населенню, зокрема, через відпустку зерна, виділялася відтепер лише після повного виконання плану, тобто після 1 січня 1933 року. В той же час примусові та репресивні заходи проти так званих куркулів, фактично проти селян, а також усіх, хто чинив опір кампанії хлібозаготівель, мали проводитися з більшою інтенсивністю [2, с. 356, 403; 1, с. 39, 40]. Одним із основних доводів, який змусив Сталіна прийняти послаблення плану для України, стало те, що більшість територій правобережжя Дністра були прикордонними регіонами і селяни у відчаї переходили через кордон до румунської Бессарабії, а також Польщі. Отже, з погляду радянських керівників, ризик, що голод стане відомий за кордоном і це зруйнує образ радянського режиму на Заході, який так звеличували в СРСР, був великий. Таким чином, під загрозою розвінчання опинилась сама теза про перевагу комуністичного ладу під час світової економічної кризи 1929–1933 років. Законодавчою базою інтенсифікації репресій у контексті голоду стала постанова від 7 серпня 1932 року про захист колгоспної власності, оголошеної «основою радянського ладу», «священною та недоторканою» та боротьбою з крадіжками. Це не означало, як уточнював Сталін, скорочення прерогатив ОДПУ в організації репресій, але означало їхню легалізацію, на противагу імпровізаційному характеру репресій попереднього періоду. ОДПУ отримало право на насильство, узаконене режимом. Після 1933 року це право було відібране в міру того, як Москва намагалася централізувати репресії [5, с. 13], заарештовувати та виносити вирoki у рекордні терміни за найдрібніші розкрадання.

Тим репресіям піддавались усі представники місцевої влади, відповідальні за виконання плану хлібозаготівель — голови колгоспів, голови сільрад та голови партійних осередків у сільській місцевості [6, арк. 14а—14г, 16а—16в].

Допомога, надана радянською державою селянам з АМСРР у травні 1932 року до нового врожаю, була скромною і жодною мірою не могла подолати голод. Що стосується географії голоду, історик Кирило Стратієвський, який провів перше систематичне дослідження цього феномену в АМСРР, зазначав, що у 1932 році найбільш постраждалими районами були Слободзейський, Балтський, Кодимський, Бірзульський, Червоноокнянський та Рибницький. В даний час приблизна кількість смертей через голод у АМСРР, за розрахунками К. Стратієвського, становить в межах від 20 до 30 тис. осіб. Покійний історик опублікував ці оцінки на базі дедуктивного методу, взявши за основу середній відсоток смертності в Україні та Росії в 1933 році, у співвідношенні з даними за 1932 рік. Автор визнавав, що отримана кількість жертв приблизна, оскільки він не враховував те, що не у всіх регіонах голод був поширений однаково [1, с. 44, 52].

У даному контексті, вивчаючи географію голоду та його наслідки, важко переоцінити матеріали Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України, де зберігаються кримінальні справи та інші матеріали, які накопичувалися у ході діяльності ОДПУ УРСР. Команда МВС України реалізувала проект із оцифрування архівно-кримінальних справ періоду Голодомору 1932—1933 років, що відкриває широкі можливості для дослідників з вивчення такого явища як канібалізм та труподівство і дозволяє локалізувати райони, де голод був найбільшим [7]. Зазначений масив інформації ще потребує належного дослідження та аналізу у контексті вивчення злочинів комуністичного тоталітарного режиму.

В даний час існує багато відомостей про кількість жертв, виявлених та опублікованих, зокрема, Олексієм Мемеем. Ці дані ще не до кінця оцінені, але вони дозволяють нам просунутися у справі точної оцінки кількості осіб, які померли від голоду в АМСРР. Метод можна умовно назвати дедуктивним, але у цих підрахунках ми беремо до уваги смертність в окремих районах автономної республіки,

підраховану радянською владою на той час. Проте, ці цифри ближчі до реальності, ніж ті, які мають за орієнтир смертність у Росії та Україні загалом. За статистикою, зібраною місцевою владою, у період між 7 червня і 7 липня 1932 року з 481 612 селян молдавської автономії від голоду страждало 182 567, тобто 38 %, серед яких 2919 опухло від голоду і ще 71 померли від виснаження. У наступний період держава надала допомогу в середньому 1 кг зерна на людину на місяць.

Серед найбільш постраждалих районів були Слободзейський, Тираспільський, Балтський та Дубоссарський. Голод посилювався восени 1932 року і досяг апогею в перші сім місяців 1933 року. У нас немає повних даних про кількість померлих, частково по тій причині, що в цей період (на відміну від 1946–1947 років) не існувало ефективної системи статистичного обліку на рівні РАГСів. Тим не менш, ми можемо оцінити число померлих від голоду на основі даних по деяких районах. Найбільш повні дані існують по Балтському району, одному з найбільш постраждалих від голоду, і по Кам'янському, який постраждав дещо менше. В цих двох районах, охоплених голодом, в період з 1 січня по 1 липня 1933 року зафіксовано 6328 смертей від голоду. Відповідно, якщо середнє число по району 3164 помножити на 11 районів, то приблизна кількість померлих від голоду зросте до 35 тисяч осіб [8, с. 282, 303].

Для 1932 року важче оцінити число померлих від голоду. Серйозні проблеми з продовольчими товарами гостро проявилися в перші місяці 1932 року. Смертність від голоду в червні (точніше, з 7 червня по 7 липня) зросла до 71 особи, тоді як кількість опухлих з голоду склала близько 3 тис. осіб. Враховуючи, що в наступні місяці кількість опухлих з голоду була, ймовірно, менш постійною, а також виходячи з того, що певна допомога в АМСРР, як і в усій Україні, почала надходити лише в лютому 1933 року після того, як було оголошено виконання плану хлібозаготівлі 1932 року на 98,6 %, то можна припустити, що значна частина селян померла від голоду до осені або пізніше. Іншими словами, мінімальна кількість померлих від голоду в АМСРР у другій половині 1932 року може бути оцінена, як мінімум, у 3 тисячі осіб. Отже, коли голод в АМСРР був дуже відчутним (з червня 1932 року по липень 1933 року), приблизна

кількість померлих від голоду в цей період зростає до приблизно 38 тис. осіб. Вийшли з голоду загалом в серпні-жовтні 1933 року завдяки новому врожаю. Те ж саме спостерігалось в 1946—1947 роках, коли смертність різко впала починаючи з серпня 1947 року завдяки новому урожаю, а не завдяки допомозі держави. Тим не менш, офіційні документи фіксують серйозні проблеми з постачанням і, навіть, випадки голоду в окремих населених пунктах і в перші місяці 1934 року.

Реакція населення на голод: переходи через Дністер і народні виступи.

Реакція населення на голод виражалася у різних стратегіях виживання. Для деяких селян з АМСРР перехід Дністра був єдиним способом порятунку. Нещодавно виявлені архівні свідчення показують, що бажання селян піти в Бессарабію посилилося під час примусової колективізації, конфіскацій майна та початку голоду. Так, у квітні 1930 року селяни з с. Коржова, Молвата та інших населених пунктів Дубоссарського району повстали через те, що їх вночі викликали до сільради, залякували та тероризували (так у документі — *І.К.*). Таким чином влада змушувала місцеве населення висловлюватись, що замість комуністів було б краще, якби прийшли румуни з-за Дністра. Селяни вирішили, що не будуть сіяти і це занепокоїло радянську владу [9, арк. 7—10]. Апогей переходу через Дністер припадає на перші місяці 1932 року, коли голод ставав все більш відчутним у АМСРР. Так, у січні 1932 року було зареєстровано 314 сімей, що перейшли річку, у лютому — 425 сімей (1449 осіб), а в березні того ж року — 503 сім'ї (1644 осіб), що загалом із січня по березень склало 4500 осіб. Крім того, ще 530 осіб було затримано. Після того, як лід на р. Дністер розтанув, кількість тих, хто намагався перейти річку в Бессарабію, суттєво зменшилася [1, с. 141]. За іншими джерелами, зокрема, від політичного відділу четвертого прикордонного загону, лише в березні 1932 року 330 особам вдалося успішно перейти Дністер з АМСРР тоді, як інші 294 особи були затримані, а 30 осіб — убито радянськими прикордонниками під час цієї спроби. Взагалі в означений проміжок часу реєструється 1700 осіб, які бажали втекти до Бессарабії. Розслідування встановило, що основною причиною втечі в Бессарабію був голод, водночас з'ясовано щодо вживання термінових заходів

з надання допомоги населенню продовольством¹. Ситуація для радянської влади була настільки тривожною, що вирішили встановити на певних ділянках кордону з Румунією загородження з колючого дроту заввишки два метри [10, с. 74]. 24 лютого 1932 року Молдавський обласний комітет партії прийняв рішення щодо еміграцій з Слободзейського району, одного з найбільш постраждалих від голоду вже в той період. Відповідно до цього рішення правлячий режим масовий відхід до Румунії обґрунтовував не браком елементарних засобів для існування, а підступністю класових ворогів. У результаті було прийнято рішення продовжити застосування насильницьких методів з метою запобігання втечі селян за Дністер.

Становище у Слободзейському районі не було унікальним. 3 березня 1932 р. п'ятьох людей із с. Белочі Рибницького району було вбито при спробі втечі до Бессарабії. 10 березня того ж року подібний випадок стався з жінкою та 13-річною дитиною із с. Кочієри Дубоссарського району. Іноді не тільки селяни намагалися перейти Дністер, щоб уникнути голоду, але і ті, хто мав заслуги перед радянським режимом. Серед них — колишній червоний партизан Філіп Іпатієв із с. Незавертайлівка Слободзейського району. Іпатієву вдалося перейти Дністер разом із дружиною та трьома дітьми. На правий берег річки втікали й комсомольці. Зокрема, в ніч з 15 на 16 березня 1932 року на це спромігся Антон Венгер із Рибницького району. Багато хто отримували поранення при переході Дністра, потім потрапляли в руки румунських прикордонників, як, наприклад, у випадку Аксентія Сахарова та його дружини, виявлених у районі села Чобручі Слободзейського району 11 березня 1932 року.

Іноді фіксувалися групові переходи р. Дністер: по чотири—п'ять сімей із одного села. Дехто чекав, поки річка звільниться від льоду [8, с. 332—346; 347—358]. У вересні 1932 року питання переходу Дністра неодноразово обговорювалося партійною організацією молдавської автономії. Тоді рішення, прийняті з метою протидії спробам селян перейти Дністер, були більш адекватними та стосу-

---

1 Можливо, в даному випадку політична поліція АМСРР намагалася зменшити масштаби еміграції, щоб не бути звинуваченою у відсутності пильності, рахуючи лише глав сімей, а не всіх членів. Припускаємо, що це була одна зі стратегій маніпуляції статистичними даними, до якої вдавався режим.

валися боротьби з причинами явища, а не його наслідками. Зокрема, відзначалося виділення земельних ділянок селянам, виключеним із колгоспу з певних причин. Іншим рішенням було дозволено надавати допомогу насіннєвим матеріалом для осінньої посівної кампанії тим, хто не були членами колгоспу [11, с. 42].

Відзначалися й інші методи опору політиці правлячого режиму, серед яких спостерігаємо справжні народні заворушення, названі в офіційних документах «волинки» або — через участь у них жінок — «бабські бунти». Кульмінацією цього в СРСР загалом став 1930 рік, коли сталося 13 754 масових заворушення, охопивши від кількох десятків до сотень і, навіть, тисяч учасників. Лише 1930 року в СРСР було вбито понад тисячу посадових осіб, не враховуючи численних бійок на сільських зборах, де піднімалася проблема колективізації майна. У АМСРР на 1 червня 1930 року фіксувалися критичні настрої щодо влади у численних новостворених колгоспах.

Селяни говорили, що залишаться в колгоспі лише до осені, коли зберуть урожай, після чого вийдуть із колективних господарств, оскільки «неможливо терпіти подібне». За цими погрозами слідували дії. Так, у листопаді 1930 року багато селян с. Рашків Кам'янського району вийшли з колгоспу через те, що їхнє спільне господарство занепадало, сільськогосподарський інвентар, що став загальною власністю, руйнувався, а керівництво не вживало жодних заходів, щоб запобігти такому становищу. У с. Обручі Слободзейського району наприкінці листопада 1930 року селяни, які формально увійшли до колгоспу під тиском влади, відмовлялися обробляти землю. Через це керівництво колективного господарства вирішило наймати поденних робітників із сусідніх сіл, щоб виконати осінні сільгоспроботи, сплачуючи їм 1 рубль 50 копійок на день. Документи свідчать, що події в Обручах зовсім не були поодиноким випадком, подібне відбувалося у багатьох населених пунктах АМСРР.

В Україні в березні 1930 року фіксувалися селянські повстання в 16 округах (області з'явилися у 1932 р.), серед яких була й АМСРР. У восьми з них масштаб був меншим, до них належала й АМСРР. Тому прийнято рішення, що ситуацію будуть врегульовувати «оперативними заходами», що зазвичай означало арешти керівників і погрози іншим учасникам виступів з конфіскацією майна та

депортацією у випадку повторної участі, як зазначалось, в «анти-радянських» акціях.

Іноді протести були пов'язані з відновленням тиску радянського режиму на релігію та церкву. Так, у 1930 році велика кількість містян і жителів навколишніх сіл взяли участь у демонстрації в центрі Тирасполя, протестуючи проти рішення влади закрити міський кафедральний собор. Серед гасел, виголошених протестувальниками — «Геть комуністів безбожників!».

Незважаючи на депортації, арешти і конфіскації майна протестуючих селян, у 1931 році відбуваються нові численні випадки відмов селян збирати врожай. Вони керувалися досвідом попередніх двох років, коли держава конфісковувала все зерно і їм не було на що утримувати сім'ю. Проте влада відповіла новими репресивними заходами, звинувативши селян у саботажі.

У перші місяці 1932 року в Україні зареєстровано не менше 668 селянських бунтів («волинок»), серед яких 54 у АМСРР, які охопили 42 населених пункти у дев'яти районах автономії. Мотиви цих бунтів були різними, від прохань про розподіл худоби (18) до вимог надання зерна або хліба (32), повернення конфіскованої власності. Найбільш складна ситуація склалася у Слободзейському, Дубоссарському і Красноокнянському районах, у результаті чого влада намагалася заспокоїти селян, визнавши, що в деяких випадках було допущено помилки.

Водночас, на VIII конференції Молдавського обласного комітету КП(б)У перший секретар парторганізації І.С. Плачинда оголосив, що селянам повернули 11 500 будинків, 400 коней і 500 корів, скасовано штрафи на суму 70 тисяч рублів, а 447 індивідуальним господарствам перерахували податки у бік зменшення в порівнянні з «законною нормою».

Проте такі дії були лише хитрощами влади щодо довіри населення. Насправді несправедливості, які чинилися масово щодо селян, не були усунуті. Відповідно, восени почастішали протести і випадки виходу селян із колгоспу. Населення було у відчаї і, як відкрито зізнавалися селяни, їм нічого було втрачати. Тим часом навіть вступ до колгоспу не рятував від звинувачень у протистоянні режимові і не забезпечував сім'ю найнеобхіднішим.

Звіт Московської центральної партійної комісії від 9 жовтня 1932 року встановив, що за один трудовень у чотирьох селах Слободзейського району виплачувалося від 70 копійок до одного рубля семи копійок. Плата зазвичай видавалася натурою — пшеницею або борошном. Так, один селянин, який працював 368 трудовнів у колгоспі, отримував 150 кг борошна. Інший, який працював 695 трудовнів, отримував 323 кг борошна, а третій за 575 трудовнів отримував лише 157 кг. Це було дуже мало, враховуючи, що мова йшла про главу сім'ї, якому потрібно було годувати, як правило, лише цими продуктами 3—4 членів сім'ї цілий рік.

Іншими словами, радянська держава, проголошена державою трудящих, була дуже скупа на продовольчі ресурси і особливо на винагороду тим, хто їх виробляв. Вважалося, що, живучи на землі, селяни знайдуть вихід і що у них є приховані запаси. Щодо останнього, це не відповідало дійсності після спустошливих кампаній, коли бригади з примусової реквізиції зерна та інших продуктів харчування буквально вимітали усі запаси.

Тому селянські бунти проти радянської влади відбувались не випадково. Один із таких бунтів організований близько 200 жінками з колгоспів «Червоний Партизан» і «Молотов» того ж Слободзейського району у квітні 1932 року. Метою бунту був напад на хлібний склад і пограбування їдальні на березі Дністра. 6 липня подібна «волинка» повторилася, цього разу її метою було пограбування будинку голови сільради. Причини були більш, ніж об'єктивними — фактично злиденне і відчайдушне становище населення, яке усугублялось масовими обшуками господарств селян в ході державних хлібозаготівель, коли вилучались всі запаси. Така ситуація мала місце і в усіх районах АМСРР [8, с. 586—587].

Характерною рисою селянських виступів в СРСР, включаючи АМСРР, було те, що значну їх частину очолювали жінки. Такого типу виступи мали місце у с. Козаки Балтського району, у них взяло участь близько 50 жінок. Тим часом їхні чоловіки зібралися на загальних колгоспних зборах, допуск на які був обмежений. Поки чоловіки обговорювали колгоспні справи, жінки вивели з колгоспної стайні 64 коня. У с. Слов'яносербка Тираспільського району 48 жінок подали заяви про вихід із колгоспу. Того ж вони вимагали від чоловіків, а у разі відмови погрожували їм розлученням. 4 березня 1930 року

у с. Цеханівка Красноокнянського району відразу ж після похорону група жінок конфіскувала господарський інвентар та колгоспне майно та розділила його між собою. 5 березня того ж року у с. Володимирівка Тираспільського району понад 100 жінок твердо висловилися за вихід із колгоспу; тоді ж так само вчинила група жінок із с. Персянка Балтського району, а на день пізніше — 30 жінок із с. Близній хутір Тираспільського району. У наступні дні березня схожі виступи, на яких вимагали виходу з колгоспу та перерозподілу майна, фіксувалися у с. Олександрівка Григоріопольського району, у с. Михайлівка Ананієвського району (25 жінок), у с. Вихватинці Рибницького району (40 жінок), у с. Гребеник Тираспільського району (20 жінок погрожували розлученням, якщо чоловіки їх не підтримають), у с. Нестоїте Бірзульського району (800 жінок), у с. Лісничівці Балтського району (300 жінок), у с. Гідирім Рибницького району та ін.

У 1931–1933 роках вимоги жінок переважно були пов'язані з продовольчими проблемами, а не з виходом із колгоспу і перерозподілом колективної власності. Такого типу протести у лютому 1932 року мали місце у селах Слобідка-Дубова та Мардарівка Красноокнянського району (15 жінок); у с. Глинна Слободзейського району (200 жінок); у лютому–березні 1932 року — у селах Мирон (25 жінок), Саражинка (30 жінок) Балтського району; у березні 1932 року — на вокзалі Жеребіївки за участю 80 жінок, у селі Валегоцуєве Ананієвського району та у с. Шершени Кодимського району та ін.

Взимку та навесні 1933 року у зв'язку з масовим голодом, тривали повстання, ініційовані, як жінками, так і повстання, де жінки брали участь разом із чоловіками. Так, у січні 1933 р. відбулось одне повстання, у лютому — 14, у квітні — 43, у перші два тижні травня 1933 року — не менше 32. Таким чином, в перші п'ять місяців 1933 року загалом відбулося 131 повстання [11, с. 5].

Провідну роль жінок у селянських повстаннях не тільки на теренах АМСРР, а й у інших регіонах СРСР, на думку відомої канадської дослідниці Лін Віоли, можна пояснити тим, що офіційна пропаганда вважала жінок «відсталим елементом». Отже, жінки мали певний «імунітет» порівняно з чоловіками, які вважалися більш свідомими з політичної точки зору. Отже, чоловіки були більш уразливі в ситуаціях непокори владі, ризикуючи отримати адміністративне чи кримінальне покарання, більш суворе, ніж жінки. Така

логіка робить акцент на тому, що жінки діяли узгоджено з чоловіками, але не пояснює випадки, коли жінки повставали самостійно як проти радянської влади, так і проти чоловіків, без їх відома або у якості провокації на адресу їхнього статусу голови сім'ї. Нам відомо як мінімум два таких випадки в АМСРР (с. Слов'яносербка та Гребеник — обидва в Тираспільському районі), коли жінки чинили так, щоб заохочувати чоловіків зайняти рішучу позицію щодо режиму в цілому або до певних його заходів (колективізації, організованого голоду). Найчастіше визначальна роль жінок у селянських протестах на теренах АМСРР та й УСРР в цілому в 1930—1933 роках може бути пояснена особливою вразливістю жінок у ситуації, коли їм у ситуації голоду доводилося шукати їжу дітям.

Привілеї номенклатури у роки Голодомору 1932—1933 років.

Як стало можливим, що незначна кількість людей змусила голодувати більшість населення? Важливим аспектом Голодомору в Україні загалом і в АМСРР зокрема було те, що репресії проти селян здійснювалися меншістю, яка мала привілеї, а більшість населення була на межі виживання або вмирала з голоду. Це частково пояснюється рішучістю, з якою державна та партійна номенклатура районного чи сільського рівня виконувала накази вищих органів та нехтувала проблемами, з якими стикалося населення підконтрольної їм території. Тим часом, невиконання наказів каралося не лише застосуванням репресій проти адміністративних кадрів, а й позбавленням їхнього привілейованого забезпечення, яке дозволяло не лише виживати, а й підтримувати відносно високий — навіть багатий — рівень існування в умовах голоду. Режим зумів добре забезпечити підтримку керуючого апарату на місцях шляхом шантажу як втратою привілеїв, так і життя. Підтримка партійних та державних еліт, більш-менш натхненна, однак не була достатньою умовою для розв'язання державного терору проти 80 % населення країни.

Іншою соціальною групою, яка підтримувала політику партії і мала певні привілеї в тому, що стосувалося постачання продуктів харчування, був робітничий клас, з числа якого набиралися члени реквізиційних бригад у 1927—1933 роках¹ [9, арк. 40—42]. Радян-

1 У випадку АМСРР наявні ще не введені до наукового обігу архівні документи, які підтверджують вирішальну роль міських пролетарів у кампаніях з насильницького вилучення у селян зерна.

ський режим підтримувався і, так званими, правоохоронними, тобто репресивними, органами, а також армією.

Базу привілеїв, що надавалися міському населенню, було закладено у вигляді карткової системи. Система була запроваджена у 1927 році і програмно застосовувалася починаючи з січня 1931 року. З початку третього року першої п'ятирічки було введено чотири категорії продовольчих карток: спеціальні, 1-ї, 2-ї та 3-ї категорії. Картки розподілялися за «списками по містах», але відповідали скоріше категоріям промислових підприємств, оскільки підприємства одного міста зазвичай не належали до однієї галузі спеціалізації. Іншими словами, революційне гасло «Хто не працює, той не їсть» трансформувалося в гасло, яке мало певний підтекст епохи швидкої та примусової індустріалізації: «Хто не працює на індустріалізацію, той не їсть» [8, с. 123–124]. У випадку АМСРР до списку постачання за особливими категоріями входило 214 сімей робітників Молдавського обласного комітету КП(б)У — загалом 550 осіб, чиє харчування здійснювалося в ідальні республіканської парторганізації в Тирасполі. Крім цього контингенту, еліта районного та сільського рівня також користувалася спеціальними картками. Для постачання цієї спецкатегорії в АМСРР було необхідно щомісяця забезпечити 9750 кг борошна для хліба, 1830 кг білого борошна, олії — 462 літри, цукру — 1042 кг, м'яса — 910 кг, риби — 312 кг і т. д. У той же час, для 1-ї категорії щомісячний продовольчий пайок на людину був встановлений у розмірі: борошно — 8 кг, рис — 2 кг, олія — 1 кг, солонина — 1 кг, олія — 2 кг, макаронні вироби — 2 кг, чай — 100 г., цукор — 3 кг., риба — 6 кг, молоко — 30 літрів, господарське мило та мило для особистої гігієни — по 2 шматки, інші промтовари у розмірі 250 рублів на квартал. Було передбачено і зменшену норму для членів привілейованих сімей, яка становила від 20 до 50 % від перерахованого вище залежно від продукту. Для м'яса, наприклад, вона становила 4,5 кг, а для хліба — 6 кг. Отже, номенклатури, що входили в категорію, отримували іноді менше продуктів, ніж перша категорія, але це компенсувалося іншими видами продуктів (наприклад, отримували менше м'яса, але більше хліба). На рівні СРСР, вважалося, що особлива та перша категорії становлять 40 % від усіх, хто забезпечувався за картками, але вони споживали 70–80 % з усіх фондів державного розподілу через систему державної торгівлі [8, с. 124].

Система масових репресій та голод населення існували в цих умовах у 1931—1933 роках¹, але були й випадки, коли представники номенклатури або державного та партійного управління солідаризувалися з долею утисків, перешкоджаючи шляхом різних хитрощів повній здачі зерна державі, щоб врятувати життя членів громади.

Висновки. Документи вищого партійного керівництва СРСР та постраждалих республік, а також низка рішень комуністичного режиму свідчать про те, що голод в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці у 1932—1933 роках був явищем штучним та спеціально організованим. Архівні матеріали дозволяють зробити висновки, що населення територій СРСР, зокрема УСРР та, на той час її складової — АМСРР, які виявляли опір утвердженню влади більшовиків, а також противилися неприродній за своєю суттю колективізації, були упокорені голодом. Таким чином, злочинний режим використав голод як зброю для припинення спротиву та упокорення населення України та АМСРР. Одночасно, режимом здійснювався наступ на успішних підприємців — так званих, куркулів, на вихованих на вікових традиціях та релігійних догмах вчителів «старої школи» і в цілому на інтелігенцію — соціальний прошарок, який міг підняти людей на організований опір політиці більшовиків.

У такий спосіб велася системна робота зі знищення опору та ідентичності народів з метою їх повної та безповоротної насильницької інтеграції у вигаданий радянський народ.

Документи 1932—1933 років з архівів Кишинева та Києва демонструють, що комуністичний тоталітарний режим своїми діями довів населення непокірних йому територій до некрофагії та канібалізму. Подальше вивчення архівних матеріалів періоду 1932—1933 років не втрачає своєї актуальності та може розкрити нові аспекти штучного голоду, раніше невідомі науці і громадськості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Стратіевский А. Голод 1932—1933 гг. в Молдавской АССР. Кишинев, Cetini, 2001. 98 с.

---

1 Карткову систему було скасовано в 1935 році, знову введено в 1941 році після німецького вторгнення в СРСР і знову скасовано в грудні 1947 року.

2. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали / Упорядник Руслан Пиріг. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2007. 530 с.
3. Michael Ellman. Stalin and the Soviet Famine of 1932–1933 Revisited. *Europe–Asia Studies*, vol. 59, no. 4, June 2007. P. 663–693.
4. Terry Martin. *Affirmative Action Empire. Soviet Nationalities Policy, 1923–1939*. New Haven and London: Yale University Press, 2001. 712 p.
5. David Shearer. *Policing Stalin’s Socialism: Repression and Social Order in the Soviet Union*. New Haven, Yale University Press, 2009. 536 p.
6. Національне Агентство Архівів, Кишинів (Agenția Națională a Arhivelor, ANA). Ф. 49а, оп. 1, спр. 1720.
7. YouTube–канал «Реальна історія з Акімом Галімовим», спецвыпуск «Голодомор». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uc-D5CFnwmI> (дата звернення: 04.06.2024); портал МВС України: «МВС передало у музей Голодомору 1022 архівні справи періоду геноциду українців у 1932–1933 рр, щоб дослідити їх». URL: <https://mvs.gov.ua/news/mvs-peredalo-u-muzei-golodomoru-1022-arxivni-spravi-periodu-genocidu-ukrayinciv-u-1932-1933-rr-shhob-dosliditi-yix> (дата звернення: 04.06.2024).
8. Alexei Memei. Teroarea comunistă în R.A.S.S.M. (1924–1940) și R.S.S.M. (1944–1947): mărturii documentare. Editura Serebia, Chișinău. 2012. 784 p.
9. Національне Агентство Архівів, Кишинів (ANA). Ф. 49а, оп. 1, спр. 1714.
10. Alexandru–Murad Mironov. Pe Nistrul liniștit. Viață și moarte la granița româno–sovietică, 1918–1940, în *România Constantinescu* (coord.). *Identitate de frontieră în Europa lărgită*. Perspective comparate, Polirom, f. l. 2008. P. 67–92.
11. Lynne Viola, ed., *Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s*. Ithaca: Cornell University Press, 2002. 235 p.

УДК 947(477)“1920—1930”

Олена ШКУРАТЕНКО
Юрій СОКУР*

Продовольча блокада УСРР в 20—30 роках ХХ століття як засіб помсти та упокорення українського народу¹

Анотація. Об'єктивними причинами виникнення голоду в Україні були її економічний занепад у результаті революцій та господарської кризи, і можна припустити, що голод стався непередбачено для Сталіна. Але те, що факт його наявності було свідомо використано партійною верхівкою як економічний важіль для політичного тиску на українську «контрреволюційну» інтелігенцію та «несвідоме» селянство, не викликає жодного сумніву. Аморальне кредо більшовизму: мета виправдовує засоби — проявилось тут у повній мірі.

Метою статті є аналіз загальновідомих фактів щодо Голодомору за радянських часів, які обнародовані сьогодні в численних публікаціях. Голодомори були логічним наслідком тієї насильницької політики, яку проводила Комуністична партія відносно українського селянства.

Методологічною основою роботи стало використання історико-правового методу, який надав можливість проаналізувати та критично оцінити положення нормативно-правових актів ленінсько-сталінської партії більшовиків.

Наукова новизна. На основі аналізу урядових вказівок та вироблених на їх підставі партійних документів можемо стверджувати, що вони стали методикою проведення цього геноциду. Їх можна було уникнути, однак правляча верхівка свідомо використовувала народні трагедії для реалізації стратегічних імперських цілей.

* Авторі: кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ О. Шкуратенко; кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, член Національної спілки краєзнавців України Ю. Сокур.

1 Шкуратенко О., Сокур Ю. Продовольча блокада УСРР в 20—30 рр. ХХ століття як засіб помсти та упокорення українського народу. *Law. State. Technology*, 2021. № 4. С. 22—27.

За результатами дослідження обґрунтовано висновок, що штучний характер Голодомору підтверджується політикою, яку проводили більшовики в 30–40-х рр. XX ст. на чолі Й. Сталіним. Штучність голодовки на сьогодні вже не викликає сумніву. Нині перед усім українським суспільством стоїть завдання глибокого осмислення причин, характеру, масштабів трагедії, гідного вшанування пам'яті мільйонів наших співвітчизників. Лише така позиція — позиція пам'яті і вшанування жертв — гарантує неможливість повторення подібних трагедій у майбутньому.

Ключові слова: голод, геноцид, продовольча блокада, натуральні штрафи, конфіскація, хлібозаготівля.

Слід зазначити, що для радянських дослідників і вчених тема голодомору була закритою. Офіційна ідеологія і пропагандистська машина Комуністичної партії стверджувала, що такого явища взагалі не існувало.

Відомими дослідниками голодомору сучасної України є С. Кульчицький, В. Сергійчук, Ю Мицик та інші. У результаті копіткої роботи науковців, які досліджували цю проблему, та зробленого ними власного аналізу встановлено, що в Україні в різні роки XX ст. було штучно організовано три голодомори, які забрали життя понад 10 млн людей (Сергійчук, 2003; Кульчицький, 1989; Кульчицький, 1991; Мицик, 2003).

Організація штучних голодоморів 20–30-х років XX століття в Україні була спричинена імперською політикою більшовиків, які, здобувши владу, перестали агітувати за право націй на самовизначення і виокремлення їх у незалежні держави. Переїнявши естафету у царської влади, вони швидко зрозуміли, що український, як й інші народи, необхідно тримати в рамках колишньої імперії. Сталін писав у газеті «Правда» від 10 жовтня 1920 р., що центральна Росія не може довго триматися без допомоги окраїн, що дають багато сировини, палива, харчових продуктів (Сокур, 2017: с. 20)... Саме через це і через бажання придушити опір України до державності, більшовики організували загально відомі заходи інтервенції, «червоний терор», військовий комунізм, розкуркулення і колективізацію та знищення релігії.

18 листопада 1932 року вийшла Постанова ЦК КП(б)У про заходи щодо посилення хлібозаготівель, згідно з якою, окремі

господарства за невиконання планів хлібозаготівель каралися натуральними штрафами, тобто конфіскацією 15-місячної норми м'яса. Через два дні вийшло рішення Раднаркому УСРР, згідно з яким натуральні штрафи дозволялося застосовувати також щодо колгоспів. Згодом перелік компенсаційних харчів розширено картоплею і салом, наприкінці року – продуктами тривалого зберігання. Під вилучення підпали всі колгоспи УСРР за винятком півтори тисячі. Таким чином, практично по всій Україні каральні органи конфіскували все продовольство.

До цієї зухвалої і небаченої в історії людства акції був підключений карально-репресивний апарат НК–ДПУ–НКВС¹ (Булаховський, 1955: с. 85, 275, 773). Підготовкою та здійсненням геноциду керували вождь і апарат комуністичної партії СРСР, тоді як НК–ДПУ–НКВС були простими виконавцями їхньої волі.

1 грудня 1932 року Раднарком УСРР заборонив торгувати картоплею у районах, які не виконують зобов'язань по контрактації і перевірки наявних фондів картоплі у колгоспах. До цього переліку потрапили 12 районів Чернігівської, 4 – Київської і 4 – Харківської областей. 3 грудня 1932 р. уряді районів заборонено було торгувати м'ясом і тваринами. З 6 грудня ці райони, а також окремі села, почали заноситися на «чорні дошки». Телеграма С. Косіора та В. Чубаря керівникам Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей, вимагала негайного виконання постанови, щоб показати, як «радянська влада вміє безжалісно розправлятися з організаторами саботажу хлібозаготівель, з куркульськими елементами та їх поплічниками». Згодом ці села абсолютно ізолювали від зовнішнього світу. 11 грудня 1932 року керівництву УСРР надходить шифрограма В. Молотова і Й. Сталіна з вимогою «негайно судити і давати п'ять, краще десять років тюремного ув'язнення» за невиконання хлібозаготівельних планів колгоспами та селянами.

14 грудня 1932 року. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хід хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі та у Західних областях». «Проблеми» хлібозаготівель в Україні та на Північному

---

1 НК (ВНК) – (Всеросійська) надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажом і спекуляцією; ДПУ – Державне політичне управління; НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.

Кавказі пов'язувалися безпосередньо з «неправильно проведеною» політикою українізації.

15 грудня 1932 року ЦК КП(б)У затвердив список 82 районів, куди припинялася також поставка промислових товарів.

Крім блокади внутрішніх адміністративних одиниць, наприкінці 1932 — на початку 1933 року було запроваджено блокаду самої Української СРР. Справа в тому, що українські селяни втікали в сусідні області Російської СФРР, де не було голоду. Так звана «харчова» блокада України була організована силами внутрішніх військ і міліції. Було заборонено виїзд селян з УСРР. Разом з цим, громадянам, які в'їжджали в Україну з Росії, було заборонено провозити харчі без дозволу держави.

Станом на 30 червня 1932 року з більшості районів України посієний матеріал було вивезено.

Голова РНК УСРР В. Чубар писав В. Молотову та Й. Сталіну про становище в сільському господарстві УСРР (10 червня 1932 р.). За його підрахунками, на той момент в Україні уже можна було нарахувати мінімум 100 районів, замість 61 станом на початок травня, які потребували продовольчої допомоги та зривали план весняної сівби. Ці ж райони, на його переконання, в подальшому зриватимуть обробку і збирання врожаю.

7 серпня 1932 року з'явилася постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», відома під назвою «Закон про п'ять колосків». Розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше 10 років. «Законом про п'ять колосків» фактично людям було заборонено володіння їжею.

За кілька днів до того, 4 серпня 1932 року, надіслано лист Й. Сталіна до Л. Кагановича — повідомлялося про повернення проекту декрету про охорону суспільного майна з правками та додатками, надано вказівку видати його якомога швидше. У пункті третьому запропоновано ДПУ залучати озброєних осіб для охорони залізничних вантажів (ешелони з зерном) та надавати їм право розстрілювати на місці осіб, які посягнули на розкрадання залізничних вантажів.

11 серпня 1932 року Й. Сталін в листі Л. Кагановичу вимагав направити спеціального листа ЦК ВКП(б) до партійних і судово-каральних органів про застосування закону про охорону громадської власності та боротьбу проти спекулянтів. Підкреслював, що «найголовніше зараз — Україна», оскільки справи в Україні дуже погані. Повідомлялося, що в двох областях України близько 50 райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. Висловив звинувачення на адресу українських керівників (генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, В. Чубаря та голови ДПУ УСРР С. Реденса), а також побоювання втратити Україну через підривну діяльність агентури Ю. Пілсудського та наявність свідомих і несвідомих петлюрівців, а також прямих агентів Ю. Пілсудського в ЦК КП(б)У. Пропонував вжити рішучих заходів для виправлення господарської і політичної ситуації в Україні: зняти з посади Генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та поставити на його місце Л. Кагановича; висунути на посаду голови українського ДПУ В. Балицького, пересунувши С. Реденса на посаду заступника; замінити В. Чубаря іншим керівником, наприклад Г. Гриньком; перетворити Україну в найкоротший строк на фортецю СРСР «і грошей на це не шкодувати».

Наприкінці літа газета «Правда» організувала в Україні рейд боротьби з крадіжками зерна. З 7 по 17 серпня 1932 року в ньому взяли участь 100 тисяч «ударників преси». Метою рейду була боротьба з крадіжками зерна. Станом на 22 серпня 1932 року ДПУ зафіксовано 220 випадків відмови колгоспів і сільрад від прийняття планів хлібозаготівель, непогодження з ними місцевих партосередків за мотивами нереальності поставлених завдань; в Харківській області у 20 районах — 91 випадок, в Дніпропетровській у 12 районах — 19, у Вінницькій у 16 районах — 96, в Одеській у 6 районах — 14. Всього у 54 районах — 220 випадків (Сокур, 2018: с. 48).

Того ж дня видана постанова Укрколгоспцентру про заборону видавати хліб для громадського харчування колгоспникам, крім трактористів. Пропонувалося повністю забезпечити видачу колгоспникам натурального авансу на трудовень відповідно до рішення ЦК і РНК СРСР, крім тих, що отримували громадське харчування на роботі, які мали приносити свій хліб.

Аналіз 20 тисяч справ показує, що серед засуджених було 83% колгоспників та селян-одноосібників і лише 15% — «кулацько-заможних елементів». Отже, цей закон було спрямовано проти селян, котрі, рятуючи дітей від голодної смерті, змушені були нести додому з току чи поля кілограм чи два зерна, ними ж вирощеного (Шкуратенко, 2018).

27 серпня 1932 року з Москви надійшла телеграма заступника голови Комітету заготівель при РПО СРСР М. Чернова керівникам заготівельних організацій УСРР про негайне відвантаження зерна для млинів, які забезпечували борошном північні райони СРСР. Того ж дня прийшла телеграма заступника голови РПО В. Куйбишева до ЦК КП(б)У про необхідність прискорення відвантаження зерна в Україні на експорт. Вказувалося на зрив плану хлібного експорту через слабке відвантаження зерна до портів республіки: 20 тис. т. замість запланованих 190 тис. тон. Для виправлення ситуації пропонувалося відвантажити до кінця серпня 30 тис. т. пшениці, 20 тис. т. ячменю та 10 тис. т. жита, незважаючи на раніше вивезене.

Станом на 30 серпня 1932 року — за даними Укрколгоспцентру, колгоспи УСРР, обслуговувані МТС, виконали місячний план заготівель на 39,1%. Того ж дня газета «Вісті» ВУЦВК надрукувала статтю «Виконання серпневого плану зірвано». Повідомлялося про незадовільне проведення хлібозаготівель зокрема в Артемівському районі. Одноосібні господарства виконали план хлібозаготівель на 3,9%, у 18 сільрадах хліб одноосібниками ще не здавався. Миронівська сільрада план виконала на 1%, Зайцівська — на 0,8%, Покровська — на 1,5%, хоча у цій сільradі обмолотили половину скошеного хліба (Сокур, 2017: с. 50).

31 серпня 1932 року в Луганську вийшла постанова бюро міському КП(б)У про неприпустимість витрачання хліба на громадське харчування в їдальнях колгоспів.

За серпень-місяць 1932 року до приймальні голови ВУЦВК Г. Петровського надійшло близько 1,5 тис. заяв колгоспників про вихід із колгоспів. Майже 70% поданих заяв припадало на Харківську область, переважно з Гадяцького, Великописарівського, Олексіївського та Богодухівського районів (170—180 заяв). Основна маса селян, що подали заяви (80%) бідняки, решта середняки.

1 вересня 1932 року в Москві політбюро ЦК ВКП(б) затвердило вересневий план хлібозаготівель в обсязі 290 млн пудів для селянського і радгоспного секторів, розподіливши по регіонах: для України — 85 млн, для Північного Кавказу — 30 млн, для Поволжя — 51,2 млн, для Казахстану — 13,1 млн, для Уралу — 11,6 млн, для Башкирії — 10,4 млн, для Московської області — 8,8 млн, для Сибіру — 14,6 млн, для ЦЧО — 30 млн, а для решти — від 0,4 до 10,7 млн пудів зернових культур (Сокур, 2017: с. 50).

2 вересня 1932 року всеукраїнська контора «Торгсин» інформувала, що населення купує в обмін на побутове золото винятково хліб, борошно, крупу, цукор, сіль, відмовляючись від промислових товарів.

3 вересня 1932 року з Москви надійшла телеграма заступника голови Комітету заготівель при РПО М. Чернова про відвантаження з УСРР хліба на експорт: зобов'язав уповноважених заготівельних органів вивезти за кордон наявну в Україні пшеницю першого і другого класу для виконання планового завдання третього кварталу.

Станом на 14 вересня 1932 року після прийняття закону від 7 серпня 1932 року (Закон про п'ять колосків) Наркомюст УСРР у доповідній записці констатував про 250 вироків на розстріли.

24 вересня 1932 року Постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) відхилено всі пропозиції про видачу насінневої позики, попереджено радгоспи і колгоспи, що «насінпозики не видаватимуться ні для озимої, ні для ярої сівби».

30 вересня 1932 року Генеральний консул німецького посольства в Харкові К. Вальтер направив річний звіт посольству Німеччини в Москві про ситуацію в Україні; зазначив про невиконання хлібозаготівельного плану (356 млн пудів), високі ціни на продукти, відсутність торгівлі в селах; підкреслює руйнівні наслідки колективізації.

Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 року в основних хлібозаготівельних регіонах створені Надзвичайні хлібозаготівельні комісії (НХК). В Україні комісію очолив голова Раднаркому СРСР В'ячеслав Молотов. 23 жовтня 1932 року прийнята Постанова політбюро ЦК КП(б)У про необхідність «перелому в ході хлібозаготівель» — річний план виконано лише на 38%.

25 жовтня 1932 року — Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про необхідність подолання відставання України у виконанні плану

хлібозаготівель» — жовтневий пленум ЦК КП(б)У зобов'язав партійні організації домогтися негайного перелому хлібозаготівель, оперативного керівництва хлібозаготівлями, організувати «боротбу за хліб», зробити листопад та останні дні жовтня вирішальними щодо виконання плану хлібозаготівель, у 10 разів підвищити темпи виконання річного плану до 15-ї річниці Жовтневої революції; рекомендував «безжалісно придушувати всі спроби класового ворога та його агентури, спрямовані на зрив хлібозаготівель». Вже в листопаді 1932 року комісією В. Молотова було запроваджено систему спеціальних бригад з видобутку зерна («червоних валок»). Загалом, до таких бригад входило понад 110 тисяч добровольців, набраних з-поміж селян, які таким чином намагалися спасатись від голодної смерті — вони одержували певний відсоток від вилученого зерна і харчів.

Подібні НХК були створені також на Північному Кавказі (очолив Лазар Каганович) та на Поволжі (очолив Павло Постишев). Однак, на Поволжі подібного масштабу репресій не проводилося, а на Північному Кавказі репресії стосувалися переважно кубанських українців, які до Голодомору становили більшість населення регіону. Разом з цим, кубанська і поволзька НХК невдовзі припинили свою роботу, а Постишев і Каганович наприкінці 1932 року були направлені в Українську СРР.

Держава переймалась питанням повернення насінневої позики: у постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель» від 30 жовтня 1932 року окремим пунктом (№ 11) йшлося про встановлення кінцевого терміну покриття заборгованості з насінневої позики по всій Україні до 1 грудня 1932 року. Цю позику повинні були погасити районні та обласні організації республіки.

1 листопада 1932 року РНК УСРР визнало незадовільним виконання річного плану хлібозаготівель по Україні, встановлено остаточний план хлібозаготівель по секторах, областях та культурах у розмірі 282 млн. пудів, із них для одноосібних господарств — 36,9 млн, для колгоспів — 224,1 млн, для радгоспів — 21,6 млн, а також стягненні мірчука — 28,8 млн і насінневої позики — 8,1 млн пудів.

3 листопада 1932 року була надіслана телеграма секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича до С. Косіора, В. Молотова, В. Чубаря з про-

позицією зменшити постачання промтоварами районів, які не виконали плану хлібозаготівель та формувати списки селянських господарств — саботажників хлібозаготівель.

5 листопада 1932 року голова радянського уряду В'ячеслав Молотов і секретар ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич надіслали директиву на місця з вимогами негайного виконання Постанови від 7 серпня 1932 року «з обов'язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів».

6 листопада 1932 року надіслана телеграма ЦК КП(б)У до обкомів партії про товарну блокаду районів, які не виконували хлібозаготівельних планів: зменшити завезення промислових товарів для 7 районів Одеської, 8 районів Дніпропетровської, 8 районів Харківської, 5 районів Київської області. Надвечір 8 листопада 1932 року відправлена шифрограма В. Молотова, Й. Сталіна для ЦК КП(б)У: з цього дня «призупиняється відвантаження товарів для сіл всіх областей України», допоки колгоспи та «індивідуальні селяни» не розпочнуть «чесно і добросовісно виконувати свій обов'язок перед робітничим класом і Червоною Армією» в справі хлібозаготівель.

11 листопада 1932 року надіслана інструкція РНК УСРР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» — суворі судові репресії щодо господарств, у яких виявлено закопаний у ямах хліб, кваліфікуючи як навмисне псування хліба та шкідництво, забороняти «відпуск промтоварів» з оголошенням списку одноосібників, рішуче стягувати сільгоспподаток, державне страхування, самообкладання, негайно застосовувати «найжорстокіші та найсуворіші» репресії до куркульських господарств, за невиконання ними твердого завдання — продаж усього майна, арешт і виселення.

15 листопада 1932 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про запровадження паспортної системи і розвантаження міст від «зайвих елементів».

21 листопада 1932 року надіслана телеграма В. Молотова, В. Чубаря, секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У В. Строганова, Л. Кагановича Йосипу Сталіну: надати спецкомісії ЦК КП(б)У (Косіор, Раденс, Кисельов) повноваження на час хлібозаготівель вирішувати питання винесення вироків про розстріли. Голова ДПУ УСРР Станіслав Раденс 22 листопада 1932 року розробив план операції

з виявлення контрреволюційних центрів, які організовують саботаж і зрив хлібозаготівель, спрямованої, практично, на виконання директив Молотова — Хатаєвича. Операція повинна була охопити 243 райони. З санкції ЦК КП(б)У вона розпочалася негайно. 26 листопада 1932 року у пресі з'явився наказ наркома юстиції і генерального прокурора УСРР, в якому наголошувалося на тому, що «репресії є одним з потужних засобів подолання класового спротиву хлібозаготівлі.

18 листопада 1933 року Голова Раднаркому УСРР В. Чубар на об'єднаному Пленумі ЦК та ЦК КП(б) України доповідав, що «досягнуто великих успіхів у боротьбі за перетворення всіх колгоспів на більшовицькі ...вперше за ряд років виконали план хлібоздачі достроково до Жовтневих свят. Ми заготовили на цей час понад 220% у порівнянні зі здачею 1932 року...» (Піріг, 1990: с. 296, 559, 563).

Співставлення партійних документів свідчить про те, хто був справжнім організатором голодної смерті мільйонів українців: ними були партійні органи, керовані ЦК ленінсько-сталінської партії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р.Я. Піріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
2. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. Київ: Т-во Знання УРСР, 1989. 48 с.
3. Кульчицький С.В. Ціна великого перелому. Київ: Україна, 1991. 431 с.
4. Російсько-український словник: 80000 слів / Л.А. Булаховський та ін.; за ред. М.Я. Калинович. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. 804 с.
5. Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Центр українознавства. 2-е вид., доп. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2003. 251 с.
6. Сокур В.В., Сокур Ю.В. Голодомори мовою документів і свідчень. 2-ге вид. доп. та перероб. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 123 с.
7. Сокур В.В., Сокур Ю.В. Голодомори мовою документів. Київ: Освіта України, 2017. 118 с.
8. Український голокост. 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 296 с.

9. Шкуратенко О., Сокур Ю. Запровадження радянською владою натуральних штрафів як один із проявів геноциду українського народу (історико—правовий аспект). *Штучні голоди в Україні ХХ століття: матеріали Міжнародної конференції*, м. Київ, 16 травня 2018 року. Київ—Дрогобич: Видавництво «Коло», 2018. С. 351—356.

УДК 94(477)“1932/1933”

Павло ЯЛИНСЬКИЙ*

Про Голодомор у селах Почапинці та Верещаки на Київщині¹

*Пекельні цифри та слова у серце
б'ють, неначе молот.*

*Немов прокляття ожива — рік
тридцять третій... голод... голод.*

Скоро виповниться 100 років з часу Голодомору 1932—1933 років. Для українського народу — це сумні роковини. Визначено, що науково обґрунтованою загальна кількість померлих внаслідок трагедії становить понад сім млн осіб². Існують й інші новітні підрахунки, згідно яких кількість жертв сягає більше 10 млн осіб³.

---

* Член Національної спілки краєзнавців України, сільський голова с. Почапинці Лисянського району Черкаської області в 2002—2006 роках.

1 В основу публікації покладені матеріали статті П. Ялинського, надрукованої у виданні «Понад Тікичем» № 47 від 25 листопада, № 48 від 2 грудня, № 49 від 9 грудня 2023 року та № 7 від 17 лютого 2024 року.

2 Марочко В. Передмова. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932—1933 років: втрати української нації»* (Київ, 4 жовтня 2016 року). Київ, 2017. С. 10.

3 Демографічні втрати від Голодомору становили щонайменше 4,5 мільйона — науковці. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3357592-demograficni-vtrati-vid-golodomoru-stanovili-sonajmense-45-mln-naukovci.html> (дата звернення: 14.06.2024).

За часів Радянського Союзу на розмови про цю страшну трагедію українського народу була накладена заборона, адже, визнавши її, комуністичну партію, яка допустила цей штучний голод необхідно було б відсторонити від керівництва державою і судити. Про загибель людей від голоду знали тільки там, де вмирали люди. Навіть у службовій документації партійних і радянських установ, які мали гриф «цілком таємно», слово «голод» вживати не дозволялося. Замовчування голоду — один з механізмів геноциду. Водночас старалися не допустити інформацію про голод в ті райони, де його не було чи були малі розміри¹.

Однак, наприкінці 1980-х років радянський правлячий режим надалі уже неспроможний був замовчувати трагедію. Тому керівники СРСР та УРСР заговорили про голод в Україні, але запевняли, що він виник через посуху. Але світова громадськість на той час вже не вірила подібним брехням, бо вона ознайомилася з книгами, в яких йшлося про події в Україні 1932–1933 років. Серед них — «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор» Р. Конквеста (1986 р.; видавництво «Oxford University») та інші.

Не мовчала українська канадська та американська діаспора. До 50-річчя Голодомору в Україні (1983 р.) вони провели у себе в країні не одну конференцію. Водночас в США Конгресово-президентська комісія з вивчення Голодомору в Україні зробила усе можливе, щоб Конгрес країни визнав у 1983 році характер голоду в Україні штучним. Для цього були зібрані свідчення очевидців українців-емігрантів про страхіття подій в 1932–1933 рр. в Україні. З їх спогадів прослідковується спроба упокорення української нації через штучний голод. Комісія США доказала, що геноцид українського народу проводився за допомогою конфіскації всіх продовольчих продуктів тривалого зберігання в українських селах в січні 1933 року на основі усних вказівок кремлівської влади. Англomовне видання матеріалів досліджень штучного голоду в Україні побачило світ на початку 1990-х років. Воно прорвало мовчання, за допомогою якого радянська влада десятиліттями намагалася приховати вбивство мільйонів невинних людей.

1 Див.: Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. С. 225–300. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2015_14_225 (дата звернення: 09.06.2024).

Свідчення очевидців та документи архівів дають нам максимально наближену до істини картину подій Голодомору 1932—1933 років. Одне із таких свідчень емігрантки із села Почапинці, про трагічні тогочасні події в якому наряду із сусіднім селом Верещаки на той час Київської області¹ і йтиметься в даному дослідженні, знаходимо у першому томі дослідження «Великий голод в Україні»² як матеріал Конгресово-президентської Комісії США з вивчення Голодомору, що були зібрані впродовж 1983—1984 рр. Свідок значиться як «анонімна оповідачка»³. Нам вдалося ідентифікувати оповідача. Це уродженка с. Почапинці Тетяна Вербіцька 1914 р. н.

Голодомор 1932—1933 рр. у селах Верещаки та Почапинці в контексті загальноукраїнської трагедії та історії краю досліджували або висвітлювали в контексті суміжних тем у різні роки І. Шульга⁴, В. Щербатюк⁵, Т. Конончук⁶, О. Беззубець⁷, П. Ялинський⁸ та ін.

- 1 З 1954 р. села увійшли до новоствореної Черкаської області.
- 2 Великий голод в Україні 1932—33 років: у 4-х томах. Т. 1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Викон. дир. Комісії Дж. Мейс / Ін-т історії України НАН України; передм. С. Кульчицького. Київ: Києво-Могилянська акад., 2008. 838 с.
- 3 Там само. С. 757—763.
- 4 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с. С. 295—297.
- 5 Голод на Лисянщині. З праць доцента В.М. Щербатюка. *Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Т. 6 / Упоряд. Ю. Мищик. 2008. 692 с. С. 677—685.
- 6 Конончук Т.І. Українське село 1932—1933 років у газеті «Ударник Лисянщини» Лисянського району Київської області. *Засоби масової інформації як один із чинників формування громадянського суспільства*. Київ: Синопис, 2010. 144 с. С. 28—41; Конончук Т.І. Українська дійсність 1932—1933 років засобами публіцистики: екзистенційний аспект. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2011. Вип. 25. С. 359—365.
- 7 Щербатюк В.М., Беззубець О.В. Жажлива правда тоталітарного режиму. *Українське слово*. 2002. № 46, 14—30 листопада.
- 8 Ялинський П. Про голод в Почапинцях та Верещаках. *Понад Тікичем*. 2023. № 47, 25 листопада; № 48, 2 грудня; № 49, 9 грудня; № 7, 17 лютого.

Уродженець с. Верещаки професор Вінницького педагогічного інституту І.Г. Шульга про утаємниченість Голодомору 1932–1933 рр. в Україні так писав: «В період тоталітаризму в Радянському Союзі заборонено було навіть згадувати, вже не кажучи писати про те, що люди вмирили з голоду. Тож значна частина населення нічого не знала про жахи в українському селі в 1932–1933 рр.»¹. Він також згадував, що в той період доступ до архівних матеріалів був обмежений. Архівні справи мало кому видавались для ознайомлення. Проте його колега згадував: «У Вінницькому партійному архіві за 1987–1992 роки ніхто більше Шульги І.Г. не працював. За цей період він опрацював велику кількість документальних джерел. Серед них були папки, на яких було написано: «В читальний зал не видається»... Щоб отримати доступ до заборонених документів професору, доктору історичних наук необхідно було звертатися особисто з письмовим обґрунтуванням необхідності використання саме цих документів до секретаря обкому КПУ з питань ідеології...»².

В роки Горбачовської перебудови уряд зняв гриф секретності з партійних архівів (після 1987 р.). Статті Іллі Шульги в газетах, виступи на радіо і телебаченні, на багатьох конференціях були саме про голод та про документи, які він знайшов у розсекречених справах. Але час, відведений Богом для його життя, закінчився. Помер Ілля Гаврилович у 1993 р. Ніби відчуючи це, він поділився думками зі своїм учнем-колегою Валерієм Васильєвим: «Я мабуть не встигну дослідити все, що хотів. Зроби ти це. Люди повинні знати і пам'ятати про голод». Пізніше В. Васильєв писав: «Його побажання до певної міри виконати вдалося»³. Зокрема, у 2001 р. за редакцією В. Васильєва та Ю. Шаповала була видана книга «Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.», де оприлюднені документи з фондів В. Молотова та Л. Кагановича відображали злочинну діяльність керівництва СРСР за організацію голоду в Україні.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», яким офіційно ви-

1 Кравець М. Полум'яний патріот. *Україна була його любов'ю. Спогади про Іллю Шульгу*. Вінниця: О. Власюк, 2003. 124 с. С. 57.

2 Синиця К. Робота, якій віддав він усе своє життя. Зазнач. твір. С. 85, 86.

3 Васильєв В. Продовжити справу учителя. Зазнач. твір. С. 17.

звано Голодомор 1932—1933 років актом геноциду українського народу. А в 2010 р. в Україні відбувся суд по кримінальній справі за фактом здійснення злочину — геноциду українського народу та визнано винними у його скоєнні вищих керівників СРСР та УСРР: Йосипа Сталіна, Лазаря Кагановича, Павла Постишева, В'ячеслава Молотова, Станіслава Косіора, Менделя Хатаєвича, Власа Чубаря. Станом на кінець 2023 р. Голодомор в Україні 1932—1933 рр. як геноцид українців офіційно визнали більше 30-ти країн світу. Цей процес визнання продовжується.

Щоб зрозуміти як виник Голодомор в Україні необхідно звернути увагу на індустріалізацію. Формально курс на індустріалізацію в СРСР був задекларований і оголошений «генеральною лінією» партії у грудні 1925 року на XIV з'їзді ВКП(б). Більшовики запевняли населення, що за першу п'ятирічку буде побудований економічний фундамент соціалізму та забезпечене стрімке зростання народного добробуту. Проте насправді індустріалізація здійснювалася тоді фактично лише в інтересах воєнної промисловості. За валюту закуповуються станки, обладнання. Однак валюти не вистачає. А країни Заходу її не позичають, бо Радянський Союз не визнає борги царської Росії і не повертає їх. В Кремлі вирішують продавати за кордон за валюту зерно.

Водночас розпочинається колективізація: її початок проголошено на XV з'їзді більшовицької партії, що відбувся 1927 року. В період між 1928—1933 роками курс на колективізацію реалізовувався шляхом створення великих колективних господарств (колгоспів) на основі селянських дворів. У новостворюваних колгоспах вирощене зерно мало контролюватися виключно державою.

Однак, в Україні, де було багато заможних селян, колективізація сприйнялась негативно. Селяни не хотіли іти в колгоспи і віддавати туди своє майно. Почалися селянські заворушення, які навесні 1930 року набувають масового характеру. Селяни знищують колгоспні будівлі, забирають своє майно і худобу. Протягом 1930 р. в Україні відбулося понад 4 тис. виступів за участю більше 1,2 млн селян. Тому в Україні колективізація передбачала не тільки об'єднання селян у колгоспи, а й ліквідацію цілого класу хазяйновитих заможних господарів, яких комуністи називали куркулями. Сталін особисто проголосив політику «ліквідації куркульства як класу».

Дійшло до того, що до куркулів зараховували практично всіх селян, які відмовлялися вступати до колгоспів. Розкуркулення, тобто репресії частини селян було прикладом терору для залякування інших та змусити їх подати заяви до колгоспу.

Водночас критерієм відбору в куркулі був і рівень заможності, адже такі селяни хотіли зберегти свою власність. Вона давала їм можливість безбідно жити. На менш заможних селян, які також не вступали до колгоспу вішали ярлик «підкуркульники». До них також застосовували репресії. Тих селян, хто мало що мав називали незаможниками. Саме на них більшовики покладали великі сподівання у реалізації колективізації. Проте тих незаможних селян, які не погоджувалися виконувати нав'язану їм роль і приєднувалися до протестів проти колективізації відносили до підкуркульників і репресовували. Згодом до українських селян Й. Сталін застосував масований терор голодом — це був мовчазний терор¹.

Розкуркулених селян сім'ями виселяли в північні райони СРСР. Серед таких був житель с. Почапинці Матвій Степанович Бутенко, який розбагатів тим, що будував млини і продавав. Жив у центрі села по вулиці Базарній (нині там сільський будинок культури). Він мав не одну десятину землі, адже скуповував її в 1920-х роках. А його власні млини були на полі, вище с. Верещаки, і на схід від Почапинського колгоспу та в інших селах. За словами його онука Леоніда Олександровича Мироненка, 1933 р. н., Матвій Степанович згодом продав п'ять млинів. В його обійсті розташовувались майстерні, кузня, млин на кінній тязі, плотня, олійниця, свинарня, вівчарня, конюшня і волоня пополам та склад інвентарю. Всі його сини ходили до школи, а дівчат у школу він не віддавав — вважав, що це їм не треба. Всі діти мали постійні обов'язки по догляду за худобою. Матвій Бутенко мав бакалійну лавку на перетині вулиць Базарної і Богдана Хмельницького. Під час колективізації його з дружиною і неодруженими п'ятьма дітьми виселили в Архангельську область Росії. За компанію, як кажуть в народі, розкуркулили й місцевого священика Андрія Івановича Ставінського, оселя якого межувала з обійстям розкуркуленого Бутенка, тільки за те, що він мав пасіку та окультурений (підв'язаний) виноград. Пасіку забрали в колгосп, а просторий будинок, колись збудований церковною громадою,

1 Кульчицький С. Зазнач. твір.

в нього відібрали і передали під квартири вчителів. Священикові дали пусту хату над проваллям. Житловий будинок вищезгаданого Бутенка, більше сорока років слугував конторою місцевого колгоспу. Все його майно сільською радою було усупільнене і передане в новостворений колгосп ім. Т. Шевченка. Всі надвірні споруди, які були на обійсті М.С. Бутенка, у перші роки становлення колгоспу використовувалися за прямим призначенням.

Пізніше, в 1937 р., в селі розібрали церкву Святої Параскеви і частину її матеріалів використали для будівництва колгоспних приміщень на новому місці — біля колишнього магазину хліба Почапинської сільської громади, збудованого ще в ХІХ ст. Тоді в ньому зберігався запас хліба на випадок неврожаю. Кожен мешканець села міг взяти зерно в кредит і повернути його з нового урожаю. В ході колективізації будівля магазину хліба стала колгоспною коморою і за цим призначенням слугує й нині у місцевому приватному товаристві.

Незважаючи, що М. Бутенко був головою місцевого ТСОЗу (товариства спільного обробітку землі), утвореного в Почапінцях в 1920-х роках, це йому не допомогло. На засланні, він також користувався авторитетом, придумував різні пристрої для валки лісу, був бригадиром. В 1934 р. його амністували, вернувся в Почапінці. Проте дружина Параска померла в Архангельському монастирі від тифу. Отже, на даному прикладі простежуємо тенденцію, що з кінця 1920-х років в Україні селян-господарів зараховували до куркулів і знищували.

Існували й інші схеми розправи із заможними селянами. Так, заможного селянина Почапинець Якова Вакуловича Сіденка, як главу сім'ї заслали до Сибіру, де були суворі умови життя. Там він і помер. А дружину з малими дітьми виселили з хати — йди куди хочеш. Майно усупільнили. У забраній хаті згодом оселився працівник сільської ради Кульбаченко. Згодом такі випадки набрали системного характеру. А сім'ї, залишені без господаря та засобів на прожиття, переважно вимирали в роки Голодомору 1932—1933 рр.

В Україні ставали частими випадки, коли в оселях розкуркулених селян розбиралися надвірні споруди, будівельні матеріали забирали до колгоспу, або ж їх використовували у власних цілях члени комітету незаможних селян. Так, у с. Почапінці Василь

Макарович Пустільник (комітетчик) привласнив дерев'яні матеріали з господарства розкуркуленого Федора Ялинського.

В цілому протягом 1930 років з УСРР було вислано 31593 сім'ї, 1931 р. – 32127 сімей¹. Проте така розправа влади із заможними селянами не забезпечувала владі успіх – селяни чинили опір і не бажали вступати до колгоспів. Щоб знизити ступінь напруження на селі Й. Сталін пішов на певний відступ, опублікувавши у березні 1930 р. у газеті «Правда» лист «Запаморочення від успіхів». Генсек оголошував колективізацію справою добровільною, а репресії – перекрученнями лінії партії. Розпочався ще більший відтік селян з колгоспів. Люди виступали з лозунгами: «Верніть Петлюру!», «Дайте другу державу!», «Хай живе самостійна Україна!», «Геть СРСР!». Тому після завершення весняної посівної кампанії репресії відновилися.

У квітні 1930 р. приймається закон про хлібозаготівлю, за яким колгоспи повинні здавати державі від четверті до третини зібраного збіжжя. В цьому ж році на Заході, в капіталістичних країнах розпочинається економічна криза, так звана Велика депресія, в результаті якої ціни на зерно знизилися. Щоб утримати обсяг валюти Кремль вирішує збільшити продаж зерна. У зв'язку з цим підняли план хлібозаготівлі. В колгоспах почали забирати весь урожай. Через це селяни відмовлялися працювати на землі, багато з них поїхали на заробітки до міста. Значна частина виїхала на Алтай і Далекий Схід. Щоб припинити цю міграцію в СРСР ввели паспорти.

Життя селян, які залишилися в селі, сильно погіршилось. Хлібозаготівлі ставали все важчими. Так, здача хліба з урожаю 1931 р. тривала до весни 1932 р. Ситуація призвела до падіння урожайності. Одною із причин було й те, що із села виселили заможних селяни, які вміли і хотіли працювати біля землі. Незважаючи на це, держава посилила тиск на селян.

У 1931 р. з українського села було забрано майже половину врожаю, як казали тоді, в рахунок хлібозаготівель. Результат не забарився: вже в 1931 р. в окремих районах розпочався голод, дехто від недоїдання пух. Дуже часто забирали все – хліб до зернини, картоплю, квасолі і все, що можна було їсти. В 1931 р. голод забрав близько

1 Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2008. 424 с. С. 170.

150 тис. селян і тривав до збору врожаю 1932 р.¹ Було очевидним, що радянська влада в Україні не прижилася. Тому приборкати українське селянство, яке чинило спротив колективізації, Й. Сталін вирішив за допомогою геноциду. Незважаючи на селянську непокору, до кінця 1932 р. вже було колективізовано 70 % господарств та 80 % посівних площ України.

Задля посилення репресій Кремль 7 серпня 1932 р. прийняв закон про збереження соціалістичної власності, у тому числі і колгоспної. В народі його прозвали законом про п'ять колосків, за яким, навіть за дрібну крадіжку, зокрема, збір на вже вбраному полі колосків, судили до ув'язнення на термін не менше 10 років, а за більшу крадіжку, наприклад, зерна — карали розстрілом.

В липні 1932 р. Москва впровадила в Україні нереальні плани хлібозаготівлі. Їх невиконання спонукало правлячий режим проводити примусове вилучення зерна на користь держави та посилювати репресії. Водночас, керівництво України запровадило натуральні штрафи — вилучення продовольства і худоби в господарствах одноосібників за невиконання плану хлібоздачі. В грудні 1932 р. Москва зобов'язує український уряд в рахунок планів хлібозаготівлі вивезти все зерно, навіть посівний матеріал, що й було зроблено. Незважаючи на те, що українські селяни голодували, невиконання планів хлібозаготівлі уряд вважав саботажем збоку селян, за що застосовувались покарання. Про це свідчать опубліковані архівні документи, згідно яких знаходимо: 1) за ухилення від здачі хліба за четверту п'ятиденку січня 1933 р. в Україні засуджено 1306 осіб, із них 1278 осіб на строк понад три роки і лише 30 осіб — до примусових робіт; 2) за розкрадання хліба за аналогічний період засуджено 965 осіб, з яких позбавлено волі 911 осіб і 54 особам призначені примусові роботи².

Для вилучення зерна і всього їстівного створювалися спеціальні бригади з активістів села, так звані, буксирні бригади, які заходили в кожне обійстя і робили обшуки, шомполами і довгою проволокою в землі шукали схований хліб. Велике горе було тим,

1 Верстюк В., Тилішак В., Юхновський І. Голодомор — геноцид українського народу 1932—1933 / Український інститут національної пам'яті. Київ: «Видавництво імені Олени Теліги», 2008. 25 с. С. 18.

2 Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с. С. 13.

у кого знаходили зерно. Наведемо приклади, як робили обшуки в Почапинцях та Верещаках.

З розповіді Оксани Климівни Трохименко 1927 р. н., жительки с. Почапинці: «Стояла осінь 1932 р., «червона бригада» шукала хліб у сусідів. Знаючи, що незабаром і до нас прийдуть, мама крупу і всяке збіжжя, яке можна було зварити і з'їсти, насипала у горщки. Нас малих – менших за мене було троє, посадила на печі на горщки в надії, що схованку не знайдуть. Але активісти знали, де шукати. Серед них був Степан Феоктистович Пустільник, який брав кожного із нас за шию, піднімав і все висипав із горщика в мішок. Мати стала заважати їм і плакала, причитаючи: «Не дам, чим я буду годувати дітей!» Її сильно пхнули, вона головою вдарилася об двері, потекла кров. Мати, стогнучи, лягла на лежанку, вся подушка була в крові. На другу ніч вона померла... Я бачила у вікно, як двоє активістів приставали до батька: «Де дів коня?». Батько мовчав, бо він його тільки вчора продав. Тоді вони почали його бити коромислом та віжками. Раптово все скінчилося. Весь побитий, батько зайшов у хату і ліг на ліжку. Через декілька днів і він помер. А нас, малих дітей, забрали в інтернат, яких у селі було декілька. Інтернатами називали пусті хати, з яких у 1930 р. виселили, так званих, куркулів і підкуркульників. Тут з колгоспних харчів дітям варили всілякі супи. В такому інтернаті я прожила два чи три роки, звідси ходила в школу»¹.

З розповіді доктора історичних наук, професора Іллі Гавриловича Шульги (1921–1993 рр.), уродженця с. Верещаки: «До хати ввійшло троє комсомольців – голова сільради, міліціонер та комнезамівець. Вони викликали батька і пішли у комору. Почали виносити мішки з пшеницею, кукурудзою, гречкою, а потім піднялися на горище, забрали із сипанки квасоллю та просо. Увалили в хату, мати плакала і пригортала своїх чотирьох дітей. Грабіжники побачили повні ночви борошна, з якого мати збиралася замісити тісто на хліб. Наказали висипати його у мішок. Мати благала цього не робити, крізь сльози казала: «Дітям же їсти треба...». Почала відштовхувати їх і не давати. Розлючений міліціонер Немченко вихопив револьвер і направив на неї. Батько схопив матір за плечі

1 Ялинський П. Вони жили й не відали, що творять Почапинську історію. *Понад Тікичем*. 2018. № 44, 31 жовтня.

і закричав: «Марто! Нехай беруть і це. В тебе діти. Їм потрібна мати...». Ми, перелякані, забилися в куток і голосно плакали.

Деякі господарі надійно ховали хліб, який буксирні бригади не знаходили. Серед них був сусід моїх батьків. У мурованих і товстих стінах хати він на горищі робив штраби, в які зсипав зерно. А ще у колодязі на глибині 10–12 метрів (глибина колодязя до води – 20 м.) він робив нішу на мішок із зерном. Мішок був тряпчаним кольору глини – зверху його не видно»¹.

З початком колективізації у селян почали вилучати або розбивати жорна, щоб на них не мололи збіжжя. Для помолу зерна треба було йти до колгоспного млина (вітряка) і за помел віддавати мірчук зерном. Селяни йшли на різні вигадки, щоб зберегти свої жорна. Так, згаданий вище сусід батьків І. Шульги під хатою у землі видовбав кімнату, в якій обладнав жорна та змурував дров'яну пічку, дим з якої вивів у лежанку в хаті².

Щодо мірчука, то не завжди селяни могли скористатися колгоспним млином. Подекуди встановлювали норми помелу на місяць, вимагали представити в млин довідку, що виконав план хлібоздачі та сплатив усі податки. В більшості сільського населення України не було чого молоти. А влада встановлювала кожному колгоспу план по мірчуку. Зерно з мірчука йшло на постачання хліба заводам Смілянського, Уманського та інших районів та районним центрам, містам Черкаси, Сміла, Біла Церква, Житомир, Фастів, Коростень. Так у лютому 1933 р. робітники отримали лише 161 т хліба проти 441 т у вересні 1932 р.³ Є дані про засудження «винних» за невиконання плану по мірчуку: за чотири дні січня 1933 р. по Україні засуджено 87 осіб, з яких 74-х осіб позбавлено волі⁴.

1 Шульга Я. Плідно прожиті роки. *Україна була його любов'ю. Спогади про Іллю Шульгу*. Вінниця: О. Власюк, 2003. 124 с. С. 105.

2 Там само.

3 Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська область. Ч. 1, 2. Черкаси, 2008. Ч. 1. С. 13.

4 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с. С. 228 (док. 154 від 29.01.1933).

В результаті вилучення буксирними бригадами всього їстівного більшість селян України стали приреченими на голодну смерть. Люди вмирали щодня десятками тисяч. Це тривало до нового урожаю 1933 р. Учні Почапинської середньої школи в 1990-х роках зібрали свідчення у людей похилого віку. Під час Голодомору 1932–1933рр. вони були дітьми, але добре запам'ятали ті події. На сьогодні майже усі вони вже померли, але їхнє слово живе і не дає нам права забути про ті страшні роки та вимагає від нас передати цю правду нащадкам.

За свідченнями тих, хто вижив, особливо було голодно зимою 1932 – весною 1933 років. На весні 1933 року люди на городах і полях шукали залишки торішньої картоплі і буряків, сушили листя береста і липи, м'яли їх і разом з гречаною, просяною чи іншою половиною пекли млинці. Також їли цвіт акації, калачики, лопуцьки, варили кандьор із вівса, кашу із висівок проса та щось на зразок супу з молодого кропива чи лободи. Практично у всіх селах їли однаково. Траплялись поодинокі випадки, коли в оселі був мед чи коров'яче молоко. Тоді згадані кандьори чи супи варили з молоком, а млинці — вмокали в мед. Дехто, щоб корову не вкрали, на ніч ставив її в сіни, а вулики з бджолами залізними ланцюгами приковували до дерев, або ховали в заростях бур'яну. Письменник Олекса Різниченко випустив словник Голодомору «Їдло 1933-го»¹, в який увійшли свідчення людей, що пережили ті страшні роки. Читаєш цю книгу і жах охоплює, аж сльози навертаються: за що так знущалися над людьми! Її варто прочитати кожному із нас.

Зі спогадів жителя с. Почапинці Івана Оксентійовича Тинченка 1928 р. н. «...Я із старшою сестрою Ганною 1921 р. н. пішки ходив у Погибляк до родичів по зерно. Вони були заможніші та і порядки, видно, були не такі у селі, бо мали вони трохи збіжжя. Прийдемо до них, вони нас нагодують, дадуть у торбу кілограмів п'ять зерна, і повертаємося ми додому. А вдома мати на жорнах його змелють та й кидають по жменьці у кандьор...». Намагався я розібратися, чому ж у с. Погибляк у людей було зерно, чи його не забирали при обшуках? Згідно відомостей та списків померлих «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська

1 Різниченко О. Їдло 33-го. Словник голодомору. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009256/> (дата звернення: 06.06.2024).

область» село Погибляк серед сіл Лисянського району, де були жертви не значиться; в Почапинцях загинуло близько 1750 осіб¹; у Верещаках знаходимо в інших джерелах померлих 750 осіб².

В районній газеті «Ударник Лисянщини» за 1 січня 1933 р. (№ 1) йшлося: «Верещаки, Франківка, Погибляк завершили хлібоздачу — стали до лав передових». Я потішився — вони виконали річний план хлібоздачі і в них не шукали зерно. Але ж ні! Чому хліб силоміць відбирали у Гаврила Шульги з Верещак, про що писав його син Ілля? Напевно, такі обшуки були і в Погибляці? Відповідь знайшов у книзі Олександра Вдовиченка «Село на нашій Україні». Автор писав: «Великою була заслуга К.В. Сипченка [голова місцевого колгоспу — П.Я.] в тому, що в тяжкий 1933 р., коли голод косив людей... в селі Погибляк ніхто не помер... Як переповідають старші жителі села, за наказом Каленика Васильовича восени 1932 р. поблизу Погибляка у двох ямах сховали зерно, в урочищі Хутір та поблизу Матвієнкового лісу. З того зерна і вижили мешканці Погибляка та Дубини»³.

Щодо згаданої вище районної газети «Ударник Лисянщини», яка розпочала виходити з друку 4 січня 1932 року, доцільно підкреслити, що за період Голодомору 1932—1933 рр. у ній жодного рядочка не було написано про голод в Україні та Лисянському краї. Проте на шпальтах видання можна було знайти багато всякої іншої інформації. Необізнаний про голод людині важко було б запідозрити трагедію в українському селі⁴. Зате в газеті за 1 травня 1934 р. надруковано статтю про голод у Західній Україні, яка на той час перебувала у складі Польщі: «Голод і злидні на Західній Україні», де висвітлювалось скрутне становище місцевих селян та акцентувалась

---

1 Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Черкаська область. Ч.1. Черкаси, 2008. 1200 с. С. 518.

2 Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / В. Щербатюк, О. Беззубець, К. Безрідна, О. Березовський та ін. Київ: Наукова думка, 2004. 408 с. С. 48.

3 Вдовиченко О. Село на нашій Україні. Київ: Синопис, 2009. 116 с. С. 32.

4 Див.: Конончук Т.І. Українське село 1932—1933 років у газеті «Ударник Лисянщини» Лисянського району Київської області. *Засоби масової інформації як один із чинників формування громадянського суспільства*. Київ: Синопис, 2010. 144 с. С. 28—41

увага на, так званих, перевагах життя в радянській Україні¹. Це ще раз підкреслює, що засоби масової інформації слугували пануючому режиму. Про голод в Україні писати заборонялось, однак на протязі 1932–1933 рр. неодноразово на сторінках газети йшлося про покарання крадіїв хліба, а про реальні мотиви цих крадіжок замовчувалось.

Люди голодували не тільки в селах, а й у містах. Архівні матеріали свідчать, що по великих підприємствах у містах працюючі отримували урізані пайки, не повні по асортименту: «На підприємствах Дніпропетровщини систематично не довозять продукти... В січні 1933 р. область із рибних продуктів нічого не отримала; в лютому – Криворізький залізорудний басейн не отримав як цукру, так і рибопродуктів, а завод «Комунар» із 26-ти найменувань жирів – не отримав жодного... Студенти, яких в області 38 тис. осіб, хліб отримують тільки в містах від 300 до 350 г., а в більшості сіл зовсім не отримують...»². Як бачимо, влада зробила голод і в українських містах і його було не зупинити...

На початок березня 1933 року в Лисянському районі тоді Київської області³ голодували мешканці 10 населених пунктів (391 сім'я, з них дорослих 624 особи та 856 дітей). Із центроресурсів район вже отримав допомогу зерном в обсязі 33,5 тонни⁴. З опублікованих документів дізнаємось, що станом на 14 березня того ж року «в Лисянському районі вже голодувало 57 господарств, в яких 96 чоловік опухло». Проте, ці цифри не відображають реальний стан голоду в Лисянському районі, адже сам автор (нарком землеробства) у відповідній записці до політбюро ЦК КП(б)У зазначав, що відомості: «взяті із різних джерел. Облік [смертності – П.Я.] не ведеться»⁵.

1 Голод і злидні на Західній Україні. *Ударник Лисянщини*. 1934. № 43, 1 травня.

2 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с. С. 331 (док. 198 від 21.03.1933).

3 У 1954 р. Лисянський район увійшов до новоствореної Черкаської області.

4 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с. Док. 171.

5 Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська область. Ч. 2. Черкаси, 2008. 1200 с. С. 787.

Обком КП(б)У Київської області вирішив надати харчову допомогу першої черги 13 районам, у тому числі Лисянському, для харчування дітей колгоспників, окремих одноосібників та службовців сіл і містечок, а також для організації громадського харчування колгоспників — шість вагонів тюльки¹.

Важливим напрямком у дослідженні Голодомору 1932—1933 рр. є поіменне встановлення жертв. Така спроба прослідковується конкретно по областях України у всеукраїнському виданні «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932—1933 рр. в Україні». Зокрема у частині першій видання по Черкаській області² значиться кількість жертв та встановлених імен у селах Лисянського району. Так щодо села Почапинці читаємо: «За даними різних джерел у селі в 1932—1933 роках загинуло близько 1750 осіб. На сьогодні встановлено імена 43 осіб. Свідчення дали очевидці голодомору...». Проте цифри щодо загальної кількості жертв можуть бути не точними, адже ще 16 лютого 1933 р. з Москви на місце надійшла директива, за якою категорично, кому б то не було, за винятком ДПУ, заборонялося вести реєстрацію випадків опухання і смерті від голоду. Сільрадам наказано при реєстрації смерті не вказувати її причини. А в 1934 р. надійшло нове розпорядження: всі книги ЗАГСу (тепер РАЦСу — реєстрація актів цивільного стану) про реєстрацію смертей за 1932—1933 рр. вислати в спеціальну частину, звідки їх вже не повернули. Всі інші документи, як-то погосподарські книги тощо, по яким можна було підрахувати померлих в голодні роки, перед приходом в 1941 р. німецьких військ, працівниками сільради були знищені (спалені). В 1937 р. відбувся перепис населення в Радянському Союзі. Центральне статистичне управління (ЦСУ) СРСР показало величезне зменшення населення в Україні у порівнянні з попереднім переписом. За це керівництво ЦСУ було репресоване, а результати перепису довгі роки зберігалися в спецсховищах. У Радянському Союзі заборона інформації про голод в Україні 1932—1933 рр. діяла до 1987 р.

---

1 Голод 1932—1933 рр. на Черкащині. Документи і матеріали. Черкаси, 2002. Док. 11 від 20.05.1932; док. 14 від 21.05.1932; док. 20 від 21.06.1932.

2 Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Черкаська область. Ч. 1. Черкаси, 2008. 1200 с.

По цілому ряду сіл Лисянського району кількість встановлених імен близька до кількості померлих від голоду. Це села Босівка — всього померлих 400, встановлено імена 371 особи; Будище — всього померлих 44, встановлено 44; Кучківка — 186, встановлено 186; Лисянка — 1210, встановлено 1124; Ріпки — 121, встановлено 91; Товсті Роги — відповідно 100 та 95; Чаплинка — 80 і 80; Шубині Стави — 286 та 276; Яблунівка — 591 і 591. Велику розбіжність мають населені пункти: Боярка — 650, встановлено 104 особи; Вотилівка — 600 і 70; Бужанка — 900 і 25; Ганжалівка — 220 і 22; Дашуківка — 327 і 46; Дібрівка — 300 і 80; Журжинці — 300 і 157; Кам'яний Брід 560 і 79; Писарівка — 463 і 66; Рубаний Міст — 413 і 54; Смільчинці — 760 і 80¹. Водночас маємо констатувати факт, що з кожним роком стає все менше шансів встановити імена померлих, бо очевидців по кожному населеному пункту залишилися одиниці.

Також документи повідомляють, що на початок 1933 р. в Україні стала ширитись торгівля м'ясом котів, собак, дохлих коней. Так, у Великотокмацькій районі Запорізької області м'ясо собаки в середньому коштувало 12 крб. за кілограм, м'ясо коня — 6—8 крб. Розрахунок проходив килимами, одягом.

У квітні 1933 р. в Києві розпочали вільно продавати випечений хліб по одному кілограму в руки по ціні 2,50 — 3,00 крб. А щоб з навколишньої місцевості народ не подався в Київ за хлібом, влада дала вказівку, щоб у касах залізничних станцій Миронівка, Козятин, Бердичів, Фастів, Коростень, Яготин, Умань, Гребінка та ін. білети в напрямку Києва продавати виключно по паспортах. Також контролювався пасажиропотік по річці Дніпро. При цьому зазначалось, що ці заходи направлені для того, щоб у місто не занесли інфекційні хвороби, зокрема, сипний тиф².

Матеріали архівів переконують у безчинствах, які для правлячого радянського режиму стали закономірною нормою поведінки щодо селян України. Так, знаходимо, що через несплату податку

1 Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Черкаська область. Ч. 1. Черкаси, 2008. 1200 с. С. 481—544.

2 Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с. Док. 207, 210, 211.

в селян могли забрали хату з майном¹; за те, що самовільно, без дозволу сільради, селянин зарізав вигодованого кабана накладали штраф²; багатодітну сім'ю за недовиконання норми хлібозаготівлі на один пуд (16,6 кг) могли виселити з хати³; за нездачу м'яса наслідки були такі ж, як і за невиконання плану по хлібозаготівлі⁴; за невиконання плану хлібоздачі могли забрати з господарства корову, продати її і в такий спосіб погасити штраф⁵.

Український поет-модерніст, прозаїк, літературознавець і перекладач Василь Барка в романі «Жовтий князь» писав: «Урожай зернових в 1933 році видався на славу. Важкі колоски схилилися на стеблі до низу. Половіли ниви, ждали женців, а жати було нікому, народ страшенно порідів. Не встигали убирати, зерно обсіпалося. Багато з тих, хто вижив — були обпухлі, шкіра тріскалася — з неї сочилася водиця. Інші були сухі як дошка. Вони не могли в руках держати косу. Інші... повзли на поле, щоб з'їсти стиглих колосків. Зривали їх, м'яли в долонях. Так і мерли на місці. Скрізь по нивах було повно покійників»⁶.

Доречними тут будуть спогади І.Г. Шульги про урожай 1933 р. і людську трагедію: «Я був свідком, як в перший день жнив на колгоспному току було поставлено кілька великих казанів, у яких варили пшеницю. Звістка про це облетіла село (Верещаки — П.Я.). Старі і діти — всі прямували на тік. Зерно варилося довго, людям уривався терпець. Їли не пережовуючи, досхочу. Дехто підходив із череп'яною мискою по кілька разів за добавкою. Біда не забарилася. В багатьох стався заворот кишок. Майже тиждень люди стогнали, кричали, просили допомогти і тут-таки, під скиртою у великих муках помирали. Тому у перші дні жнив смертність була більшою, ніж весною»⁷.

---

1 Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська область. Ч.1. Черкаси, 2008. 1200 с. С. 742.

2 Там само. С. 761.

3 Там само. С. 763, 764.

4 Там само. С. 790.

5 Там само. С. 785.

6 Барка В. Жовтий князь. Харків: Фоліо, 2016. 317 с. С. 201.

7 Шульга І.Г. Голод на Поділлі. Вінниця: Континент-Прим, 1993. 224 с. С. 111.

Найбільш уразливими в Голодомор стали діти. До причин їх смерті – легка жертва канібалізму, безпритульність додавалась і суто фізіологічна – дитячий організм був ще не сформований і неготовий переносити тривалий голод. І.Г. Шульга писав: «Протягом усього свідомого життя пам'ятаю про те, що із тридцяти учнів першого класу моєї рідної сільської школи після голодомору нас живими лишилося троє: Тоня Тараненко, Микола Балденко і я»¹.

Отже, незважаючи на трагізм ситуації правлячий режим виживав з українських селян усе, що міг: план хлібоздачі за 1933 рік Україна виконала достроково до 7 листопада; в порівнянні з 1932 роком він склав 220². За підрахунками оцінки втрат коливаються від 3 до 7 млн жертв³. Називаються і більші числа жертв – 10,5 млн людей. Зокрема, щодо такої кількості висловився голова Міжнародної асоціації дослідників Голодомору-геноциду, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Володимир Сергійчук⁴, посилаючись на результати судових експертиз, оприлюднених у виданні «Геноцид українців 1932–1933...»⁵.

Наш обов'язок не забувати, що пережив український народ в ті страшні роки та робити усе можливе, щоб подібне ніколи не повторилося. Українці щороку у четверту суботу листопада вшановують жертви Голодомору: моляться та запалюють свічки біля пам'ятників та на підвіконні своїх осель. У 2003 році до 70-ти річчя Голодомору 1932–1933 рр. за рішенням виконавчого комітету Почапин-

1 Шульга І.Г. Голод на Поділлі. Вінниця: Континент-Прим, 1993. 224 с. С. 200.

2 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с. Док. 248.

3 Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу. *Державний архів Одеської області. Офіційний веб-сайт*. URL: <https://archive.od.gov.ua/golodomor-1932-1933-rokiv-v-ukrayini-genoczyd-ukrayinskogo-narodu/> (дата звернення: 12.06.2024).

4 Демографічні втрати від Голодомору становили щонайменше 4,5 мільйона – науковці. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3357592-demograficni-vtrati-vid-golodomoru-stanovili-sonajmense-45-mln-naukovci.html> (дата звернення: 14.06.2024).

5 Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021. 520 с. С. 508–511.

ської сільської ради на кладовищах сіл Почапинці та Верещаки, були встановлені хрести. Вічна пам'ять усім, хто помер в роки Голодомору!

УДК 94:323.28](477)“19”

Володимир ЩЕРБАТЮК*

Терор голодом як метод боротьби комуністичного режиму проти українського селянства¹

*(Відкрита лекція, прочитана курсантам
Національної академії внутрішніх справ
27 листопада 2013 року)*

У Радянському Союзі тема голодоморів в Україні 1921–1923 рр., 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр. була забороненою. Незважаючи на те, що дослідники Джеймс Мейс (1952–2004 рр.) та Роберт Конквест (нар. 1917 р.) ще в 80-х роках ХХ ст. широко ознайомили світову громадськість із трагедією українського народу 1932–1933 рр.: завдяки Д. Мейсу Конгрес США визнав 1983 р. штучний характер голоду в Україні, а Р. Конквест в нью-йоркському видавництві Oxford University 1986 р. видав книгу «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор», в радянській Україні над дослідженням голодоморів продовжувало нависати табу, накладене з Москви. Лише з відродженням 1991 р. української держави відбулися принципові зрушення. Про це на державному рівні засвідчили заходи на вшанування жертв голодомору, а в науковому світі – видрукувані ряд досліджень та збірників матеріалів і документів.

Серед вітчизняних видань одними з перших є праці «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [1], брошура С. Кульчицького «1933: трагедія голоду» [2] та його

* Доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, член Національної спілки краєзнавців України.

1 Трагедія голодоморів в Україні. Науково-практична конференція: Зб. наук. праць та матеріалів / Упорядники В.М. Щербатюк, Ю.В. Сокур, О.В. Шкурятенко. Київ: НАВС, 2013. 130 с. С. 7–21.

стаття «До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1932–1933 рр.» [3], дослідження А. Перковського та С. Пирожкова «Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки» [4] та ін., що побачили світ наприкінці 1980-х років. Проте справжнє вивчення історії голодоморів почалося після 1991 р., коли стали доступними документи архівів і можна було організувати збір свідчень очевидців. Нині кількість публікацій обчислюється тисячами. Так, у лише бібліографи Одеської наукової бібліотеки опублікували на початку ХХІ ст. довідник, який зафіксував 6338 позицій з даної проблеми [5].

Одними з перших у незалежній Україні голодоморам присвятили свої дослідження Л. Коваленко, В. Маняк [6], В. Марочко [7; 8], В. Мазур [9] та інші. З друку почали виходити документи та матеріали щодо голодомору [10; 11]. Проте найбільш інтенсивним періодом наукової розробки істориками проблематики голодоморів стали 2000-ні роки. У світ вийшли праці В. Сергійчука [12], С. Кульчицького [13], В. Кривоноса [14], О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан [15] та багатьох ін. Серед видань привертає увагу багатомне видання «Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив», керівник проекту якого — доктор історичних наук, професор Ю. Мицик [16]. Проте акумульовані історичною наукою знання з цієї проблеми циркулювали переважно в україномовному середовищі та у вузькому колі західних спеціалістів. Водночас аудиторія, яка зацікавлена у осягненні історії Великого голоду, значно ширша, особливо це стосується англomовного світу. Початок заповнення цієї прогалини поклала праця Канадського інституту українських студій «Хрестоматія Голодомору: Джерела з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні» [17].

Теми голодоморів торкався у своїх дослідженнях і автор цього матеріалу [18; 19]. Дослідження здебільшого мали характер історичного викладу та аналізу подій. Виголошуючи дану лекцію, ми ставимо за мету показати голод як метод терору проти українських селян задля їх упокорення більшовицьким тоталітарним режимом. Для досягнення даної мети необхідно вирішити наступні завдання: показати спротив селян України впровадженню більшовицької політики на селі; висвітлити застосування терору голодом у ході боротьби радянської влади із селянством під час примусової

колективізації; виявити економічні та політичні причини голодомору; розкрити закономірність голодоморів 1921—1923 рр., 1932—1933 рр., 1946—1947 рр. та вказати на їх наслідки.

Однак ще й сьогодні бракує праць, у яких голод був би комплексно розглянутий в контексті боротьби радянської влади із селянським повстанським рухом задля впровадження своєї політики на селі. Актуальність теми посилює той факт, що голод як засіб державного терору вперше застосований більшовиками 1921—1923 рр. і далі був активно використаний у 1932—1933 рр., а методи вилучення хліба шляхом хлібозаготівель поширювались в Україні і в 1946—1947 рр.

Окремі праці, хоч і започаткували в сучасній українській історіографії дослідження голоду як терористичного методу впливу на українське селянство, проте репрезентують його здебільшого в регіональному вимірі [20; 21], загальне ж ґрунтовне дослідження відсутнє.

Досліджуючи опір селян більшовицькій політиці в українському селі в роки Української революції 1917—1921 рр., спостерігаємо, як здійснювалась «викачка» хліба у селян шляхом застосування терористичних заходів. Український хліб для більшовицької влади важив понад усе, адже він забезпечував її існування. Народний комісар продовольства УСРР М. Владимиров (Шейнфінкель) у праці «Украинские крестьяне и продовольственный вопрос» наприкінці 1920 р. відмічав: «Українські селяни повинні пам'ятати, що без хліба радянська влада існувати не може...» [22, с. 7].

Радянській владі потрібні були значні обсяги сільськогосподарської продукції для забезпечення продовольчих потреб, як внутрішнього, так і зовнішнього ринків не лише України, а й Росії. Цю продукцію, особливо продовольчий і фуражний хліб, можна було взяти у селян тільки шляхом примусового вилучення, адже добровільно на майже безоплатній основі селяни не бажали розставатися із своїм урожаєм — результатом наполегливої і важкої праці. Тому спочатку 15 квітня 1919 р., а згодом 26 лютого 1920 р. були прийняті відповідно постанова ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» та закон Ради Народних Комісарів УСРР «Про

хлібну розверстку» [23]. У тексті закону були викладені причини запровадження режиму продрозкладки: необхідність відновлення зруйнованої військовими діями промисловості; потреби зміцнення обороноздатності країни; задоволення харчових потреб робітничого класу і збіднілого селянства, дітей та закладів охорони здоров'я; створення особливого насінневого фонду. Іншими словами, вилучений у селян хліб мав піти на потреби Червоної армії, залізничників, робочих вугільної промисловості, дитячих притулків, лікарень, лазаретів та ін. Окрім цього з вилученого хліба утворювався особливий фонд для «засіву полів» [22, с. 12]. Диференційований по областях загальний обсяг продрозкладки важким тягарем лягав на українське селянство. Досвід встановлення продовольчої диктатури у Російській Федерації, запроваджений там більшовиками спеціальним декретом ВЦВК РСФРР від 9 травня 1918 р., переносився в Україну.

Однак, за оцінкою юристів подібні акти не були за своєю суттю земельними. Це адміністративні документи, які містять жорсткі імперативні приписи, а їх належність до земельного законодавства має побічний характер. Причини запровадження продрозкладки, задекларовані в документах, далеко не співпадали з практикою життя. Зокрема, створений особливий фонд для «засіву полів» не міг навесні повною мірою забезпечити посівну кампанію. Так, 7 листопада 1921 р. В. Ленін виголосив: «...кількість насіння, яке має держава, далеко не достатня, щоб засіяти хоча би стільки, як у 1921 р.» [24, с. 206]. Водночас документи архівів засвідчують, що вилучений у селян хліб, який мав бути відправлений до міст Росії, досить часто гнив на складах, оскільки влада не могла забезпечити його відправку. Зокрема, у першій половині жовтня 1920 р., коли для зібраного в Україні зерна, в тому числі, у кількості 599206 пудів у Київській губернії та 744408 пудів у Подільській губернії, необхідно було налагодити відправку 350 вагонів щомісяця, відправили лише близько 100 вагонів. У секретних документах йшлося: «... транспорт... не в змозі вправитися з виконанням категоричних вимог... До цього часу продовжують поступати відомості, що заготовлений з такими труднощами хліб подекуди гние і згорає...» [25, арк. 203]. Це відбувалось у той час, коли населення південних регіонів України страждало

від голоду. У такий спосіб — шляхом застосування голоду — більшовики набували досвіду досить ефективної боротьби із селянським повстанським рухом. Про це йшлося в окремих працях, які видавалися за межами радянської України ще в роки розгортання цієї практики [26] та в подальші роки [27]. Так, історик Д. Соловей у праці «Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні» одним із перших намагався показати Голодомор, як засіб боротьби проти селянства та селянського повстанського руху. Автор дійшов справедливого висновку, що заходи 1921—1923 рр. були першою дієвою практикою боротьби проти селянства шляхом знищення його голодом [27, с. 11].

Для сприяння у здійсненні заходів радянської влади на селі протягом 1920—1933 рр. діяли комітети незаможних селян (комнезами), створені відповідно до закону ВУЦВК та РНК УСРР «Про комітети незаможних селян» від 9 травня 1920 р. До компетенції комнезамів входили облік заможної верстви селянства, відбирання в них землі та реманенту і перерозподіл їх на користь безземельних і малоземельних селян, допомога продовольчим структурам у стягненні і розподілі продрозкладки та ін. З метою заохочення їх членів до експропріації продуктів у так званих куркулів за комнезамами залишали частину з вилученої продукції. За рекомендаціями В. Леніна більшовики України поклали на комнезами функцію брати у «хлібних волостях» заручників із заможного населення, які повинні були своїм життям відповідати за збирання хліба. Комнезами були створені у всіх волостях та третині сіл України і взяли активну участь у класовому розшаруванні селянства. Це призвело до соціальної і політичної напруги в українському селі, ненависті і братовбивчої війни, адже водночас ці структури силою зброї боролись із селянським повстанським рухом [28].

Впроваджуючи політику класового розшарування в українському селі, вождь більшовиків переконував: «... народження нового ладу неможливе без революційного насильства...». У своїй промові на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. він запевняв: «Історія показала, що без революційного насильства неможливо досягти перемоги...» [29, с. 112, 113].

З метою упокорення українських селян радянська влада вдалася до радикальних дій, застосувавши військові частини. Це

засвідчує лист В. Леніна «Членам Ради праці і оборони» кінця липня 1920 р., у якому віддано наказ використати в Україні війська при їх пересуванні з Кавказького на Західний фронт [30, с. 244]. Зокрема, при перегруповуванні війська в Україну переправлялись з Уралу Башкирська дивізія, з Туркестану — 25-та Чапаєвська дивізія, а з Кавказу — здеморалізована 1-а Кінна армія С. Будьонного. З листа черпаємо важливу інформацію про те, як лідер більшовиків вбачав за можливе упокорити селян України, приборкати їх спротив та зібрати з селян продовольчу розверстку: «1. Військам Кавказького фронту йти пішки через всю Україну, розрахувавши маршрут так, щоб у кожную волость (з 1 900 приблизно волостей України) заходила двічі, через певний проміжок часу, спочатку кінна, потім піша частина для виконання (і потім перевірки виконання) таких завдань: а) збирання продовольства (за розверсткою); б) створення на місці, тобто в кожному селі, під охороною місцевих селян і під їх відповідальність подвійного (проти розверстки) запасу продовольства...; в) скликання (і перевірка) списку “відповідальних” селян... Відповідальні селяни особисто відповідають за виконання продовольчих та інших завдань влади. Після того, як військо вийде, на місцеву владу покладається спеціальне завдання (за невиконання цього завдання — розстріл) дбати про справність і цілісність цього списку; г) роззброєння селян-багатіїв. Повний збір зброї. Відповідальність за незнайдену зброю на начальнику військової частини; за незаявлену зброю на тому, у кого знайдено (розстріл), і на всій групі “відповідальних” селян (штраф, але не грішми, а хлібом і речами; конфіскація майна, арешт; роботи на копальнях)... 2. Для зазначених цілей в кожную військову частину додати... комісара або інструктора (зібрати 1 000 чоловік, якщо треба, з Петрограда, Москви, Іваново-Вознесенська робітників) для керівництва виконанням зазначених завдань. 3. В “упертих” волостях чи селах [тобто там, де селяни-повстанці продовжували боротьбу — *В.Щ.*] військові частини або організують “третє відвідування” військом, або залишаються на постій (до 2-х тижнів) для покарання і виправлення...». 4. Частину цих постанов провести через Раду Оборони, частину через Радтрудармію і Раднарком України...» [30, с. 244—246].

Застосування сили та терору досить ефективно сприяло надходженню хліба від селян. На підтвердження наведемо переконливий факт: коли восени 1920 р. зі Шполянської волості Київської губернії хліб надходив надзвичайно повільно, до справи залучили військовий загін у 100 осіб на чолі з заступником голови повітового продовольчого комітету Геллером. За два тижні у селян відібрали близько 32 000 пудів зерна, 300 волів вагою 1 200 пудів, що разом становило 13,2 % від запланованої кількості продуктів на 1920 р. Для порівняння: за той же час у Катеринопільській волості тієї ж губернії без застосування військ зібрали лише 3 557 пудів зерна і 189 пудів м'яса [31, арк. 14].

Навіть перехід до нової економічної політики не означав концептуальних перемін у планах більшовиків щодо насильницького насадження радянської влади і нових способів господарювання в українському селі та відмови від терору як засобу реалізації цих планів. Це чітко простежуємо в листі В. Леніна до Л. Каменєва (Розенфельда) від 3 березня 1922 р.: «Величезна помилка думати, що неп поклав край теророві. Ми ще повернемось до терору і терору економічного» [32, с. 412].

Розмір фіксованого продовольчого податку на 1921 р. у порівнянні з продрозкладкою зменшився, однак економічний тиск на селянство не змінився. Це було пов'язано з тим, що негайно після посівної кампанії 1921 р. Україну зобов'язали внести 54 млн пудів так званих «боргів», які склалися в результаті недовиконання плану розкладки 1920 р. Українські селяни не могли миритися з таким становищем. Незважаючи на те, що з поразкою Української революції 1917—1921 рр. масовий спротив селян політиці більшовиків та поширенню їх влади був придушений, до повного упокорення селянства було ще далеко.

У першій половині 1921 р. у зв'язку з посухою вкрай загострилася ситуація на півдні України через несприятливі кліматичні умови. Однак, більшовицькі лідери з Москви будь-що вимагали забезпечення розкладки за 1920 р. Селянство бачило, що урожай 1921 р. буде мізерним і відмовлялося віддавати хліб. У відповідь радянська влада застосувала війська Червоної армії, збройні робітничі загони.

12 серпня 1921 р. Рада праці та оборони під головуванням В. Леніна прийняла рішення про застосування надзвичайних заходів

при вилученні податку: направлення в села виїзних сесій ревтрибуналів; розміщення в сільській місцевості на постій та утримання селянами військових частин до часу внесення податку і покарання усіх, хто чинив спротив [33, с. 32]. У другій половині 1921 р. з України до РСФРР вивезено 17 729 вагонів хліба, що становило 16,7 млн пудів [33, с. 188]. Щодалі розмір голоду на півдні України зростав. Восени 1921 р. досить сильно бідували селяни Гуляйпільського повіту Запорізької губернії — колишньої колиски махновського селянського повстанського руху. У документах значиться, що населення, використавши все, що можна було з'їсти (коти, собаки, ховрахи тощо), стало харчуватися від різноманітних сурогатів продуктів до дерева, листя тощо. В результаті голоду люди були доведені до відчаю — у багатьох селах мала місце антропофагія (канібалізм) та поїдання трупів. Документально зареєстровано 50 випадків антропофагії [33, с. 201–202].

Погодимося із сучасним вітчизняним істориком Г. Турченком, який твердить, що інтерес всіх дослідників, які торкалися проблеми голоду 1921–1923 рр., зосереджувався на факті вибіркової політики московського центру щодо різних республік, охоплених голодом. Висновки, до яких вони приходять, співпадають: голод був використаний більшовицьким центром як додаткове і дуже ефективне знаряддя в боротьбі з українським визвольним рухом в цілому і селянським повстанством південної України, зокрема [21, с. 207–208]. Вчений доцільно наводить висновок авторів книги «Голод на Україні» І. Мазепи та П. Феденка, опублікованої у вигляді додатку до третього тому книги І. Мазепи «Україна в огні і бурі революції» [34, с. 143–149], про штучний характер голоду на півдні України. Г. Турченко запевняє, що дослідники мали підстави для висновку, що «Голодова політика більшовиків на Україні має намір ослабити політичну активність українських народних мас в їхній боротьбі проти окупації, хоч би навіть через знищення частини української людності». Цей висновок він підтверджує і конкретизує твердженнями сучасних дослідників, зокрема С. Кульчицького: «...В 1921 р. державна партія скористалася катастрофічною посухою, щоб застосувати (мабуть, уперше в сучасній історії) голод терором, спрямованим проти селянських повстанців, а фактично — проти

всього сільського населення південних губерній України» [21, с. 208; 35, с. 42].

Тепер більшовики мали реальні результати у боротьбі із селянством та їх упокоренні. С. Кульчицький зазначає, що «в умовах голоду політична активність селянства зменшилася практично до нуля... Голод виявився фактором, який активніше, ніж каральні експедиції, втихомирив повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з так званим “куркульським бандитизмом”» [35, с. 202], тобто із цілком природнім спротивом селян більшовицькій політиці на селі, зокрема на півдні України.

Таким чином, у 1919—1921 рр. більшовики заклали практичні основи колективного господарювання в українському селі та випробували досить ефективні методи боротьби з українським селянством, зокрема голод, що згодом призвело до Голодомору 1932—1933 рр., а в цілому не лише до загибелі багатомільйонної частини селянства України, а й до знищення менталітету української нації як нації споконвічних хліборобів [36, с. 18].

Наприкінці 1920-х років у внутрішній політиці СРСР відбувся різкий поворот. Нова правляча верхівка зміцнила свої позиції і вже не потребувала компромісів для збереження свого панування. Розгромивши суперників у боротьбі за владу, Й. Сталін перейшов до методів прямого насильства в побудові «соціалізму». Значних змін зазнала й політика щодо України. Поворот у внутрішній політиці проявився насамперед у прискоренні темпів індустріалізації та колективізації.

Нині в історіографії утвердилась оцінка 1918—1920 рр. як першого комуністичного штурму, другий припав на 1929—1932 рр. Їх характерною рисою була спроба ліквідації ринку [37, с. 115]. В цьому процесі, на переконання сучасних вчених, постраждали не структури тоталітарної держави, а суспільство. І найбільше — неорганізована й політично безпорадна частина суспільства — багатомільйонне селянство [38, с. 309].

Так, з 1 жовтня 1929 р. по лютий 1930 р. було колективізовано селянських господарств відповідно від 10 % аж до 42,6 %. Ці заходи викликали запеклий опір селян. Опинившись у безвиході український селянин нишив худобу, коней, ламав реманент, бо

ніяк не міг погодитися з тим, що мусить стати, як справедливо висловився сучасний історик Т. Гунчак, новітнім кріпаком у сталінському колгоспі [39, с. 197]. Водночас застосування сільськими активістами методів приниження людської гідності — фізичний вплив, грабунок майна селян, наруга над жінкою, зведення особистих рахунків, психологічний тиск та погрози, відверте обдурювання та ошуканство, наруга над релігійними віруваннями тощо [40, с. 173—177] стали, так би мовити, каталізатором у збуренні українських селян на повстання. У відповідь селянству більшовицьким режимом була застосована, випробувана ще 1921—1923 рр. у південних районах України, зброя масового знищення — конфіскація продовольства. На початку 1930-х років вона набула форми у вигляді хлібозаготівель. Боротьба з селянством — політична причина голодомору 1932—1933 рр. Економічною причиною стали зусилля режиму будь-що здобути валюту на прискорену індустріалізацію. Проходило це шляхом демпінгового експорту зерна: продаж його за цінами нижчими від ціни у країні, яка проводила закупки. У 1932 р. за кордон було вивезено 1 млн 760 тис. тонн пшениці, а в 1933 р., незважаючи на посилення в Україні голоду, — 1 млн 717,5 тис. тонн [41, с. 51]. Радянські закупки машин та обладнання становили 30 % їх світового експорту в 1931 р. та майже 50 % у 1932 р. Гасло «Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм» та ставлення влади до впертості селян в здачі зерна, якого вони в переважній більшості вже не мали, як до прояву націоналізму, говорить про те, що український селянин потерпав як селянин і як українець [42; 43]. Під тиском з Москви будь-що виконати план хлібозаготівель, апарат КП(б)У, не маючи іншого вибору, стягував з українського селянина навіть посівний матеріал. Застосувавши усі можливі засоби, в Україні було зібрано 365 млн пудів зерна при плані в 435 млн. Навесні 1932 р. розпочався голод. Спроби провідників Компартії України В. Чубара, Г. Петровського, С. Косіора, М. Скрипника апелювати до союзного керівництва наштовхнулись на звинувачення за провал хлібозаготівлі та прийняття 7 серпня 1932 р. закону «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацій та зміцнення колективної (соціалістичної) власності». Цей закон призвів до загибелі мільйонів людей, проте з рук умираючого

українського селянина вибив 200 млн пудів хліба. Невдоволення ЦК Компартії СРСР вилилось у постанову від 24 січня 1933 р. метою якої стало повне включення України в єдиний союзний господарський комплекс. З цією метою до України відрядили П. Постишева — довірену особу Й. Сталіна.

Займаючи посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, П. Постишев фактично користувався необмеженими правами намісника. Разом з ним в Україну прибув цілий апарат насильства на чолі з В. Балицьким, якого 24 листопада 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б), зважаючи на «державну важливість щонайшвидшого поліпшення роботи органів ОДПУ на Україні», призначило уповноваженим Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) в Україні. Одним з головних завдань, які ставилися перед ним, було «безумовно виконати план хлібозаготівель». Водночас мова йшла не лише про виконання хлібозаготівельних норм, вимагалось забирати в селян все, що можна було з'їсти. У такий спосіб селян змушували підкоритися неприйнятній для них більшовицькій політиці в українському селі, вступати до колгоспів. З цією ж метою непокірні села, господарства і цілі райони заносили на так звану «чорну дошку», що передбачало здійснення голодної блокади. Тому дійсною сталінською політикою в українському селі був підриг біологічного потенціалу села як джерела українства [39, с. 199]. На підтвердження цього свідчать директивні та інші документи: телеграма ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР Центральному Комітету КП(б)У та Раднаркому УСРР «Про посилення темпів хлібозаготівель» (не раніше 25 липня 1932 р.), Постанова бюро Луганського міськкому КП(б)У «Про неприпустимість витрачання хліба на громадське харчування в їдальнях колгоспів» (31 серпня 1932 р.), Постанова Київського обкому КП(б)У «Про вилучення насіннєвих фондів у колгоспів області за рахунок плану хлібозаготівель та заходи відповідальності партійних працівників за невиконання цієї постанови» (7 січня 1933 р.), директивний лист ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР всім обкомам партії та облвиконкомам про неприпустимість масових виїздів колгоспників та одноосібників за межі України (23 січня 1933 р.), Постанова ЦК КП(б)У «Про села та колгоспи, які занесені на “чорну дошку”» (25 січня 1933 р.) та ін. В результаті

посланці Москви, а їх лише в 1932 р. НКВС відправило в Україну 232 ешелони з Московської, Тульської, Вологодської та інших областей, спільно з місцевими підлабузниками своє доручення виконали блискавично: штучний голодомор 1932–1933 рр. забрав 9–14 млн життів українських селян [44, с. 13, 16]. Українські селяни були доведені до відчаю: їли листя дерев, гнилу картоплю, гарбузи, які також сільські «активісти» вишукували і відбирали; голодуючі люди не могли навіть втекти за межі України (у Російській Федерації така можливість врятувати своє життя завжди існувала [44, с. 11]); влада не лише не зверталася за допомогою провіантом до інших країн, а навпаки репресувала майже кожного, хто прохоплювався про голод. Окремі документи, а саме, копія листа Звенигородського дільничного прокурора Київському обласному прокурору про факти людодівства в с. Тарасівка Звенигородського району Київської області (не раніше 11 липня 1932 р.), копія повідомлення Вінницького обласного прокурора в прокуратуру республіки про випадки людодівства в с. Нове Місто Монастирищенського району (не раніше 17 липня 1932 р.), лист Шполянського райкому партії Київської області до ЦК КП(б)У про факти людодівства у селах району (25 липня 1932 р.) та інші засвідчують, що селяни були доведені до відчаю, Україною поширилась антропофагія (канібалізм) [1].

Проте Й. Сталін наказав ставитися до голоду як до неіснуючого явища. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і протоколах політбюро ЦК слово «голод» не згадувалося. Завіса мовчання над конаючим українським селом ударемнила всі спроби допомоги з боку міжнародної громадськості, яка дізналася про голод. Щоб перешкодити голодуючим втекти за межі республіки, на її кордонах були розміщені загороджувальні заони внутрішніх військ. Бригади працівників ДПУ перевіряли в поїздах багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке селяни придбали за великі гроші або обміняли на цінні речі в сусідніх з Україною місцевостях, щоб привезти голодуючим сім'ям.

У такий спосіб радянська влада змушувала селян України змиритися з упровадженою політикою на селі та проведенням суцільної колективізації. Водночас боротьба більшовицького режиму з селянством мала на меті не допустити спалаху національ-

но-визвольної боротьби українського народу, його чергової після 1917—1921 рр. спроби здобути власну незалежну державу. Щоправда тодішні партфункціонери цього й не приховували. Так, згаданий вище П. Постишев у 1934 р. заявив: «Український голодомор 1933 року був роком поразки українського націоналістичної контрреволюції. Партія зробила гераклову працю по ліквідації націоналістичних елементів на Україні» [44, с. 13]. Фактично голодомор став новітньою формою політичного терору. Це був геноцид проти українського народу. Розріз статистики смертності, зафіксованої органами загсу за 1933 р. у співставленні з розрізом по містах і селах свідчить, що геноцид цілив своїм вістрям у сільське населення [38, с. 314].

Від голодомору постраждала й Кубань та Дон, де відповідно понад 900 тис. (62 %) та близько 500 тис. (44 %) проживало українців. Методи геноциду під виглядом заготівель там не відрізнялися від українських. Та й організатор геноциду був той самий: Л. Каганович діяв в усьому південному регіоні. Так, прямі й опосередковані втрати населення Північного Кавказу від голоду сягають за мільйон [38, с. 315].

Ще одним випробуванням для українців стали перші повоєнні роки. Знову в надзвичайно важкому стані опинилось селянство. Для багатьох 1946—1947 рр. стали справжньою трагедією. Колгоспники перебували у скрутному становищі — символічна оплата праці, люди пенсійного віку не отримували пенсій, колгоспники без особливого дозволу не мали права виїжджати зі своїх сіл (паспорти їм не видавались), у колгоспах не вистачало техніки, реманенту, насіння, людських ресурсів, існували великі податки тощо. Окрім цього, у 1946 р. в Україні склалися дуже несприятливі погодні умови: весною не зійшло 550 тис. га зернових культур (1/5 посівних площ), а весна і літо того року видалися вкрай посушливими. Тому в результаті засухи загинуло ще близько 350 тис. га посівів зернових. Водночас урожай склав у середньому 3,8 цнт. з гектара. Низька врожайність була й на інші культури. Відповідно не кращою була ситуація й у тваринництві. В таких умовах уряд СРСР визначив для України занадто завищений план хлібозаготівель — 340 млн пудів (5 млн 400 тис. т), а згодом збільшив розміри — до 362 млн пудів [45, с. 363].

Для реалізації плану керівництво партії встановило жорсткий контроль над виконанням завдань. Органами влади були застосовані репресивні заходи. За невиконання наказів у 1946–1947 рр. засуджено 1 312 голів колгоспів, із них на три роки позбавлення волі – 513 осіб, на п'ять років – 219, на десять років – 112, до розстрілу – 2 [46, с. 74]. Вітчизняний дослідник К. Кондратюк доречно зазначає, що на селян із жорстокими вимогами, знущаннями, побиттям аби вилучити хліб, обрушувалися «активісти», «буксирні бригади». Останні по кілька разів проходили по хатах та подвір'ях селян, забираючи останній шматок чогось їстівного. Нерідко «буксирами» були ті ж самі «активісти», які грабували майно голодуючих людей у 1933 р. Дії колгоспників, які чинили спротив вивозу зерна, оголошувалися «антирадянськими», «націоналістичними», «контрреволюційними», газети вміщували повідомлення про розстріли таких «шкідників» [46, с. 74]. В результаті, 1946 р. з республіки було забрано все вирощене того року зерно, включно із насіннєвими фондами, що спричинило посилення голоду наступного року. Проте значна частина сучасних істориків доводить, що в окремих районах голод почався ще наприкінці 1945 р., коли в колгоспах для створення «резерву» було вилучено усе зерно [47, с. 48].

Разом з тим у 1946 р. розпочато кампанію боротьби з «розбазарюванням колгоспної землі», внаслідок якої у селян було відібрано й передано колгоспам так звані «надлишки» присадибних земель, які допомагали селянам вижити в тих умовах.

В сільському господарстві, як і в інших галузях економіки України, продовжували панувати командні методи управління. Й. Сталін та його оточення не бажали переходити до економічних методів, а в особистій присадибній землі вбачали небезпеку. Тому такі ділянки обкладалися податками, дуже часто непосильними для їх господарів.

Для зміцнення партійного керівництва та посилення хлібозаготівель в Україну в березні 1947 р. Й. Сталін прислав Л. Кагановича, якого затвердили першим секретарем ЦК КП(б)У. Новий секретар не без гордості твердив, що він «не є зовсім корінним патріотом», а тому чітко бачить недоліки, що існують в республіці [46, с. 78].

Щоб урятуватися від голоду, сільські мешканці дуже часто цілими сім'ями самовільно залишали колгоспи і подавалися в міста чи райони, де було трохи краще з харчами, намагалися влаштуватися на промислові підприємства.

Кількість жертв голодомору 1946—1947 рр. подають різні: одні дослідники називають 1,2 млн, інші — близько одного млн. Високою була смертність дітей, особливо немовлят. Достовірно, що в ті роки в Україні на дистрофію та септичну ангіну, яка на думкою медиків була наслідком голоду, переохворіло 4 млн осіб. Так, лише весною 1947 р. в республіці налічувалося 800 тис. людей, яким притаманні були ознаки дистрофії. Сучасні дослідники переконують, що в 1947 р. в Україні від голоду померло у два рази більше, ніж у попередній рік [46, с. 78]. Негативні наслідки голоду суспільство переживало ще дуже довго: загальмувався природний приріст населення, скоротилась народжуваність тощо.

Вилучений хліб, як і в 1932—1933 рр., експортувався за кордон. Його вивозили до країн Центральної та Західної Європи — Польщу, Чехословаччину, Румунію, Болгарію, Німеччину, Францію та ін. Протягом 1946—1947 рр. з України було вивезено 2,5 млн тонн зерна. Це робилося, в першу чергу, задля збереження політико-військового впливу у Європі та підтримки прокомуністичних режимів країн так званої «народної демократії».

Головними причинами голоду 1946—1947 рр. в Україні можемо назвати репресивну хлібозаготівельну та податкову політику правлячого режиму, повоєнні геополітичні інтереси СРСР, політику тоталітарної системи щодо селянства, неспроможність влади до державного регулювання аграрної галузі економіки та підтримки людей у трагічний для них час.

Погодимося із дослідницею голодомору 1946—1947 рр. на Харківщині Т. Лупіка: «Люди, які виживали, назавжди несли в собі страх пережитого, сором за нівелювання людських цінностей. Від цього їхнє міжособистісне спілкування часто вже ніколи не поверталось в русло колишньої, перевіреної часом односельчанської довіри, дружнього розуміння, родинного співчуття. Залишок свого життя постраждалі покутували перед пам'яттю безвинно загиблих. Ці підсвідомі мотиви через традиції селянського виховання передавалися батьками своїм нащадкам, які зазвичай із розумінням ста-

вилися до тієї страшної сторінки з родинного життя. У селянській повсякденності, культурі вже ніколи не забували про пережитий голод» [48, с. 104]. На велике наше переконання ці слова ми можемо застосувати до людей, хто пережив у ХХ ст. три найтрагічніші події в Україні – Голодомори 1921–1923 рр., 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр.

Отже, Голодомори були спрямовані у першу чергу проти українських селян, адже саме вони найбільше проявляли невдоволення примусовим експериментам більшовиків в аграрному секторі економіки, а звідси відповідно вдавалися до спротиву утвердженню радянської влади в Україні. Невичерпне джерело вікових традицій, національного духу і свободи, носіями яких було українське селянство, перешкоджало тоталітарній системі утверджувати свої плани. В ході боротьби із селянським повстанським рухом ще у 1921–1923 рр. більшовики виробили дієвий метод – застосування штучного голоду. Людомор, використаний у 1932–1933 рр. виявився найефективнішим терористичним методом радянської влади в упокоренні селян, здійсненні колективізації та максимальної вичачки хліба з селянських господарств, а згодом із колгоспів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
2. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1989. 48 с.
3. Кульчицький С. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1932–1933 рр. *Укр. істор. журн.* 1988. № 3. С. 15–27.
4. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки. *Укр. істор. журн.* 1989. № 8. С. 24–36.
5. Див.: Голодомор в Україні. 1932–1933. Бібліографічний покажчик. Одеса-Львів: Вид-во М.П. Коць, 2001. 656 с.
6. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк; Передм. та післямова В.А. Маняка, Л.Б. Коваленко. Київ: Радянський письменник, 1991. 584 с.
7. Марочко В.І. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: причини і наслідки: конспект лекцій. Київ: [б. в.], 1994. 64 с.

8. Марочко В. Чорні дошки України: геноцид по-сталінськи. *Пам'ять століть: історичний науковий та літературний журнал*. Київ, 1996. С. 192—210.
9. Мазур В. Голод 1921—1923 років в Україні (політико-демографічний аналіз). *Історія України*. 1999. № 37. С. 8—9.
10. Упокорення голодом: Збірник документів / Упоряд. Н. Мухіна. Київ, 1993. 312 с.
11. Голод в Україні 1946—1947: Документи і матеріали / НАН України; Ін-т історії України / Ред. В.А. Смолій; упоряд. О.М. Веселова. Київ: Вид-во М.П. Коць, 1996. 375 с.
12. Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. 392 с.
13. Кульчицький С. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. 424 с.
14. Кривоніс В.М. Соціальні функції органів «правопорядку» в період голодомору 1932—33 рр. в Україні. *Укр. істор. журн.* 2004. № 1. С. 101—110.
15. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947. Злочини проти народу / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Ін-т історії України НАН України. Вид. 3-тє, доп. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. 273с.
16. Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив: У 9 т. / Кер. проекту о. Юрій Мицик. Київ, 2003—2013.
17. Хрестоматія Голодомору: Джерела з історії голоду 1932—1933 рр. в Україні. Едмонтон, Торонто: Вид-во Канадського інституту українських студій, 2012. 386 с.
18. Голод на Лисянщині. З праць доцента В.М. Щербатюка. *Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив* / Упоряд. Ю. Мицик. Т. 6. Київ, 2008. С. 677—685.
19. Щербатюк В. Наслідки політики радянської влади 1923—1941 років. *Шевченків край: історико-етнографічне дослідження* / Щербатюк В. [кер. авт. кол., упоряд.], Березовський О., Верговський С. та ін. Київ: Наукова думка, 2009. С. 230—258.
20. Іваненко В.В., Романець Н.Р. Анатомія злочину в регіональному вимірі. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору*

- 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / Відп. ред. С.І. Світленко. Дніпропетровськ, 2008. С. 7–30.
21. Турченко Г.Ф. Голод 1921–1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на півдні України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ 2012. Вип. XXXII. С. 206–210.
  22. Владимиров М. Украинские крестьяне и продовольственный вопрос. Харьков: Всеукраинское изд-во, 1920. 16 с.
  23. Закон Ради Народних Комісарів «Про хлібну розверстку» (26 лютого 1920 р.). *Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): Зб. документів і матеріалів*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. С. 70–73.
  24. Ленін В.І. Промова на зборах робітників, робітниць, червоноармійців і молоді Хамовницького району, присвячених святкуванню четвертих роковин Жовтневої революції, 7 листопада 1921 р. *Повне зібрання творів (ПЗТ)*. Вип. 5. Т. 44 (червень 1921 – березень 1922). Київ: Вид-во політ. літератури України, 1974. С. 185–210.
  25. Галузевий Державний архів Міністерства оборони (ГДА МО) України. Ф. 3773, оп. 19823, спр. 16. 1 липня – 19 грудня 1921 р., 329 арк.
  26. Герасимович І. Голод на Україні. Берлін: Вид-во Бібліотеки «Українського слова», 1922. 296 с.
  27. Соловей Д. Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні. *Український збірник*. 1959. Кн. 15. С. 3–61.
  28. Див.: Слюсарский А.Т. Комитеты незаможных селян в борьбе с бандитизмом. *Научные записки украинской академии социалистического земледелия им. Артема*. Т. 3. Харьков, 1941. С. 51–55.
  29. Ленін В.І. Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. *ПЗТ*. Т. 40 (грудень 1919 – квітень 1920). Київ: Вид-во політ. літератури України, 1973. С. 112–113.
  30. Ленін В.І. Членам Ради праці і оборони. *ПЗТ*. Т. 51 (липень 1919 – листопад 1920). Київ: Вид-во політ. літератури України, 1975. С. 244–246.
  31. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. Р-1, оп. 1, спр. 282. 5 січня – 3 червня 1921 р. 491 арк.

32. Ленін В.І. Лист до Л.Б. Каменєва. *ЛЗТ*. Т. 44 (червень 1921 — березень 1922). Київ: Вид-во політ. літератури України, 1974. С. 411—414.
33. Голод 1921—1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1993. 240 с.
34. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921: У 3-х т. Т. III: Польсько-Український Союз. Кінець збройних змагань УНР. Прага, 1943. 232 с.
35. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
36. Малькін В.П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917 — 1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.П. Малькін; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2009. 19 с.
37. Єфіменко Г.Г. Комунізм vs. українське націєтворення в радянській Україні (1917—1938 рр.): сприяння, поборювання чи вимушене замирення? *Укр. істор. журн.* 2012. № 2. С. 114—132.
38. Історія України: нове бачення. Навчальний посібник. Вид. 2-е доп. і перероблене / Під ред. В.А. Смолія. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. 464 с.
39. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 228 с.
40. Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 37. С. 166—179.
41. Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. Київ: Криниця, 2003. 144 с.
42. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» від 18 листопада 1932 р. *Голодомор 1932—1933 років. Опубліковані документи* [Електронний ресурс]. URL: <http://fundholodomors.org.ua/Fond/Proekt/32-33/Opubl/Opubl.htm>.
43. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 383 с.
44. Український голокост. 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю. Мицика. Т. 3 / Упоряд. о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 296 с.

45. Лановик Б. Економічна історія України / Б. Лановик, М. Лазарович, Р. Матейко, З. Матисякевич; заг. ред. Б. Лановика. Київ: Юридична книга, 2004. 456 с.
46. Кондратюк К.К. Голод 1946–1947 рр. в Україні: сучасні інтерпретації істориків. *Вісник Львівської комерційної академії*. Вип. 9. Львів: Вид-во Львівської комерц. акад., 2010. С. 74–80.
47. Даниленко В.М. Передумови голоду 1946–1947 рр. в Україні. *Україна: ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (з приводу 60-ти річчя трагедії): Матеріали «круглого столу» (2007 р.). С. 42–49.
48. Лупіка Т. Голод 1946–1947 рр. – катастрофа українського повоєнного села (на прикладі Харківщини). *Волинські історичні записки*. Т. 5. 2010. С. 99–107.

РОЗДІЛ II

ПРОЄКТ ОЦИФРУВАННЯ АРХІВНИХ
КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ ПЕРІОДУ
ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ,
ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ В ГАЛУЗЕВОМУ
ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ МВС УКРАЇНИ

782201

У. С. Р. Р.
У. С. С. Р.

**ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ**

Облвідділ Д. П. У.
Облотдел Г. П. У.
Рай(Міськ.)Відділок Д.П.У.
Рай(Гор.)Отделение Г.П.У.

**СПРАВА
ДЕЛО № 166**

По обвин. *Колесника Дмитрия
Захаровича и Колесник Варвара
Дмитриевна*

Речеві докази № *11/III*
Вещест. доказ. № *12/III*

ПІЧАТО
НАЧАТО
СКІНЧЕНО
ОКОНЧЕНО

11/III
12/III

1933 р.
1933 р.

14611

187784

Арх. №

ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 14611.
11–13 березня 1933 р., 25 арх.

Історія започаткування та реалізація проєкту

2020 рік

26 листопада в Залі пам'яті Національного музею Голодомору-геноциду (далі – Музей Голодомору) було укладено **Меморандум** про взаєморозуміння та взаємодію між Міністерством внутрішніх справ України і Національним музеєм Голодомору-геноциду. З метою підтвердження намірів до налагодження дієвої співпраці, під час урочистого заходу до Музею Голодомору було передано перші **дві оцифровані кримінальні справи** з Галузевого державного архіву МВС (далі – ГДА МВС) України [1].

---

* Доктор філософії з галузі публічне управління та адміністрування, начальник управління медіа-моніторингу та аналітичного супроводження Департаменту комунікацій МВС України.

7 вересня під час Міжнародного форуму «Масові штучні голоди: пам'ятаємо, вшановуємо», присвяченого пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. і масових штучних голодів 1921–1923 рр. та 1946–1947 рр. заступниця Міністра внутрішніх справ України Мері Акопян передала Музею Голодомору **сім оцифрованих архівних кримінальних справ** з ГДА МВС.

Заступниця міністра поінформувала учасників заходу, що МВС сприяє формуванню музейних та бібліотечних фондів, і здійснює відбір, збереження та цифровізацію історичних документів, які наразі є у фондах державного архіву МВС.

«Голодомор був і є злочином, що не має терміну давності. І дуже важливо зберегти пам'ять українського народу про ті часи, відновити історичну та соціальну справедливість щодо жертв репресій. Необхідно максимально оприлюднювати факти геноциду,

називати імена злочинців, відновлювати репутацію несправедливо засуджених громадян. Я переконана, що наша спільна робота – міністерства разом з партнерами, з Музеєм голодомору – сприятиме появі фундаментальних нових досліджень, встановленню історичної справедливості та збереженню достеменної історичної пам'яті», – зазначила Мері Акоюн [2].

2022 рік

18 листопада в Залі пам'яті Музею Голодомору відбувся публічний захід, присвячений передачі предметів музейного значення і документів у фонди Музею Голодомору, які є доказами вчинення геноциду в 1932–1933 роках. Під час публічного заходу заступницею міністра внутрішніх справ Мері Акоюн було передано Музею Голодомору **шість цифрових копій архівних кримінальних справ**, а також примірник газети «Іменем Закону» № 48 за 2003 рік, в якому

міститься стаття «Рокованість на вічні уроки» в рубриці «МВС розсекречує архіви».

Заступниця міністра внутрішніх справ наголосила: «Сьогодні ми передаємо музею електронні і паперові копії шести справ, а також один архівний номер газети «Іменем закону», присвячений Голодомору-геноциду, — зазначила вона. — Це унікальні матеріали... про які має дізнатися весь світ. Оскільки ці задокументовані історії конкретних жертв свідчать про масштаби злочину, розвінчують радянські міфи про Голодомор, підтверджують факти геноциду проти української нації та розкривають механізми його вчинення. Ми плануємо розсекретити, оцифрувати і передати всі справи, які розповідають про долі конкретних людей, які зазнали катувань голодом або були знищені».

Вона додала, що сьогодні росіяни вчиняють новий геноцид проти українців. «У ході цієї широкомасштабної агресії вже зафіксовано 43 тисячі кримінальних справ щодо воєнних злочинів, які військові РФ чинять проти нашого народу. Тільки за останні кілька днів ми зафіксували 237 кримінальних справ в одній лише Херсонській області. Буквально вчора я була в Херсоні й відвідала одну з катівень на території міста. Події, які сьогодні відбуваються на наших очах і очах всієї світової спільноти, нічим не відрізняються від того, що ми бачимо з цих архівних кримінальних справ. Наприклад, одна зі справ часів Голодомору стосується саме Херсонської області — це історія однієї з мешканок регіону Герасименко Марії, справу проти якої було порушено за законом «про п'ять колосків» [3].

2023 рік

У 2023 р. керівництвом МВС ініційовано та організовано опрацювання всіх архівних справ періоду Голодомору. Було розроблено календарний план з оцифрування всіх 1022-х справ фонду та їхньої систематизації. У співпраці з Музеєм Голодомору роботи були виконані в повному обсязі у визначені планом терміни.

Архівні сканери для виконання робіт з оцифрування були безоплатно надані в користування партнером Музею Голодомору — Громадською спілкою «Українська культурна спадщина» [4].

За результатами проробленої роботи, 25 листопада, до дня пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років Міністерство внутрішніх справ передало у Національний музей Голодомору-геноциду 1022 оцифровані архівні справи. Більшість з них містять мате-

ріали щодо фактів канібалізму і стосується періоду березня—червня 1933 року, що збігається з піком смертності та водночас демонструє сплановане доведення українців до стану відчаю та переходу за межу людської моралі.

До Музею Голодомору справи публічно передала Державний секретар МВС України Інна Ящук: «Сьогодні ми оприлюднюємо архівні справи фонду 32 “Кримінальні справи судових та позасудових органів” з Галузевого державного архіву МВС України. Ми ставимо за мету показати суспільству та ввести в широкий науковий обіг документи архівів, як головне джерело у дослідженні Голодомору, а також як доказ вчинення злочину геноциду комуністичним режимом».

Ці 1022 справи дають можливість науковцям дослідити злочини радянської влади, яка стала ініціатором штучного голоду, поставивши українців на межу безвиході та відчаю, виштовхнувши їх за межу людської моралі та примусивши навіть до канібалізму.

«Можемо стверджувати, що голод впливав на психіку людини та її свідомість. Тому науковці ще мають вивчити ці архівні справи з точки зору медицини, психології, соціології, економічної географії та інших наук», — підкреслила Інна Ящук при передачі архівних справ Голодомору в музей.

Зараз ми знову переживаємо геноцид українського народу. Непокаране зло повернулось — російські війська спалюють врожаї на українських полях, перешкоджають постачанню зерна морем, мінують моря та поля, б'ють по портовій інфраструктурі та елеваторах, викрадають зерно та катують голодом полонених українських військовослужбовців.

Росіяни наслідують сталінську політику, намагаючись використувати голод, як зброю. Оприлюднення справ Голодомору, висвітлення правди, наукові дослідження в цій сфері, є кроком до руйнування брехні, маніпуляцій та дезінформації, на якій тримається вся російська верхівка [5].

Також, 25 листопада на YouTube-каналі «Реальна історія з Акімом Галімовим» вийшов спеціальний випуск «Голодомор» [6], в якому висвітлюється інформація про проєкт МВС та унікальні матеріали, які зберігаються в галузевому архіві.

ФІЛЬМ

*Фрагмент фільму «Голодомор». Зліва направо:
Міністр внутрішніх справ України Ігор Клименко,
журналіст Акім Галімов*

2024 рік

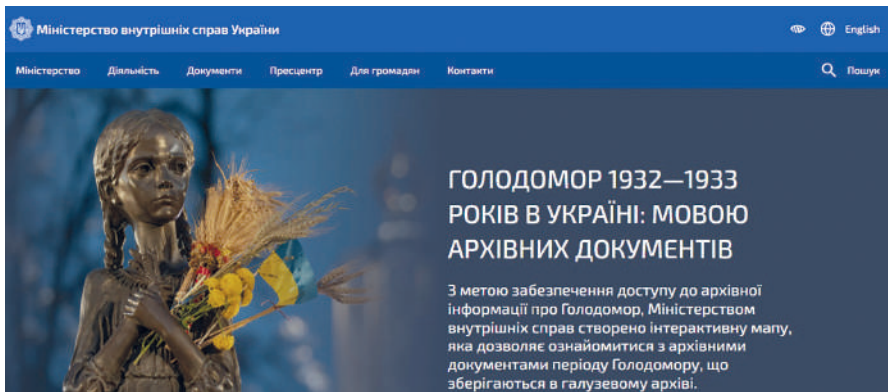
З метою забезпечення дотримання вимог Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 9 квітня 2015 року № 316-VIII [7] МВС та ДП «Інфотех» створено інтерактивну мапу, на яку нанесено електронні копії кримінальних справ періоду Голодомору. Усі бажаючі можуть ознайомитись онлайн з відповідними матеріалами архіву МВС.

*Учасники презентації електронної мапи Голодомору.
МВС України, 23 листопада 2024 р.*

Електронний ресурс «Мапа Голодомору»

Електронний ресурс «Мапа Голодомору» розміщений на офіційному веб-порталі МВС та містить наступні розділи: опис проєкту; хронологія подій; мапа; наукове опрацювання справ періоду Голодомору; форма зворотного зв'язку.

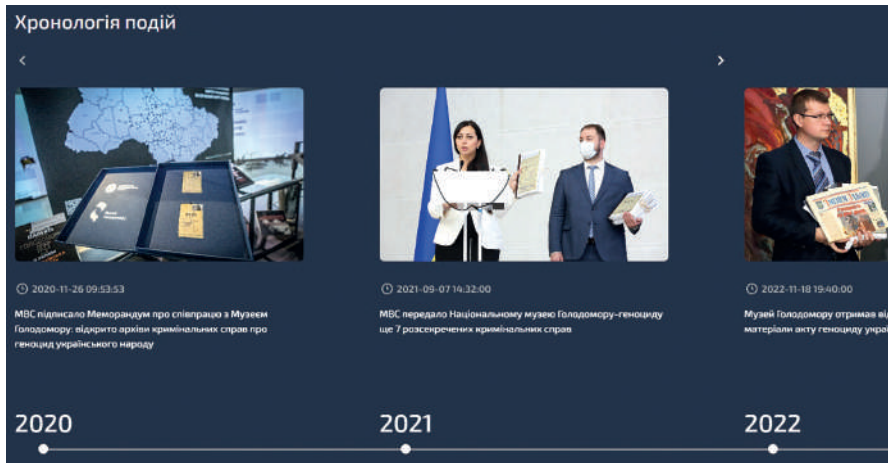

В розділі «Про проєкт» розміщена коротка інформація про архівні справи 1932—1933 років з фонду № 32 ГДА МВС «Кримінальні справи судових та позасудових органів», їхнє інформаційне наповнення, а також значення в рамках розслідування Службою безпеки України кримінальної справи, порушеної за ознаками злочину геноциду. У вказаному розділі користувачам електронного ресурсу також пропонується переглянути спецвипуск «Реальної історії з Акімом Галімовим», присвячений дослідженню злочину геноциду під час Голодомору 1932—1933 років.

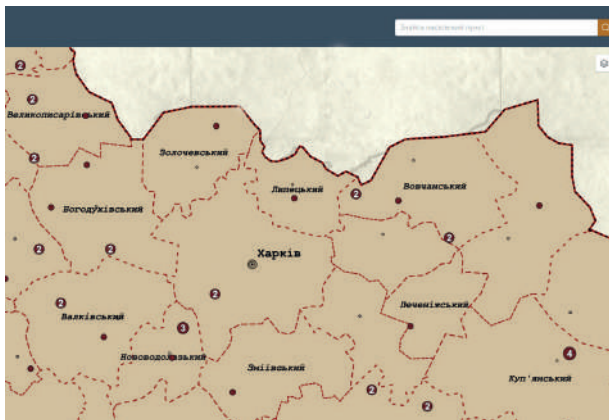
В розділі «Хронологія подій» користувачам електронного ресурсу пропонується ознайомитись з інформацією про перебіг подій в рамках реалізації проєкту МВС з оцифрування архівних справ періоду Голодомору. В даному розділі посилання на новини розміщені хронологічно на часовій шкалі, що створює додаткову зручність для користувачів. On-line характер проєкту проявляється також

і у тому, що часова шкала постійно наповнюється по мірі появи новин, які відповідають процесу його реалізації.

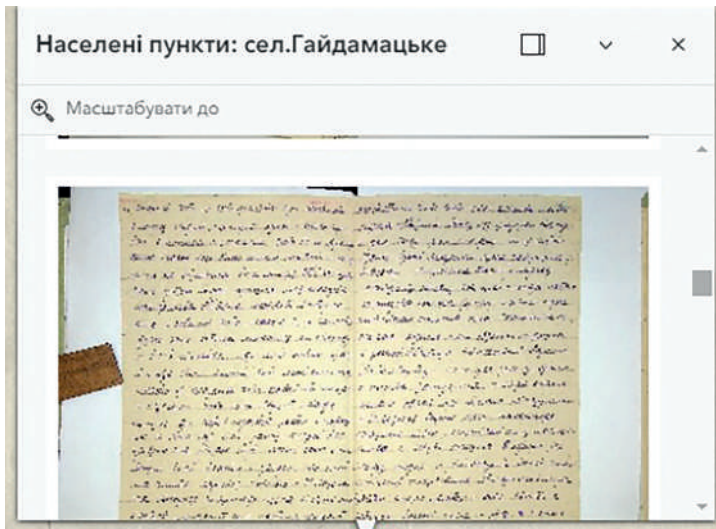
В розділі «Мапа» користувачі ресурсу, після підтвердження ознайомлення з попередженням про наявність в матеріалах архівних справ чутливого контенту, мають змогу перейти до користування інтерактивною мапою.

Інтерактивна мапа відкривається в окремій вкладці веб-браузера та містить наступний функціонал: масштабування карти, ша-ри, перегляд справ та збільшення зображень.

Масштабуючи карту, користувач бачить концентрацію справ у межах областей та районів України. Використовуючи функцію «шари», користувач має змогу використовувати сучасну карту України, карту УСРР відповідно до адміністративно-територіального поділу станом на кінець 1932 р. (на той час територія УСРР була поділена на сім областей і включала Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку / АМСРР; з 1937 р. – Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку / МАРСР).

Обираючи точки на карті, користувачу видно, до якого населеного пункту відносяться кримінальні справи, можна проглядати їхні матеріали, а також, у разі необхідності, збільшувати масштабування документів. Водночас користувач має можливість відкривати документи в окремій вкладці веб-браузера і вивчати, переглядаючи в максимальному розмірі та максимальній доступній якості. Також, матеріали справи можна проглядати в збільшеному розмірі, використовуючи функцію «збільшення», яка дозволяє користувачеві самостійно масштабувати вікно перегляду відповідно до можливостей екрану пристрою користувача.

МВС та ДП «Інфотех» продовжують роботу щодо розвитку та розширення функціоналу мапи шляхом створення додаткових шарів, а також реалізації можливості завантажувати на пристрій користувача

матеріали архівних справ у форматі PDF. Зокрема, планується додавання на мапу шарів, які відображатимуть географію спротиву українців комуністичному тоталітарному режиму у 1930-ті роки, а також зафіксовану інформацію матеріалів усної історії Голодомору (спогадів).

У розділі «Наукове опрацювання справ періоду Голодомору» розміщуються наукові статті, тези конференцій, інші матеріали, в яких автори аналізують матеріали періоду Голодомору, що зберігаються в архіві МВС. По мірі появи матеріалів, вони додаються до вказаного розділу.

Наукове опрацювання справ періоду Голодомору

- [Платонова Н.В., Вронська Т.В. «Архівні матеріали НКВС і ЛПУ у фондах державного архіву МВС України. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки» \(2003 рік\)](#)
- [Марочко В.І. «Канібалізм в роки голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки» \(2003 рік\)](#)
  - [Найдюнова Л. А. «Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією» \(2009 рік\)](#)
  - [Байсінєв Л. «Кримінальні справи про канібалізм як джерело інформації про Голодомор \(на прикладі Харківської області\)» \(2022 рік\)](#)
  - [Петренко І. «Опір ґеноцидній політиці комуністичного тоталітарного режиму в 1932–1933 рр.» \(2023 рік\)](#)
- [Шербаков В., Загоруйко А., Лурнов Є., Сокуд Ю., Орищенко Ю. «Архівні документи як джерело дослідження голодомору 1932–1933 років» \(2023 рік\)](#)

Всі небайдужі громадяни мають можливість скористатися функцією зворотного зв'язку з МВС (розділ «Форма зворотного зв'язку»), повідомивши адміністраторів електронного ресурсу про наявність матеріалів, які можуть бути нанесені на інтерактивну мапу. Також користувачі мають змогу висловити свої зауваження, пропозиції або повідомити про знайдену помилку.

Форма зворотного зв'язку

Якщо Ви маєте матеріали, які можуть бути нанесені на карту, маєте зауваження та пропозиції або помітили помилку, просимо скористатися формою зворотнього зв'язку

Прізвище *	Ім'я *
____	____
Email *	Телефон *
____	+38(____)____
Текст повідомлення *	
____	

Підсумок. Загалом, функціонал інтерактивної мапи спрямований на сприяння введенню в науковий обіг малодосліджених архівних документів та матеріалів, а також створення умови для зручного та безперешкодного доступу широкого кола користувачів до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років.

Джерела:

1. Українська правда: «Музей Голодомору та МВС підписали меморандум про співпрацю». URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/11/27/158560/>
2. Укрінформ: «Національному музею Голодомору передали матеріали семи розсекречених кримінальних справ». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3311415-nacionalnomu-muzeu-golodomoru-peredali-materiali-semi-rozsekrecenih-kriminalnih-sprav.html>
3. Музей Голодомору: «Музею Голодомору передали експонати для майбутньої експозиції». URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/muzeiu-holodomoru-peredaly-ekspوناتy-dlia-majbutnoi-ekspozytsii/>
4. Музей Голодомору: «Національний музей Голодомору-геноциду співпрацюватиме із Громадською спілкою «Українська культурна спадщина». URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/natsionalnyj-muzej-holodomoru-henotsydu-spivpratsiuvatyme-iz-hromadskoiu-spilkoju-ukrainska-kulturna-spadshchyna/>
5. Портал МВС: «МВС передало у музей Голодомору 1022 архівні справи періоду геноциду українців у 1932–1933 рр., щоб дослідити їх». URL: <https://mvs.gov.ua/news/mvs-peredalo-u-muzei-golodomoru-1022-arxivni-spravi-periodu-genocidu-ukrayinciv-u-1932-1933-rr-shhob-dosliditi-yix>
6. Канал «Реальна історія з Акімом Галімовим», спецвипуск «Голодомор». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=yc-D5CFnwmI>
7. Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 9 квітня 2015 року № 316-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 26, ст. 218. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text>

РОЗДІЛ III

НАУКОВІ ТЕЗИ НА ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ
ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

1933

по наслідки Судової постанови
об'єктивно повідомляти в копії
органу-відповідний орган ДПУ

У. С. Р. Р.

ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ

71 174 н 31

Харьковск. Областк. суд. п. у.
К. Канцелярск. Рай (Міськ.) Відділок Д. п. у.

ср 29/III 33

СПРАВА № 4833

По обвин. Лискович: Афанасия, Николая,
Евдокима, Терасима, Хайки, и недо-
кельно по ст. 138 п. в - ук. Русск.

Речеві докази №

ПОЧАТО 28 февраля 1933 р.
СКІНЧЕНО 193 р.

Здано в архив 27.4.1933

дня 1

за №

Відділок слідства нікуди не направляти.
Відділок слідства як через ОСВ. Відповідальність за
виконання зазначеного покладається на
Відділок, Відділок і на осіб, що ведуть
справи.

ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15588.
28 лютого – 15 березня 1933 р., 102 арк.

**ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ:
ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ**
(науково-теоретична конференція здобувачів вищої освіти
Національної академії внутрішніх справ)

Київ, 23 листопада 2023 року¹

Дзюба М.А.

магістр права

Бабій А.І.

здобувач вищої освіти 110 н. гр.

НАВС

**Голодомор на Жашківщині
(за матеріалами історичного музею міста Жашків)**

Ознайомлення з матеріалами Голодомору в краєзнавчому музеї міста Жашків вразило мене. Одним із спогадів, які там зібрані, маю за бажання поділитися у цій роботі.

Розповідь Жаборовської Анастасії Данилівни, 1925 року народження: «В ті роки ми жили в Городищах біля греблі. В тата була конячка, було чим і землю обробити: плуг, борони, ще там щось. Базар в Жашкові був великий, тут можна було купити всякої всячини і мамина мама продавала на базарі булочки, іншу гарячу страву.

Одного дня ми саме зібралися обідати, бабка посадила в піч хліб, коли в хату зайшли активісти. Ми вже знали, що вони придуть, бо нас про це попередили добрі люди. І батьки найцінніше добро, кожухи, подушки, вдяганки, поховали по сусідах. Мама привітно їх зустрічає і просить до столу:

— Сідайте, хлопці, пообідаємо, а потім будемо балакати.

— Ні, ми не голодні, не за цим прийшли.

Тай кинулися нишпорити по всіх кутках. Геть усе з хати повиносили, ми й не думали, що в нас можна щось взяти. Коли виходили з хати, бабуса співає їм:

«Бувайте здорові, соснові пороги,
Де походили мої босі ноги».

---

1 Матеріали конференції друкуються вперше.

Вони аж зупинилися з несподіванки, а потім один з них каже: «Ми ще такої баби не бачили, що в них все забрали, а вона співає». «Гола народилася, гола й помру», — відповіла на те бабуса.

Згодом активісти нас вигнали з хати, а це було серед зими, і тато завіз нас до дядька. В нього в хаті активісти зробили свій штаб по розкуркуленню городищанських людей. Але довго ми в дядька не були, бо тато поїхав у Таращу і нам повернули хату. А розкуркулили в селі багатьох. Серед активістів, що нас розкуркулювали, був і наш родич Кирилюк Семен. Совісті в нього не було. Якось везе тато на санках в мішечку сало, назустріч Семен. Схопив те сало і цупить до себе, тато вхопив шкворня та до нього: «Не руш, бо заколю». Той злякався і покинув мішечка. Оце так свої робили. Потім цей Семен сторожував на колгоспній конюшні, яка стояла за нашою хатою. Змерзне він зимою, то увечері заходив до нас грітися, бабка йому і їсти давала. Люди кажуть їй: «Мотре, чого ти така? Він тебе з хати викидав, а ти...». А бабка відповідала: «Не можна так. Ворогові дай хліба і солі. Так Бог вчить».

Тато спочатку не хотів іти в колгосп, а потім таки мусів піти. Вже і голод почався, по всьому селу люди голодували. Наша сім'я не дуже голодувала — нас виручила бабка. Вона була така розбитна, компанійська, з усіма легко вступала у товариські стосунки. І от вона приставала до чоловічої компанії і їздила з ними в Росію, в міста Тула, Пенза, і привозила звідти харчі.

А з голоду вмирало багато. В Жаборовського Дмитра (потім він став моїм чоловіком) була конячка і він возив мерців на кладовище. Були такі, що ще ворушилися, а йому кажуть: «Забирай, все одно вмере і треба буде їхати ще раз». Поки довозив до ями, то вони вже й помирали.

А потім вже й «вороги народу» з'явилися, наші, городищенські. Пам'ятаю батюшку Адамського. Його забрали і, кажуть, дали йому вищу міру. Кого не доморили голодом, то дострілювали в тридцять восьмому.

Дзюба М.А.

магістр права

Старовойт А.О.

здобувач вищої освіти 113 н. гр.

НАВС

Голодомор в селі Мар'янівка Бучанського району Київської області (за переказами Охрименка Михайла Яковича)

Голодомор 1932–1933 років є однією з найтрагічніших сторінок історії України. Цей страшний геноцид спричинив величезну кількість жертв серед українського населення і його наслідки відчуються й до нині.

У розповіді про події Голодомору в селі Мар'янівка Бучанського району Київської області за розповіддю мого прадідуся – очевидця тих подій.

Перед Голодомором село Мар'янівка – типове село України, в якому місцеве населення жило виключно за рахунок продукції сільського господарства. Проте в 1930-х роках радянська влада впроваджувала політику колективізації. Вона супроводжувалася вилученням у селян худоби, реманенту, зерна та інших продуктів харчування. У заможних селян, на яких вішали ярлик «куркуль» або «підкуркульник», забирали й будинки. У роки колективізації багато з тих, у кого їх відібрали, вислали у північні райони СРСР, а значна частина селян завчасно сама виїхала на хутори.

Прадідусь розповідав, що Голодомор в селі розпочався в 1932 році. Спочатку люди відчули відсутність продуктів і грошей, але ситуація швидко погіршувалася. Селяни втрачали свої господарства, їхні життєві запаси зерна були конфісковані, а податки ставали непосильними. Продовольча допомога не надходила і люди ставали залежними від держави.

Почався страх і голод. У 1933 році ситуація дійшла до критичної точки. Голод долав село: люди гинули. Вони намагалися їсти все, що було можливо, включаючи траву, кору дерев і навіть гнилі рештки. На вулицях лежали мертві тіла, а живі мешканці села були охоплені відчаєм. Медичної допомоги практично не було.

За спогадами мого прадідуся, велика кількість мешканців села Мар'яніка не пережила Голодомору. Багато сімей втратили своїх близьких, діти лишалися сиротами і село було охоплене глибоким сумом. Прадідусь розповідав, що ця трагедія залишила невиліковні рани в серцях тих, хто пережив ті страшні події.

Голодомор 1932–1933 років в селі Мар'яніка Бучанського району Київській області був жахливою трагедією, яка наклала глибокий слід на історію та пам'ять тогочасних мешканців села та їх нащадків. Згадки прадідуся розкривають ті страшні страждання, які пережили селяни під час Голодомору. Важливо не забувати про ті події і намагатися досліджувати, вивчати та розповідати про них, щоб запобігти повторенню подібних трагедій у майбутньому.

Варивода А.М.

здобувач вищої освіти 105 н. гр.
НАВС.

Науковий керівник
к. і. н. **Дорощук Н.О.**

Жахи Голодомору 1932–1933 років

Багато українських сімей роками несуть у своїй пам'яті жахливу правду Голодомору 1932–1933 років. Людям, які те пам'ятали, моторошно було згадувати про пережите: як найсміливіші вибиралися за межі України, щоб десь знайти-виміняти пів мішка борошна та як добиралися з тим мішком до хати лісами і ярами бо офіційною дорогою навряд чи вдалося б дійти з ним додому. З таким скарбом можна було позбутися й життя. Тепер про жахливий рукотворний голод в Україні можна дізнатися з книжок і документальних фільмів, з матеріалів архівів та історичних музеїв. Але найціннішими є спогади близьких, тих, хто те пам'ятав і встиг передати майбутнім поколінням.

Про події Голодомору я дізналася з розповіді моєї бабусі Вариводи Олександри Василівни, якій ті події переповіла її сусідка. Бабуся розповідала: «Сусіду звали Рудько Надія Юхимівна, 1925 року народження, уже нині покійна. Вона згадувала, що голодовка [так називають Голодомор на Слобожанщині – *ред. авт.*] починалася

з того, що з 1928–1929 років селян стали насильно заганяти в колгоспи. Під час голоду 1932–1933 років людям жилося дуже тяжко. Краще було тим, хто пішов до колгоспу, їх не грабували, тому була деяка їжа. Людям, які добре працювали в колгоспах давали густий суп. В магазинах майже нічого було купити. Людей, які відмовлялися віддавати врожай, заарештовували і ув'язнювали. Ділились їжею тільки родичі, не було можливості отримати хоч шматок хліба від чужої людини... Найважчим періодом голоду була зима. Не було що їсти. Ми їли сушену картоплю та полову, що зберігалась в коморі. Влітку було трохи легше: трава була і ми мали кропиви та лободу. Водночас податки були дуже великі... Люди у 1932 році так збідніли, що не було навіть чим садити городи. У 1933 році було дощове і холодне літо, люди голодні дуже мерзли. Що засуха була, так то неправда. Ходили по дворах і шукали продукти, щоб нічого не залишилось з того що можна поїсти. У нас під припічком була жменя квасолі, а в погребі відро буряків — це все забрали. Я ніколи цього не забуду і мої спогади про побачене ще й досі лякають мене. Холод і голод у хатах. Без їжі щодня... Від голоду вмирали малі діти й старі — такі невинні душі, без жодної надії на порятунок із цього скрутного становища. Хто ще зміг, виходив з останніх сил на вулицю, щоб хоч подивитися на білий світ перед неминучим кінцем. Багато таких додому вже не поверталися, а помирали в присипаній снігом останній надії на якийсь порятунок. Про ту страшну трагедію тяжко сьогодні згадувати... Весною 1932 року колгосп встиг посіяти пшеницю, вся рослинність виросла здоровою, літо видавалося хорошим і люди з нетерпінням чекали рясного врожаю, але не дочекалися. Ні грамини хліба на трудодні колгоспники не одержали. Весь хліб по розпорядженню влади було вивезено на хлібоприймальні пункти, навіть не залишивши насіння на наступний рік. Наша сім'я була невеликою: батько, мати, сестра та я. Батько вмів шити та лагодити взуття. Та дуже часто робив це «за спасибі», так як люди не мали чим заплатити. А взагалі, як плату, приносили хто що міг. Ми й тому були раді. У нашому господарстві була корова, дякуючи їй ми й вижили. По селу ходило багато людей, просячи милостиню. Пам'ятаю з розповіді батька і матері, як селом ходила якась бригада чоловіків у будьонівках з палицями, на кінці яких були довгі металеві штирі. Цими штирями протикали

землю в коморі, хліві, клуні, на подвір'ї, на городі, під піччю – шукали сховане зерно, борошно, сало, картоплю, квасолю, горох та інше. Я й досі пам'ятаю, як мій дядько тримав на руках маленьку дитину, а під нею вузлик з квасолею. Перевіряючий вихопив вузлик, висипав квасолю в відхоже місце, напевне, щоб нікому не дісталось. Хліб, власне, і хлібом його назвати важко, пекли із висівок, липового цвіту та медунок. Спочатку їх сушили, а потім терли на решето і пекли коржики. Їли також кропиву, бруньки, пагони трави. Ось так і жили... Слава Богу, вижили!».

Отже, почувши розповідь про пережите, якою поділилася з моєю бабусею Надія Юхимівна, можу зробити висновок, що Голодомор в Україні 1932–1933 років не був випадковим явищем, він був катастрофою, створеною свідомо і цілеспрямовано вищим керівництвом Радянського Союзу на чолі зі Сталіним. Метою було покорити український народ, запровадити в життя колективізацію. Голод став зброєю масового знищення українців. Дуже страшно усвідомлювати, що люди відчували провину за те, що не змогли врятувати своїх рідних і соромилися аморальних вчинків, на які вони йшли, щоб вижити. Ця трагедія нагадує нам про важливість гідності, прав людини та глибоких моральних принципів, якими повинні керуватися усі члени суспільства. Надія на те, що подібні страждання ніколи не повторяться, залежить від зусиль суспільства, спрямованих на недопущення такої трагедії.

Геращенко Л.А.

здобувач вищої освіти 107 н. гр.

НАВС.

Науковий керівник

к. і. н. Дорошук Н.О.

Життя під час трагедії: спогади очевидців Голодомору

Голодомор, який спричинив смерть мільйонів українців у 1932–1933 роках, є однією з найбільших трагедій в історії України. Ця страшна штучно створена подія стала проявом політичних репресій, які здійснювала правляча партія проти народу своєї країни. Вона залишила невиліковні рани в серцях українців. Вплив Го-

лодомору на українське суспільство та його ідентичність був надзвичайно великим і відчувається до сьогодні. Ця трагедія не лише призвела до масових людських втрат, але й мала далекосяжні наслідки для економіки, культури та демографічної ситуації в Україні. Голодомор став символом жорстокості тоталітарного режиму та порушення прав людини. Визнання його як геноциду є важливим кроком у забезпеченні справедливості щодо жертв та їх нащадків.

У цьому контексті важливо досліджувати причини та наслідки Голодомору, вшановувати пам'ять його жертв, а також працювати над запобіганням подібних трагедій у майбутньому. Голодомор 1932–1933 років є частиною колективної пам'яті українського народу, тому вимагає постійного дослідження та поширення інформації, щоб не допустити повторення цієї страшної сторінки історії.

У своїй роботі я розповім про спогади, передані з вуст у вуста. У розмові з моєю прабабусею Іванюк Софією Петрівною я дізналась про спогади двох її подруг, які переїхали після Голодомору до Рівненщини, до мого рідного містечка Соснове.

Спогади Бабусі Марфи Порфирівни: «Я народилась в селі Ковалівка Шишацького району Полтавської області. У 1950 році приїхала в Рівненську область Березнівського району (на той час Соснівський район) до с. Хотинь працювати вчителькою початкових класів. Пізніше працювала у Великоселищанській восьмирічній школі.

Голодомор я пам'ятаю мало. Мені тоді не було і чотирьох років. Знаю, що ми їли калачики, які росли на пустирях. Батьки розповідали, що весь хліб (зерно) силою забирали, грузили на підводи і відвозили на залізничні станції. Частину зерна грузили у вагони і відвозили кудись, а частина зерна лежала на землі і гнила. Деякі люди закопували зерно в землю. Але ходили по дворах активісти з великими металевими палицями із загостреним кінцем і шукали (рили землю). Знаходили і забирали. За це чоловіків саджали в тюрму, а сім'я голодувала і вмирала з голоду. В мого дядька так вмерла дружина і двоє дітей, у сусіда вимерла вся сім'я. Померла і моя бабуса. Мої батьки весь одяг і взуття виміняли на торбинку пшона і вузлик борошна. У сусіда пшениці було на три роки. Проте у них її забрали і вони померли. Голодний батько ще працював у колгоспі з опухлими важкими ногами.

Батько розповідав, що він був столяром. Інструменти носити вже не міг і заніс їх у колгоспну комору. Там лежало чорне зерно, яке важко було вже назвати зерном. Набрав у кишені і приніс додому. Мама зварила юшку з цього зерна. А дід сказав: «Не давай дітям, я спробую першим, якщо не помру, тоді можна давати». Він не помер і мати варила з того зерна юшку. Завдяки цьому ми вижили.

Люди, які вмирили, лежали скрізь: в хатах, на дорозі, в полі, на подвір'ях.

Я щаслива, що вижила в ті страшні часи і зараз маю змогу радіти сонцю і бачити, як ростуть мої внуки і правнуки».

Спогади Марчук Марії Степанівни: «Я народилася в селі Вербівка Черкаської області Чигиринського району, жила з батьками на хуторі. Тримали городу 50 соток, де садили різну городину. Мали чимале господарство: корову, свиней тримали, курей, гусей.

Батько Степан Фектистович працював мірошником (млин у нас в селі був вітряний), а мама Ольга Степанівна доглядала дітей (нас було в сім'ї троє: дві сестри і брат).

Особливого голоду наша сім'я не зазнала. Мабуть, допомогло те, що батько працював у млині і хліб у нас був. Я часто ділилася ним із сусідськими дітьми. Їх було п'ятеро в сім'ї і жили вони без батька. Голод у селі був. Пам'ятаю, як на столі у нас в хаті стояли глечики з молоком, і якісь чоловіки зазирали в них, чи не заховане там зерно, бо саме зерно шукали ці «перевіряючі». Також добре знаю, що у нас на хуторі діяла кухня, де харчували безкоштовно дітей під час голоду. Масових смертей не було. Набагато страшніший голод для мене був, коли я приїхала до Людвиполя у 1947 р., закінчивши школу телефоністів».

Голодомор 1932–1933 років мав серйозні наслідки для українського народу та його історії. Цей злочин був актом геноциду, спрямованим на знищення частини населення шляхом штучного створення голоду. Політика радянської влади примушувала селян постачати державі свою продукцію за низькими цінами та конфісковувала хліб, що призвело до голоду та смерті мільйонів людей.

Голодомор 1932–1933 років залишається однією із найжахливіших подій в історії України і нагадує нам про важливість захисту прав людини, запобігання геноциду та вшанування пам'яті жертв трагедії.

Важливо вшановувати безневинні жертви Голодомору та досліджувати й далі цю трагедію, як частину історії України. Це допоможе у встановленні справедливості та запобіганню подібним злочинам у майбутньому.

Курас Д.І.

кандидат історичних наук

Мороз А.В.

здобувач вищої освіти 104 н. гр.

НАВС

Голодомор 1932–1933 років на Вінниччині (на матеріалах спогадів Вацлава Заремби)

Моя робота присвячена дослідженню подій, пов'язаних із Голодомором 1932–1933 років в Україні, штучно створеним радянською владою з метою нищення українського селянства як носія національної ідентичності українського народу. Ті жахливі події прокотилися більшою частиною регіонів України. Вінниччина була однією з найбільш постраждалих областей — багатий край, який завжди був центром як сільського господарства, так і культурного розвитку, його радянська влада своєю злочинною політикою поставила на межу вимирання.

В основу роботи покладені спогади Вацлава Заремби — члена колись багатодітної родини, викошеної Великим Голодом. Батько Вацлава — Павло Якович втратив своє майно через колективізацію та став жертвою чекістських репресій через відмову вступити до колгоспу. Вже тоді родина була поставлена на межу виживання, що було звичайною практикою радянської влади по відношенню до непокірних селян.

З початком Голодомору родина вперше стикається із необхідністю готувати їжу із незвичних продуктів а також вимінювати їжу на залишки речей, які ще не були конфісковані владою. На очах у батьків марніли діти, а діти бачили, як пухли з голоду батьки, намагаючись хоч якусь їжу залишити для дітей. За словами Вацлава, коли маму застала смерть її просто загорнули у простирадло та винесли до возу з померлими людьми, який стояв під

хатою. Так само помер і тато. Тоді не було ні похорон, ні могил. Всіх хоронили в одній ямі.

Один за одним почали вмирати й діти. Згодом в живих залишилися троє: Антон, Валюня і Вацлав. Антон був старший, йому було вже 17 років, тому він ходив на роботу, намагаючись хоч якось прогодувати себе та малих. Валюню й Вацлава після смерті батьків забрали в інтернат, але життя там було ще гіршим ніж вдома й тому вони звідти неодноразово тікали. Але горе не хотіло покидати родину. Одного разу Валюня, повертаючись додому, побачила бочку з омелясом і напилася його досхочу. Сильне отруєння було не сумісне з життям і вона відійшла у вічність слідом за рідними. Залишилися діти-сироти — Антон і Вацлав. Так і жили два братики, допомагаючи один одному і захищаючи один одного, переживаючи голод, холод та нестатки.

Ще Вацлав згадував декілька історій, які яскраво ілюструють жахи Голодомору, що стали дійсністю українського життя. Так одного разу діти почули стук у двері, а відкривши побачили малу худу дівчинку, яка тихо попросила у них хоч трішечки їжі. На жаль хлопцям просто не було чого їй дати, тому вона повернулася та пішла шукати далі. Вони побачили, що мала зайшла до хати сусідів, але ніхто більше не бачив як вона звідти виходила. Стало відомо, що через деякий час до цих сусідів зайшла у пошуках їжі інша дитина, до якої вони були дуже привітні й лагідні, запрошуючи до хати. Але, як потім ця дівчинка розказувала, вона випадково натрапила на людське вухо і одразу ж втекла. Жахливим є те, що приклади канібалізму стали буденністю серед доведених до відчаю та втрати розуму людей.

Масове фізичне винищення українських хліборобів штучним голодом було свідомим терористичним актом сталінської політичної системи. Це було спрямовано проти українців як нації та особливо проти селян як суспільного прошарку. Організація штучного голоду мала головну мету — підірвати соціальні основи та культурну самобутність нації. Режим намагався позбавити українців їх традицій, духовної культури та національної самосвідомості через масове голодоморне винищення. Голод став зброєю масового біологічного винищення українців, порушив генетичний фонд народу та призвів до морально-психологічних змін у свідомості українців. Люди відчували провину за незмогу врятувати рідних та сором за

аморальні вчинки, які чинилися задля виживання. Боялися згадувати жахи, свідками яких стали.

Отже, Голодомор 1932–1933 років в Україні став великою трагедією, яка характеризується не лише масовими людськими втратами, але й глибоким впливом на соціальний, економічний та культурний ландшафт нації. Цей геноцид не лише змінив структуру сільського господарства, але й призвів до серйозних соціокультурних наслідків, збуривши традиційний український устрій життя та залишивши глибокі рани в людській пам'яті. Згадки про жахиття Голодомору залишає невтамований біль, який ми маємо пам'ятати й закарбувати у пам'яті майбутніх поколінь задля того, щоб це ніколи більше не повторилося.

Моначина А.О.

здобувач вищої освіти 107 н. гр.

НАВС.

Науковий керівник

к. і. н. Дорошук Н.О.

Найстрашніший злочин, скоєний проти України та українців (за спогадами очевидиці)

Однією із причин, чому я обрала цю тему є книга, яка залишила сильне враження та повністю перевернула мій світогляд – Василь Барка «Жовтий князь». Вона відкрила для мене глибину трагічної сторінки нашої історії, стимулювала моє бажання розповісти про ці події, звернути увагу суспільства та нагадати про важливість збереження пам'яті про Голодомор.

Окрім того, не можна не враховувати сучасні події, які стануть основою для написання новітньої історії української держави. Війна росії проти України з 2014 року та її повномасштабне вторгнення у 2022 році є додатковими аргументами на користь вивчення та розуміння історичних подій, таких як Голодомор, адже формують сучасну політичну та соціокультурну обстановку в країні.

У своїй роботі я розповім про очевидицю найбільш жорстокого і садистського злочину московії проти українців – Голодомор 1932–1933 років. А точніше про спогади, які вдалося записати

для того, аби наступні покоління українців зберігали пам'ять про трагічні події того часу та знали вбивць мільйонів людей.

Ці спогади засвідчують страшну реальність, яку влада московії свідомо організувала — штучний голод, що став зброєю проти українського народу. Проти народу, який просто хотів вільного життя!

Нечипорук Наталія Карпівна — жителька хутора Гребля, що розташований у Семенівському районі тоді Харківської області народилася у 1927 році. Вона пережила страшний Голодомор 1932—1933 років, під час якого важко страждала разом зі своєю сім'єю. Їм доводилося боротися за життя, шукаючи їжу та знаходячи способи вижити у найбільш кризові періоди голоду. Наталія Карпівна була свідком безжалісних вчинків, які люди змушені були здійснювати, аби вберегти найрідніших. Незважаючи на страждання та труднощі, які вона перенесла, Наталія Карпівна зуміла завершити школу і здобути вищу освіту, доводячи цим свою силу та волю до життя.

«Я, Нечипорук Наталія Карпівна (Пашенко в дівочтві) народилася 1927 р. (грудень) в хуторі Греблі (біля 30 дворів) Семенівського району Харківської області (по тодішньому адміністративному поділу).

Не можна забути голодні дні 1932—1933 рр. До сьогодні з прихильністю ставлюся до кропиви, лободи, бурякової гички, бо це вони допомогли мені вижити тоді. Пам'ятаю, що ми мали мішок кукурудзи, яку тато змолів разом з качанами, з цього був суп (правда гіркий), але дуже цінний, а з шпона лише в неділю варили суп, у якому було дві почищені картоплини і зрідка пшоно. Те пшоно тато розподіляв, а сам, поки ми їли, не смів сідати до столу (нас було двоє і мама) проте ми по 3—4 ложки залишали супу і для нього.

Пам'ятаю той страшний день, коли до хати зайшли два чоловіки (уповноважені) з ломом, стукали по долівці, з глечика висипали квасолі у свій мішок. Я плакала, дивлячись на них (тато посварився на мене пальцем, а перед їх приходом посадив мене в куточок на подушку, під якою була торбинка з пшоном, розрахованим для нас, щоб дожити до літа).

Коли вже сусіди стали пухнути з голоду, а ми були на грані, тато зібрав дорогі мамині спідниці, хустки, корсети і поїхав на Кавказ, аби вимінати хліба. Незабаром повернувся в сльозах, його обікрали і ледве не зарізали. Згодом він почав пухнути.

Родичі дали нам три відра картоплі, щоб посадити. Пам'ятаю, як її обрізала мама по одному вічку на посадку, а серединки її – на суп (дві-три штуки на нас чотирьох). Пригадую, як ми дивилися і молилися на те жито, щоб хоч колосочок з'їсти, а тато не дозволяв, бо були випадки, що діти вмирали.

Пам'ятаю, як мама розповідала, що одна жінка не дала поховати померлу дитину, а різала її на кусочки і варила для другої, теж опухлої дитини, пізніше ця жінка весь час співала поки і сама не померла, а її дитину родичі виростили.

Коли в нас організували ТСОЗ, то в центрі села варили затірку і видавали по одній ложці на члена сім'ї. Яка ж то була радість для мене побачити червоний прапор, піднятий біля кухні – це сигнал отримати на обід затірку і це лише раз в день. Ще виручала корівка з молоком, вишні, яблука. Цей голод забрав у мене тата. Він хворів, бо тяжко працював не ївши, після чого для мене стали чорніші дні.

Я одна із села ходила в школу. Вона була за сім кілометрів (після 4-го класу). У 1947 р. закінчила школу лише з однією четвіркою, решта – п'ятірки. У цьому ж році у нас знову настав штучний голод. Зібравши грошенят за продані фрукти (тато ще замолоду посадив 20 соток садка), мене доля привела на Західну Україну, у Рівне. В інституті був і гуртожиток, і їдальня. По 600 грам хліба видавали, це слабенька підтримка молодому організму. На лекціях я встигала конспектувати, бо книжок не було. Дівчатка (Стася Яковець із с. Шубків та Галя Ваширенко із с. Кустин) брали мої конспекти на вихідні. Переписували, за що щедро віддячували продуктами в понеділок. А перед екзаменами мене просила вся група сідати з білетом за перший стіл (перед викладачем). Я сумлінно готувалася до екзамену, бо жила ж в інституті, мала досить часу. Звісно, вся група віддячувала продуктами.

Не знаю, чи змогла б я здобути вищу освіту, коли б не очутилася в Західній Україні? А з дому мені писали, що знову у 1947 р. у селі люди пухли з голоду, бо на трудовень видавали лише 200 грам зерна...».

Штучний Голодомор 1932–1933 років – це те, про що не має право забути жодне покоління українців. А ім'я винуватців повинен знати увесь світ. Історія циклічна і споконвічний ворог ніколи не зможе стати «братом».

Сподіваюся, що моя робота сприятиме підтримці пам'яті про Голодомор та спонукатиме до обговорення викликів сьогодення — боротьби за державну незалежність та територіальну цілісність України. Вічна пам'ять жертвам Голодомору та сучасним героям, чий життя забрала рося.

Оліферчук А.А.

здобувач вищої освіти 113 н. гр.
НАВС.

Науковий керівник

к. ю. н. **Сокур Ю.В.**

Голодні роки за переказами моєї бабусі

Щороку в останню суботу листопада в Україні вшановують пам'ять жертв Голодомору. Штучно створений радянською владою, він був частиною репресій проти українського селянства та національно-визвольного руху. У 1932–1933 роках від голоду померли 10,5 мільйонів українців. Найбільше постраждали колишні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська). На них припадає 52,8 % загиблих. Цей голод в Україні став наслідком серії подій, включаючи колективізацію сільського господарства, конфіскацію хліба та інших продуктів урожаю селян та націоналізацію сільсько-господарських ресурсів радянською владою.

Я зі своєю сім'єю проживаю в селі Житнівка, що на Волині. Саме нашого регіону голод сильно не торкнувся, але все ж таки... Моя бабуса, Оліферчук Софія Євдокимівна, ще й досі згадує, як її мама розповідала їй та братам про цю страшну подію. Прабабуса завжди казала до них: «Дітки, картопля — це другий хліб. Цінуюте поки ще маємо, що їсти». Її вже давно немає на світі, проте історії, передані нею доньці, залишаться і в нашій пам'яті.

Хочу згадати одну з її оповідей: «Я, гралася з маленьким Петриком, мати підмітала в сінях. Прийшов додому батько і приніс декілька шматочків хліба. Ось і настав час вечеряти, підійшли всі до столу, помолилися Богу, батько зі сльозами на очах почав ділити хліб. Менший син запитав у нього чому він плаче. Той відповів, що все добре, просто

в око щось потрапило. Кожному дісталось по маленькому шматочку. Діти вмочали хліб у молоко і їли з картоплею, запеченою в грубці на полум'ї». У прабабусі Катерини (так її звали) жила сестра на Київщині. Їхньої сім'ї голод торкнувся сильно. Вони не мали нормальної їжі, тому були змушені їсти траву й тирсу. В селі виловили усіх мишей, котів, собак, худобу порізали ще раніше. Доходило навіть до того, що вбивали рідних дітей. Батьки дивилися, що дитина немає ніяких сил, тому жертвували нею заради спасіння інших членів сім'ї. Відомий випадок, коли одного дня чоловік відрубав собі палець, на інший день ще два, потім відрізав вухо, мовляв для холодної. Безсумнівно, що за таких умов люди божеволіли і не могли більше існувати.

Люди, які проживали у регіонах, багатих на ліси, збирали та їли гриби, ягоди. Кожен рятував себе як міг.

Радянська влада винищила багато українського народу та нанесла непоправну травму всій нації. Проте українці вижили і не забувають свого минулого. Ні ми, ні наші нащадки, ніколи не пробачимо того болю, що нам завдав радянський тоталітарний режим.

Плакса С.І.

здобувач вищої освіти 107 н. гр.

НАВС.

Науковий керівник

к. ю. н. **Сокур Ю.В.**

Спогади очевидців масового терору 1932–1933 років села Микитівки Сумської області

Трагічні події 1932–1933 рр. назавжди залишилися у пам'яті мільйонів українців, як найстрашніший геноцид українців, яких залишили без зернини чи навіть маленького шматочка хліба. Спогади про ті страшні роки закарбувалися у підсвідомості наших пращурів назавжди, вони болем проймають серця кожного. Тому дуже важливо берегти історію принаймні своєї родини і передавати її з покоління в покоління, бо ці лихі години в пам'яті народу повинні залишитися навіки!

На жаль, це лихо не оминуло й мою родину. У період Голодомору мій прадідусь зростав у великій родині, де було десять дітей. Навіть до початку голоду було дуже важко прогодувати усю сім'ю, тому, що меш-

кали вони у дуже маленькому селі Микитівка, що на Сумщині та жили дуже бідно. А після того як настав страшний 1932 рік, родині стало вкрай важко. На превеликий жаль, мені не вдалось на власні очі побачити свого прадідуся, тому що наслідки Голодомору дуже відобразились на його здоров'ї і він помер задовго до мого народження. Але, дякуючи небайдужим односельцям, які давали розголосу історіям людей та пережили Голодомор, я хоч трішки змогла дізнатися, які страждання відбувалися у моїй родині в той період. Зі слів Плакси Дмитра Євдокимовича: «1932—1933 роки я пам'ятаю дуже добре, мені було 8 років. Снігу було дуже багато і озимина випріла, ми, однолітки, ходили збирати колоски. Робили це вночі, щоб ніхто не бачив. Потім ціпами молотили їх, а отриманим зерном засівали поле. Товкли в ступі віку і варили».

Також, зі слів його односельчанки Петухової Катерини Дем'янівни я дізналася, що по селу ходили люди, носили ікони і міняли їх на гнилу картоплю, запаси їжі закінчувалися, тому люди були вимушені їсти хоча б гнилу картоплю. На жаль, були й такі односельці мого прадідуся, які не пережили голод, але ми завжди будемо пам'ятати про жертви Голодомору!

Штучний Голодомор в Україні 1932—1933 років — це злочин, який не підлягає терміну давності! Ми не маємо морального права про це забути, адже це наша історія! Сталін у мільйонів українців забрав життя, тому найпростіше, що ми можемо зробити це пам'ятати та передавати усі ці страшні спогади наступним поколінням. Кожне покоління українців має знати правду про Голодомор та правильно засвоїти його уроки.

Прус В.З.

кандидат юридичних наук

Мірошниченко С.М.

здобувач вищої освіти 101 н. гр.

НАВС

Трагедія українського народу: Голодомор 1932—1933 років (історія очевидця)

Історія мого рідного краю — села Козацьке Конотопського району Сумської області дуже багата на події. Проте розповідь хочу

зосередити на своїй родині. Усі свідчення, які викладені в цій публікації, отримані з розповіді моєї прабабусі за материною лінією роду, ветерана Другої світової війни — Мірошниченко Віри Іванівни. З огляду на те, що на теперішній час прабабусі 98 років, і всі факти і деталі їй уже складно пригадати, ми відштовхуємось від фрагментарних її спогадів як очевидця.

У 1933 р. в сім'ї моєї прабабусі було семеро осіб: батько, мати, два брати і три сестри. Забравши в людей останній шматок хліба, не залишаючи нічого навіть дітям, тогочасна влада голодом жорстоко карала людей. Селян змушували вступати до колгоспів, адже правлячий режим був зацікавлений контролювати вирощування хліба і розподіляти його на власний розсуд.

Зі слів прабабусі, жилося у той час дуже важко, їсти було нічого і люди доходили до крайнощів. Проте працюючи в радгоспі, мати прабабусі, маючи п'ятеро дітей, отримувала мізерну платню, яка дозволяла якось в той складний час.

Люди вживали в їжу будь-що: маленьких вороненят, які випадали з гнізд; молодий ставковий очерет; назбирані гриби та всяку іншу поживність — ягоди тощо. Особливо було важко в холодну пору року, зокрема взимку. Адже, якщо літом, щось можливо було знайти їстівне, то зимою до голоду додавався ще й холод. Будучи на той час ще дитми, прабабуся з сестрами вешталися по людях, шукаючи якогось прихистку і спасіння, і хоч якогось шматка поживи. За період зими прабабуся пережила великі втрати. Після смерті матері та сестри стало ще важче і прабабуся повинна була якось виживати.

Прабабуся вважає, що існуючий голод організувала тогочасна панівна влада. Від її політики геноциду люди гинули тисячами. Тому трупи були скрізь — на вулицях, під тинами дворів. Усіх померлих збирали на підводи і везли до спільної ями. У такий спосіб радянська влада упокорювала українських селян.

Особисто в мене розповідь рідної мені людини викликала глибокий відчай. Під час Голодомору 1932–1933 років від голоду померло 904 мешканця села Козацьке. І тому хочеться, щоб це, хоч і невелике, моє повідомлення пройняло душу читача, адже у кожній українській родині на чийсь долю випали жакливі події Голодомору 1932–1933 років. Кожен має зрозуміти ціну маленького шматочка хліба, і порівнювати його ціну з найдорожчим, що в кожного є — життям.

Прус В.З.

кандидат юридичних наук

Саксін Д.О.

здобувач вищої освіти 101 н. гр.

НАВС

Голодомор у Гайсинському районі на Вінничині

Голодомор 1932–1933 років — це найстрашніший час в історії України. У світі не зафіксовано такого голоду, як той, що випав на долю народу найродючішої і найблагодатнішої землі. Найбільших втрат зазнало населення сільської місцевості. У деяких селах мого рідного Гайсинського району загинуло до 50 % населення. Кількість свідчень постійно збільшувалась поки ще живі були ті, хто те жахіття пережив. Спомини очевидців трагедії відкривають незвідані сторінки подій Голодомору, дають зрозуміти, що це був геноцид українського народу.

Раніше, під час навчання у Білоцерківському колегіумі ми збирали свідчення жителів нашого рідного міста. Нижче наведу окремі з них.

Саксіна Вікторія Володимирівна: «Так, пам'ятаю, що був Голодомор 1932–1933 рр. Приходили представники влади по 2–3 чоловіки і все забирали. Я не чула про «закон п'ять колосків». Люди не допомагали один одному і нічим не ділилися. З рослин споживали ягоди та гнилу картоплю, з тварин — кролів. Голод у селі, де я жила, був. Померлих ховали їхні родичі. Тих, хто помер, просто кидали на землю. Влада винна у загибелі людей».

Коновець Олена Петрівна: «Мені тоді було п'ять років. Я ходила до дитячого садочку. Нас годували затіркою, яку розводили водою. Переконана, що врожай забирала влада. Деякі люди навіть їли своїх дітей».

Тетяна Дмитрівна Савчук: «Голод пам'ятаю, врожай забирала влада. Забирали все, що було — крупу, м'ясо... Пригадую, коли не знайшли сало, то били маму. Був закон «про п'ять колосків» за яким розстрілювали. А якщо вкрадеш хоча б щось, то п'ять років тюрми давали. Голод почався через два місяці після збору врожаю у 1932 р. Проте, були люди й добрі. У кого була корова, то завжди малим діт-

кам молочка давали. Їли лушпайки, морожену картоплю, макуху, лободу, пасльони, калачики. Також їли ракушок, жаб, можливо ще щось, але я не пам'ятаю. У селі де я жила голод був. Померлих не ховали, їздила конячка з возом і візничий забирав мертвих, а потім кидав їх у яр. У кінці 1933 р. їли навіть людей. Страшно згадувати».

Оксана Минівна Рябчук: «Голод я добре пам'ятаю. Він стався тому, що у людей весь урожай позабирали, все до останнього зернятка. Приходив забирати голова сільради з підлеглими. Люди стали помирати від голоду вже зимою 1933 року. Під час Голодомору не можна було на полі зірвати хоча б один колосок, а якщо спіймають, садять до в'язниці. Ніхто нікому майже не допомагав, бо не було чим ділитися. Коли почалась весна, то їли бруньки, кропиву, лободу. У річках були ракушки, їх збирали та їли, ще їли лелек. У нашому селі Сидори був великий голод. Їздив на возі чоловік і збирав померлих, відвозив на кладовище. Думаю, що у всьому цьому винні ті, хто керував державою, бо це було зроблено навмисно».

Антоніна Вікторівна Ярова: «Я добре пам'ятаю голод 1932–1933 рр. Те, що був голод, вважаю винною владу, вона забирала врожай, податки були високі. Забирали хліб, їжу... Це робили люди, які працювали в сільській раді. Я чула закон «про п'ять колосків». Це, коли люди брали колосся на полях і за ці колосочки їх засуджували у тюрми. Помирало багато людей, спочатку діти, старі люди, пізніше більш «дужчі» люди і ніхто нікому не допомагав. Споживали торф, бур'ян, коріння дерев, кору дерев варили і також з'їдали. Їли жаб, черепах, з рогатки відстрілювали горобців, ворон. Мертвих людей не ховали, вивозили за село і скидали у велику яму, яку копали майже усі мешканці села. Винними у загибелі багатьох людей вважаю керівників держави».

Таким чином, свідчення людей є важливим джерелом у дослідженні Голодомору 1932–1933 років. На жаль, цих людей серед живих уже майже немає. Тому важливим є поширювати уже зібрані свідчення серед широкого загалу людей та підростаючого покоління, щоб пам'ятати трагедію українського народу і не допустити її повторення.

Тилилим А.В.

здобувач вищої освіти 101 н. гр.
НАВС.

Науковий керівник

д. і. н. **Щербатюк В.М.**

**Чи був шанс на виживання: втрачене дитинство
та як голодом вбивали дітей**

В період Голодомору 1932–1933 років дитяче населення було особливо постраждалою групою. Їхнє дитинство позбавлене нормального розвитку та можливості отримувати належне харчування і догляд. Становище дітей залежало від багатьох факторів, таких як вік, стан здоров'я тощо. Голод спричинив масові смерті серед дітей.

Офіційних даних про кількість дітей, які загинули під час Голодомору 1932–1933 років немає. За різними даними кількості усіх загиблих людей коливаються від 4,5 до 10 мільйонів [1]. За новітніми дослідженнями українці у віці від 6 місяців до 17 років становили близько половини всіх жертв Голодомору. І це приблизні підрахунки, адже тогочасна влада видала розпорядження не реєструвати смерть дітей у віці до одного року [2].

Внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. території України прийшли в занепад, були знищені індивідуальні селянські господарства. Навіть ця досить успішна категорія хліборобів не змогла забезпечити себе продовольством, адже її позбавили такої можливості. Уряд встановив надмірно високі планові квоти на зерно, які селяни не спроможні були виконати. Більше того ці господарства оподатковувалися індивідуально та на розсуд сільських рад. Тому багато хліборобів за невиконання норми хлібозаготівель стали жертвами репресивних заходів пануючого режиму, зокрема, за хибними звинуваченнями в індивідуальних господарствах чоловікам інкримінувався злочин проти держави. Їх засуджували до примусових робіт, відриваючи від сімей, більшість яких були багатодітними, майно реквізували. Таким чином, сім'ї залишали на призволяще і, як наслідок, були доведені до відчаю [3]. Проте справжні причини їх становища не лише замовчувалися, а й були сфальсифіковані, про що свідчать архівні документи [4, арк. 13].

Діти, не отримували достатньо необхідних речовин для нормального росту і розвитку, відставали від своїх однолітків розумово та фізично. Найбільше страждали діти молодшого віку. Вони розглядалися владою як непотрібні члени суспільства і часто отримували найменше харчів.

З політичної точки зору, радянська влада свідомо використовувала голод як знаряддя політичного контролю. Діти були цілеспрямовано позбавлені доступу до харчів, особливо в селах, де колективізація набула найбільшої жорстокості.

Багато дітей померло від ускладнень до яких призвів голод. Серед них — сухота, тиф, холера та інші хвороби. Давалися взнаки погіршення умов гігієни і нестача медикаментів. Крім того, багато батьків у зусиллях врятувати своїх дітей від голоду, були змушені покинути їх, сподіваючись на те, що діти отримають харчі в багатших родинах або сиротинцях. Треба зазначити, що і родичі, і сусіди чи інші люди, могли бути небезпечними для дітей. Наприклад в деяких повідомленнях, які надходили до київського обкому КП(б)У згадувалося про факти канібалізму. Наведемо декілька уривків: «... в Богуславському районі у с. Мисайлівка громадянка Авраменко, 48 років, одноосібниця, середнячка, зарізала та з'їла свою восьмирічну дочку. ...В Тетіївському районі в с. Черепин одноосібниця громадянка Березнюк зарізала і з'їла дочку 10 років. Тепер Березнюк та друга її дитина при смерті. ... В Білоцерківському районі в с. Трушки два брати Богомази задушили 3-річного сина колгоспника Федіна, який зайшов до них, і з'їли його. ... В селі Греблі того ж району в колгоспниці Проценко, 35 років, померла 3-річна дочка. Труп дочки вона зварила та з'їла.» (не пізніше 15.02.1933р.) [5, с. 11].

Катастрофа Голодомору призвела до посилення безпритульності. Безпритульних дітей виловлювали і розміщували в дитячі притулки. Там було холодно і смертність сягала близька 30 %. Через те багато хто тікав, опиняючись знову на вулицях міст.

Американця Вайтінга Вільямса, журналіста і фахівця з трудових відносин, який відвідав СРСР в 1933 р., вразили безпритульні й голодні діти на вулицях українських міст: «Вони жили і помирили, наче дикі звірі». Вільямс писав про те, як вагони з малими безхатьками відігнали на запасну колію і забули про них. І на третій день відкривши, всі діти були мертві [6].

Голод мав дуже серйозні наслідки для психологічного здоров'я дітей і призвів до порушення їх соціального і психологічного становища, депресій. Діти почувалися відстороненими від соціуму. Багато з них стали жертвами насильства і канібалізму [7, арк. 14–17 зв.], експлуатації та сексуальних злочинів, наслідки чого відчувалися протягом усього їхнього життя [6].

Для пануючого радянського режиму життя дітей нічого не коштувало. Голод був страшніший за війну, адже під час окупації, все ж було хоч якесь, страшне, спотворене, але дитинство, якого не було під час голоду. Будні дітей були виживанням, оскільки й думки не було про ігри, навчання та інші аспекти життя. В дітей було тільки величезне бажання з'їсти хоча би крихти хліба. Головним пріоритетом для них був пошук їжі. Їм доводилося йти в поле або ліс. Там збирали траву, коріння, гриби, ягоди, будь-що, щоб хоч якось насититися [8].

Таким чином, Голодомор 1932–1933 рр. став великим горем для українського народу. Він слугує нагадуванням про страхіття тоталітарного режиму та необхідність захисту прав людини й індивідуальної свободи. Загалом, голод дітей у 1932–1933 роках був результатом комбінації злочинної політики радянського уряду та соціальних репресій. Соціальні, економічні і психологічні наслідки голоду сильно вплинули не тільки на тих дітей які змогли пережити голод, а ще й на наступні покоління. Діти, які вижили в цей період, мали обмежений доступ до освіти та можливостей для самореалізації, що призвело до втрати потенціалу розвитку країни. Голодомор став однією з найбільших трагедій в українській історії, а діти були його беззахисними жертвами. Важко уявити, як складно їм було в той час... Це була загальна трагедія для всього народу.

Список використаних джерел та літератури:

1. До Дня пам'яті жертв голодоморів. URL: <https://nlu.org.ua/vustavki.php?id=972> (дата звернення: 22.11.2023).
2. Голодомор в Україні 1932–1933 років. URL: <https://austria.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/golodomor-v-ukrayini-1932-1933-rokiv> (дата звернення: 21.11.2023).
3. Галузевий Державний архів (ГДА) МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15195. 14–26 червня 1933 р., 29 арк.

4. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15268. 1–3 квітня 1933 р., 27 арк.
5. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Київська область / Український інститут національної пам'яті; Київська обласна державна адміністрація; Голова ред. кол. Ульянченко В.І.; Упорядник Гай А.І. Біла Церква: «Буква», 2008. 1376 с.
6. Як голодом убивали дітей — майбутнє України. URL: <https://www.ukrinform.ua/amp/rubric-society/3357154-ak-golodom-ubivali-ditej-majbutne-ukraini.html> (дата звернення: 21.11.2023).
7. ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15198. 20 травня – 31 серпня 1933 р., 37 арк.
8. Голодомор: 1,6 млн померлих і ненароджених дітей. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/11/151124_famine_new_data_dk.a (дата звернення: 20.11.2023).

Шостак Д.М

здобувач вищої освіти 107 н. гр.
НАВС.

Науковий керівник

к. і. н. **Дорошук Н.О.**

Голодомор: біль, що живе в пам'яті¹

У 1932–1933 роках в Україні стався Голодомор — штучний голод створений радянською владою, який призвів до загибелі мільйонів людей. Загалом кількість людських втрат за різними підрахунками налічують від 3.5 до 8 млн чоловік. Це був акт геноциду українського народу. Ці події неможливо забути, їх відголос звучить в історії кожної української сім'ї.

У пам'яті моєї бабусі Надії, народженої 1932-го року в страшний час Голодомору, збереглися спогади й розповіді передані з інших уст.

Бабуся згадує: «Жили ми в селі Масківці Київською області. Хоча голод не так сильно охопив наш район, але, на жаль, він все

---

¹ Розповіді Гамалії Надії Микитівни 1932 року народження записані автором власноруч.

ж таки настиг і нас, не обходячи стороною. Було нас в сім'ї сім'ю — діти та батько з матір'ю».

Бабусі Надії тоді і року не було, як почалися ці страшні події. І щоб хоча би якось прогодувати п'ятьох дітей мати завжди була у пошуках їжі. Коли приходило літо, то знайти їжу було значно легше. Ця пора року давала людям трохи перепочинку.

Дітям давали їсти акацію та корінь айру. З початком осені батьки ходили у степ і по мишачим ніркам шукали сховане зерно. Взимку випікали хліб з полови, з відходів, що залишались при очищенні зерна хлібних злаків. Також їли мерзлу брукву та картоплю — ось і все, що рятувало від голодної смерті.

Під час Голодомору комуністична влада проводила активну політику контролю за населенням, включаючи відвідування осель. Ці візити мали за мету конфіскацію їжі, яка залишилась у людей або ж яку переховували, щоб вижити. Також забирали речі, які мали хоча б маленьку цінність. Серед них були золоті та срібні прикраси, одяг, меблі, різноманітні особисті речі.

Бабуся згадує: «Пам'ятаю, як мати мені розповідала, що ховали зерно та крохмаль у колисках дітей. Одного дня прийшли комуністичні чиновники, ходили по двору з палицями і ретельного його оглядали. Зайшовши в хату не оминули жодного куточка. Знайшли сховані торбинки у колисці — забрали».

Бабуся мені розповіла, що в ті складні роки люди об'єднувались. Всі допомагали один одному чим могли. Коли починалась зима і їжі майже не було, люди гуртом виходили у поле та шукали мерзлу картоплю. Опісля ділили порівну на кожну родину. Картопля, яка залишалась перетиралась на крохмаль, з якого можна було щось приготувати.

Найбільше бабусі Надії закарбувалася розповідь, коли на Великдень матуся принесла курині яйця та хліб. «Це було справжнє свято», — з радістю на очах згадувала бабуся. Але вона досі не може зрозуміти, як вони з'явилися в їхній хаті.

У той важкий період Голодомору, коли безліч родин опинилися на межі життя та смерті, батьки Надії виявили величезну витримку та силу, завдяки чому всі члени родини врятувались від голоду і ніхто з них не помер. Зараз бабусі 92 роки, вона й досі із сумом на очах згадує переказані їй батьками та очевидцями події

жахливих років Голодомору. І ми також повинні пам'ятати про ті події та розповідати про цю трагедію світу, щоб подібне ніколи не повторилось.

Яремій А.В.

здобувач вищої освіти 112 н. гр.
НАВС.

Науковий керівник

к. ю. н. **Сокур Ю.В.**

Події Голодомору 1932–1933 років з перших вуст

Я вирішила поспілкуватися з бабусею та дізнатися про Голодомор 1932–1933 років у селі Яблуновиця Вінницької області.

Моя бабуся Цубера Галина згадує, що в 1930 році її бабуся (Кулик Марина Димидівна народжена 28.08.1909 року) поїхала в Крим (м. Керч) на постійне місце проживання. У 1932 році у селі Яблуновиця Вінницької області відбувався великий голод. Отримавши звістку про страшні часи бабуся покинула Крим та повернулася до рідних. У селі на той момент залишалися її сестра, два брати (Іван і Василь) та батьки. Вони були всі зморені голодом, їли лободу та кропиву. Кулик Марина змогла привезти їжу із Криму і цим врятувала свою сестру, але на жаль не змогла врятувати братів та батьків, вони померли.

У 1930-х роках у селі всіх людей змушували йти в колгоспи працювати проти їхньої волі. До тих, хто не корився примусовій праці приходили комуністи та знімали бляху з хати. Жорсткі часи та влада знущалися над кожним, хто хоч якось противився наказам комуністів.

Під час голоду, якщо в домівці чи сараї знаходили пшеницю, то вивозили і висипали її в став, знищували всі можливі продукти для того щоб підкорити та зганьбити волелюбних українських селян. За наказами згори комуністи навмисно знищували цілі села українців, настільки сильна була їх ненависть до України та українського народу.

Протягом трьохсот років російська, а в ХХ ст. й радянська імперії на чолі з правлячими партіями та керівниками намагалися

всіма можливими засобами знищити український народ, його історію та культуру. Але завдяки своєму волелюбному духові українці прагнули та здобули волю і відновили українську незалежну державу, яку нині зі зброєю в руках захищають уже від сучасних російських агресорів.

ТРАГЕДІЯ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ.

Науково-практична конференція.

**Другі наукові читання кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ.**

Київ, 28 вересня 2013 року

Дурнов Є.С.

кандидат юридичних наук

Сокур Ю.В.

кандидат юридичних наук

Зняти із себе провину...

**(доповідь підготовлена за матеріалами судового звіту у справі
антирадянського «право-троцькістського блоку»)¹**

Цар, який нерозумністю безтурботно
мучить свою країну, негайно позбавляється
з родичами країни та життя
(Закони Ману, II ст. до н.е.)

Зняття із себе відповідальності одних керівників і покладання провини на інших з питань державного управління, економіки та різних негараздів, трагедій, катастроф, які виникають в суспільстві — це буденна у радянському політикумі справа. Не є винятком у цьому і керівництво сталінського періоду. У перекладенні провини за тяжкі наслідки свого правління в 1930-ті роки в Україні на інших Сталін був справжнім віртуозом.

---

1 Трагедія голодоморів в Україні. Науково-практична конференція: Зб. наук. праць та матеріалів / Упорядники В.М. Щербатюк, Ю.В. Сокур, О.В. Шкуратенко. Київ: НАВС, 2013. 130 с. С. 34—45.

На сьогоднішній день, після оприлюднення великого масиву партійних документів того часу, майже в нікого не викликає сумніву щодо штучності голоду в Україні.

Співставлення партійних документів беззаперечно свідчить, що справжнім організатором голодної смерті мільйонів українців були партійні органи, керовані ЦК ленінсько-сталінської партії.

Немає жодних ні моральних, ні законних підстав виправдати дії більшовицької партії на чолі Й. Сталіним за ті вчинки, які призвели до найжахливішої сторінки в історії українського народу, пов'язаної з голодом 1932–1933 років.

Про те, як вміли зняти із себе вину тодішні керманичі, перекласти її на своїх опонентів, і при цьому, оформити все «юридично» свідчить кримінальна справа «право-троцькістського блоку». Саме ця справа дозволила певною мірою керівництву більшовицької партії зняти відповідальність за злочинну діяльність, пов'язану з подіями в Україні в 1932–1933 роках.

Названа справа розглядалася у 1938 році Військовою колегією Верховного Суду (ВКВС) СРСР – органом Верховного Суду СРСР, що розглядав справи виняткової важливості відносно вищого начальницького складу армії і флоту (командир корпусу і вище), а також обвинувачених у зраді Батьківщині і контрреволюційній діяльності. Також контролював роботу військових трибуналів. З 1926 по 1948 рр. беззмінним керівником Військової колегії був армвоєнюрис (потім генерал-полковник юстиції) В.В. Ульріх.

Це був найвищий судовий орган в СРСР. Із 1 жовтня 1936 р. по 30 вересня 1938 р. він засудив до розстрілу 30514 осіб, до тюремного ув'язнення – 5643 людини у 60 містах країни.

У роки репресій 1937–1938 років Військова колегія судила представників радянської номенклатури, військових, інженерів, учених, діячів культури і мистецтва, працівників НКВС. ВКВС розглядала справи за показовими процесами.

2–13 березня 1938 року Військовою колегією Верховного Суду Союзу Радянських Соціалістичних Республік була розглянута кримінальна справа антирадянського «право-троцькістського блоку» за обвинуваченням Бухаріна Миколи Івановича, Рикова Олексія Івановича, Ягоди Генріха Григоровича, Крестинського Миколи Миколайовича, Раковського Християна Георгійовича, Розенгольца

Аркадія Павловича, Іванова Володимира Івановича, Чернова Михайла Олександровича, Гринько Григорія Федоровича, Зеленського Ісаака Абрамовича, Бессонова Сергія Олексійовича, Ікрамова Акмаля, Ходжаєва Файзулі, Шаранговича Василя Фомича, Зубарева Прокопія Тимофійовича, Буланова Павла Петровича, Левіна Лева Григоровича, Плетнева Дмитра Дмитровича, Казакова Ігнатія Миколайовича, Максимова-Діковського Веніаміна Адамовича та Крючкова Петра Петровича, обвинувачених в зраді батьківщині, шпигунстві, диверсії, терорі, шкідництві, підриві військової сили СРСР, провокації військового нападу іноземних держав на СРСР, тобто в злочинах, передбачених статтями 51-1а, 58-2, 57-7, 58-8, 58-9, та 58-11 КК РРФСР.

Склад судової присутності Військової колегії Верховного Суду СРСР на цьому процесі був таким:

- головуєчий В.В. Ульріх, Голова Військової Колегії Верховного Суду СРСР;
- член суду І.О. Матулевич, заступник голови Військової Колегії Верховного Суду СРСР;
- член суду Б.І. Ієвлєв, член Військової Колегії Верховного Суду СРСР;
- секретар А.А. Батнер, військовий юрист 1-го рангу;
- державний обвинувач А.Я. Вишинський, прокурор Союзу РСР;
- захисник І.Д. Брауде, член Московської колегії захисників;
- захисник Н.В. Коммодов, член Московської колегії захисників.

Витяг обвинувачення із справи: «Зробленим органами НКВС розслідуванням встановлено, що за завданням розвідок ворожих СРСР іноземних держав обвинувачені у даній справі організували змовницьку групу під назвою «право-троцькістський блок», що поставила своєю метою скидання існуючого в СРСР соціалістичного суспільного і державного устрою, відновлення в СРСР капіталізму і влади буржуазії, розчленовування СРСР і відторгнення від нього на користь вказаних вище держав України, Білорусії, Середньоазіатських республік, Грузії, Вірменії, Азербайджану і Примор'я.

Позбавлені всякої опори усередині СРСР, учасники «право-троцькістського блоку» усі свої надії у боротьбі проти існуючого

в СРСР суспільного і державного соціалістичного устрою і за захоплення влади покладали виключно на озброєну допомогу іноземних агресорів, що обіцяли надати змовникам цю допомогу на умовах розчленовування СРСР і відторгнення від СРСР України, Примор'я, Білорусії, Середньоазіатських республік, Грузії, Вірменії і Азербайджану.

Групи буржуазних націоналістів, що входили до складу «право-троцькістського блоку», також були найтіснішим чином пов'язані з іноземними розвідками».

Так, звинувачуваний Гринько, який був визнаний слідством в якості агента німецької і польської розвідок, пояснюючи антирадянську діяльність так званої української націонал-фашистської організації, одним з керівників якої він був названий, показав: «...до 1930 року відноситься обговорення в нашій організації питання про необхідність домовитися з Польщею про надання військової допомоги повстанському виступу на Україні проти Радянської влади. В результаті цих переговорів з Польщею була досягнута угода, і польський генеральний штаб посилив перекидання на Україну зброї, диверсантів і петлюрівських емісарів». І далі: «У кінці 1932 року я, на ґрунті моєї націоналістичної роботи, вступив в зрадницький зв'язок з паном N. Ми зустрічалися з ним в моєму службовому кабінеті, куди пан N являвся у справах германської концесії.

У другій половині 1933 року пан N мені прямо сказав, що германські фашисти хочуть співпрацювати з українськими націоналістами щодо українського питання.

Як встановлено слідством, уся злочинна діяльність антирадянської групи, що входила в «право-троцькістський блок» правих, доводить, що праві були такою ж агентурою іноземних генштабів, як й інші учасники цієї змови.

Одні з правих — безпосередньо, інші — через своїх спільників також були пов'язані з розвідками іноземних держав, на допомогу яких у своїй боротьбі проти Радянської влади вони тільки і розраховували.

Звинувачуваний Бухарін був в курсі переговорів Л. Троцького з німецькими фашистами і, також як і Л. Троцький, готував поразку СРСР і відторгнення від СРСР України, Білорусії, Примор'я, Грузії, Вірменії, Азербайджану і Середньоазіатських республік».

Це повністю визнав і обвинувачуваний Бухарін, що показав наступне: «На той час, коли Троцький вів переговори з німецькими фашистами і обіцяв їм територіальні поступки, ми, праві, вже були у блоці з троцькістами. Радек до мене говорив, що Троцький вважає основним шансом приходу блоку до влади поразку СРСР у війні з Німеччиною і Японією і пропонує після цієї поразки віддати Німеччині Україну, а Японії — Далекий Схід. Радек мені повідомив про це в 1934 році».

Формула звинувачення була такою: «Слідство вважає встановленим, що:

1. У 1932—1933 рр. за завданням розвідок ворожих СРСР іноземних держав обвинуваченими у справжній справі була складена змовницька група під назвою «право-троцькістський блок», що поставила своєю метою шпигунство на користь іноземних держав, шкідництво, диверсії, терор, підривання військової потужності СРСР, провокацію військового нападу цих держав на СРСР, поразку СРСР, розчленовування СРСР і відрив від нього України, Білорусії, Середньоазіатських республік, Грузії, Вірменії, Азербайджану і Примор'я на Далекому Сході — на користь згаданих іноземних держав, нарешті, повалення існуючого в СРСР соціалістичного суспільного і державного устрою і відновлення в СРСР капіталізму і влади буржуазії.

2. «Право-троцькістський блок» вступив у зносини з деякими іноземними державами в цілях отримання з їх боку озброєної допомоги для здійснення своїх злочинних задумів.

3. «Право-троцькістський блок» систематично займався на користь цих держав шпигунством, забезпечуючи іноземні розвідки найважливішими державними секретними відомостями.

4. «Право-троцькістський блок» систематично здійснював шкідницькі і диверсійні акти в різних галузях соціалістичного будівництва (у промисловості, в сільському господарстві, на залізничному транспорті, в області фінансів, комунального господарства і т. п.).

5. «Право-троцькістський блок» організував ряд терористичних актів проти керівників ВКП(б) і Радянського уряду і здійснив терористичні акти проти С.М. Кірова, В.Р. Менжинського, В.В. Куйбишева, О.М. Горького.

Усі обвинувачені викриваються як свідченнями свідків, так і наявними в справі документальними даними і речовими доказами і повністю визнали себе винним в пред'явлених їм звинуваченнях.

У 1931–1932 роках В.М. Молотов, поряд з іншими вищими партійними керівниками, як надзвичайний уповноважений займався форсуванням хлібозаготівель на півдні України. У грудні 1931 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У В'ячеслав Михайлович відзначив крайню незадоволеність виконанням плану хлібозаготівель і виникненню прямої загрози їх зриву. Він зажадав вживати «особливих заходів» і підвищення «більшовицької пильності відносно класового ворога».

Щодо питання продовольчої кризи України в 1930 роках, яка призвела в Україні до Голодомору, причетність вищого керівництва ЦК не викликає сумніву. Про це яскраво свідчать покази М.О. Чернова, текст із судового звіту:

«*Чернов.* З осені 1927 року у мене почалися певні сумніви в правильності генеральної лінії партії.

Я в цей час працював в якості Наркомторга України і керував хлібозаготівлями, а хліб був якраз тим брусом, навколо якого найсильніше загострився опір куркульства і його боротьба проти Радянської влади. Цієї осені на Україну приїхав В'ячеслав Михайлович Молотов і поставив перед ЦК України і перед нами, як хлібозаготівельними працівниками, питання про хлібозаготівлі абсолютно інакше, чим воно ставилося раніше. Раніше методом хлібозаготівель була вільна купівля-продаж. Це відповідало моєму меншовицькому нутру. Тут було поставлено питання про застосування надзвичайних заходів проти куркульсько-заможної верхівки села. Це було початком рішучого наступу на куркуля. Я вважав це за неправильне, вважав, що це призведе до розорення сільського господарства, до зменшення товарності сільського господарства, і ось тут і почалися мої сумніви.

Вишинський. Ось я і запитую — до чого вони привели, ваші сумніви?

Чернов. Ці сумніви зміцнилися до 1928 року. У 1928 році в Україні був недорід і я пояснював цей недорід не тими кліматичними умовами, які лежали в основі цього недороду, — була дуже погана зима і погана весна тоді в Україні, яка згубила посів, — а вважав, що цей

недорід не випадковий, а органічне явище, викликане застосуванням надзвичайних заходів в хлібозаготівлях, оскільки ці надзвичайні заходи, на мою думку, повели до знищення у селянства, і у середняка у тому числі, зацікавленості в розвитку свого господарства, у догляді за посівами, в кращій обробці землі і так далі.

Я не обмежився тим, що тільки сам мав у себе ці сумніви, що вже зміцнилися в 1928 році, я свої сумніви викладав серед тих працівників, з якими я працював, шукав серед них співучасників своїх поглядів.

Вишинський. І знайшли?

Чернов. Знайшов.

Вишинский. Хто це були?

Чернов. Гольдин — це голова Укрхлібу, потім Васильєв, що працював в сільському господарстві, і ряд осіб, з якими я тоді працював в області хлібозаготівель в Україні. І, крім того, таких же одностудців бачив, знаходив і серед осіб, які не були безпосередньо зі мною пов'язані по хлібозаготівлях, але які зі мною, керівником хлібозаготівельної роботи, що знає положення в селі, дуже часто розмовляли і також виражали своє невдоволення політикою Центрального Комітету в селі. До числа їх відносяться Затонський, Порайко, Гринько і ще ряд осіб, яких я вже усіх не пам'ятаю.

Вишинський. Це було в якому році?

Чернов. Це було в 1928 році.

Вишинський. Ви були членом нелегальної організації правих в 1928 році?

Чернов. Я вважаю, оскільки я свої погляди викладав перед своїми одностудцями, що виражали невдоволення політикою партії, — це вже було початком того, щоб почати створювати таку організацію в Україні, але вважаю, що формальним моментом свого входження в організацію правих явився момент після моєї першої зустрічі з Риковим.

Вишинський. Вас залучив в цю організацію Риков?

Чернов. Так, але я був до цього вже підготовлений.

Вишинський. Власне кажучи, ви знайшли один одного?

Чернов. Так, потрібно так розуміти. З Риковим я зустрівся восени 1928 року. За пропозицією Наркомторга Союзу Мікояна, я повинен був поїхати в Мухомлатку, в санаторій в Криму, де Мікоян

проводив відпустку, для доповіді з питання про свою «наркомторговську» роботу в Україні. Там у той час знаходився Риков, як я дізнався, між іншим. Серед моїх однодумців ми між собою ділилися думками про те, що добре б кому-небудь з нас побачитися з Риковим і поговорити з тих питань, по яких ми розмовляли в Україні, про які я говорив. Я вирішив скористатися цим перебуванням Рикова в Мухолатке, і ми з ним побачилися. При зустрічі я інформував Рикова про положення в українському селі, про той недорід, який в Україні є, про те розорення, яке в українському селі спостерігається. Риков особливо цікавився перегинами, які допускалися, які мали місце в окремих випадках в хлібозаготівельній роботі, і я ці випадки Рикову викладав. Потім пам'ятаю, Риков на мою інформацію мені сказав: «Ви думаєте, що це окремі випадки головоутяпства хлібозаготівельного апарату? Ви неправильно розумієте. *Це результат політики ЦК партії, яка веде село і сільське господарство до розорення*».

Вишинський. Ну, а як ви реагували?

Чернов. Я, на це реагував більшою сміливістю у викладі перед ним тих сумнівів, про які я суду зараз розповів. Риков виклав переді мною погляди правих з цього питання, тобто, не лише з цього питання, а погляди і програму правих, спрямовані проти колективізації і проти індустріалізації країни.

Я, Рикову при цій зустрічі повідомив, що маю в Україні однодумців. На це Риков мені відповів, що усе це відомі люди, більшість яких він знає і які можуть зробити велику користь у справі правої організації. Але, мовляв, вам не слід зараз широко виступати і тим самим розкривати свої сили. Час для нашого широкого виступу ще не настав. Ви, мовляв, повинні знати, якому розгрому ЦК піддав троцькістів, і якщо ми зараз вже свої сили розкриватимемо, то це буде негативним для нашої організації правих.

Я, на це Рикову сказав, що якщо я його правильно розумію, то означає ми повинні створити таємну, підпільну організацію. Це він підтвердив, причому до цього ще додав, що ось, говорить, ви, Чернов, являєтеся Наркомторгом України, сидите на дуже відповідальній ділянці роботи. Ваше завдання полягає в тому, щоб ви свою роботу вели так, щоб добитися озлоблення середняка шляхом поширення на середняцькі маси села тих репресивних заходів, які урядом

встановлені були по відношенню до куркулів. Поглиблюйте переги-ни, озлобляйте середняка, врахуйте особливо національне почуття українського населення і скрізь пояснюйте, що ці перегини є резуль-татом московської політики, і таким шляхом ми і створюватимемо наші кадри, і будемо піднімати селянство проти Радянського уряду і проти ЦК. На закінчення ми встановили з Риковим, що я при при-їзді в Москву до нього заходитиму і підтримуватиму з ним зв'язок для координації дій правої організації в Україні».

З приводу негативної політики ЦК щодо розвитку сільського господарства в Україні у своїх показах заявив також і О.І Риков.

«Вишинський. Підсудний Риков, перед поїздкою Чернова у Бер-лін ви бачилися з Черновим?

Риков. Так.

Вишинський. Ви з Черновим розмовляли у присутності Том-ського або віч-на-віч?

Риков. У присутності Томського.

Вишинський. Ви давали доручення Чернову зв'язатися у Берліні з Даном?

Риков. Так.

Вишинський. У яких цілях?

Риков. Наскільки я пам'ятаю, було дві: по-перше, освітлення в закордонному друці положення в селі, невдоволення селян...

Вишинський. У якому друці?

Риков. У зарубіжній пресі.

Вишинський. У якій саме?

Риков. Я не перераховував ні партій, ні газет, мав на увазі пресу і соціалістичну, і буржуазну.

Вишинський. І меншовицьку?

Риков. Так.

Вишинський. Може це був спеціальний «Соціалістичний віс-ник»?

Риков. Зокрема і він.

Вишинський. А, до речі сказати, вам взагалі не доводилося за цей період часу направляти в «Соціалістичний вісник» які-небудь кореспонденції безпосередньо або через кого-небудь?

Риков. У мене був зв'язок з «Соціалістичним вісником» через Миколаївського.

Вишинський. У вас був зв'язок з «Соціалістичним вісником», це означає ви були кореспондентом «Соціалістичного вісника»?

Риков. Я давав матеріал.

Вишинський. Це і є кореспондент.

Риков. Кореспондентом вважається той, хто пише.

Вишинський. А ви не писали, ви тільки давали матеріал. Ви були співкореспондентом?

Риков. Це питання слів і стилю.

Вишинський. Так, але сенс такий. Ви мали зв'язок з «Соціалістичним вісником» і забезпечували його різного роду матеріалами. Якими матеріалами?

Риков. Ці матеріали торкалися, головним чином, того ж питання, про яке говорив Чернов, в період 1928–1930 років, у зв'язку з тими утрудненнями куркульського порядку, які партія у той час долала.

Вишинський. Цей матеріал був тенденційно підібраний?

Риков. Звичайно.

Вишинський. Може, був наклепницького характеру?

Риков. Тенденційний і наклепницький — одно переходить в інше дуже легко.

Вишинський. Я запитую, переходив ваш матеріал з тенденційного в наклепницький?

Риков. Тут важко встановити різницю між цими поняттями.

Вишинський. Одним словом, і те, й інше?

Риков. У такому гострому питанні, як це, всяка тенденційність є наклепницькою.

Вишинський. Ви у той час яку займали посаду?

Риков. Я у той час був головою Ради Народних Комісарів Союзу РСР і РРФСР.

Вишинський. І одночасно направляли в «Соціалістичний вісник» матеріал наклепницького характеру? Правильно я вас розумію?

Риков. Абсолютно правильно.

Вишинський. Похвальне зайняття!

Риков. Якби це було похвальне зайняття, я б не мав нещастя розмовляти зараз з вами.

Вишинський. Це абсолютно правильно».

Думки з приводу злочинного керівництва вищими посадовими особами Радянської держави, висловлював також і М. Бухарін. Зокрема, йшлося і про Україну. Ось уривок стенограми судового звіту:

«Головуючий. Тому, якщо ви бажаєте що-небудь сказати про вашу злочинну антирадянську діяльність, будь ласка, ви маєте слово.

Бухарін. Я хочу зупинитися на питанні про реставрацію капіталізму. Дозвольте?

Вишинський. Звичайно, це ж ваша основна спеціальність.

Бухарін. Я хотів би спочатку зупинитися на ідейних установах не в тому сенсі, щоб відхилити відповідальність за практичну злочинну, контрреволюційну діяльність. Я б зовсім не хотів, щоб у пролетарського суду склалася саме така думка. Я хочу відповісти на те питання, яке громадянин державний обвинувач задав Раковському, – в ім'я чого «право-троцькістський блок» проводив таку злочинну боротьбу проти Радянської влади. Я усвідомлюю, що я не лектор і не повинен тут читати проповіді, а я – підсудний, який повинен нести відповідальність як злочинець, що стоїть перед судом пролетарської країни. Але саме тому, що мені здавалося, що цей процес має громадське значення і це питання надзвичайно мало освітлювалося, я думаю, що корисно було б зупинитися на програмі, яка ніколи, ніде не була записана, на практичній програмі «право-троцькістського блоку» і розкрити дужки однієї формули – що таке реставрація капіталізму, так, як вона реалізувалася і мислилася в колах «право-троцькістського блоку»...

Доведено багато разів і розжовано десятки тисяч разів, що правий ухил, коли він тільки зароджувався і був в ембріональному стані, з моменту свого зародження ставив завдання реставрації капіталізму. Про це я не збираюся говорити. Я хотів говорити про іншу сторону справи, з точки зору набагато важливішої, з об'єктивного боку цієї справи, тому що тут виступає проблема осудності і судження з точки зору злочинів, що розкриваються на суді, тим більше, що я є одним з лідерів на лаві підсудних. Треба тут виходити з початкового пункту.

Праві контрреволюціонери були, неначе, на перших порах «ухилом», неначе, на перший погляд, такі, які розпочинали з невдоволення у зв'язку з колективізацією, з невдоволення у зв'язку

з індустріалізацією, що, нібито, індустріалізація губить виробництво. Це було, на перший погляд, основне. Потім вийшла «рютинська» платформа. Коли усі державні машини, усі засоби, усі кращі сили були кинуті на індустріалізацію країни, на колективізацію, ми опинилися, буквально за 24 години, на іншій стороні, ми опинилися з кулаками, з контрреволюціонерами, ми тоді опинилися з капіталістичними залишками, які тоді ще існували в області товарообігу. Звідси і витікає основний сенс, оцінка, з точки зору суб'єктивної, ясна. Тут вийшов у нас дуже цікавий процес переоцінки індивідуального господарства, переповзання в його ідеалізацію, в ідеалізацію власника. Така була еволюція. У програмі – заможне селянське господарство індивідуала, а кулачок, по суті справи, перетворюється на самоціль. Над колгоспами іронізує. У нас, контрреволюційних змовників, у той час все більше вилазила така психологія: колгоспи – музика майбутнього. Потрібно розвивати багатих власників. Такий величезний переворот стався в установках і в психології. У 1917 році нікому б із членів партії, у тому числі і мені, не прийшло б в голову жаліти яких-небудь убитих білогвардійців, а в період ліквідації куркульства, в 1929–1930 році, ми жаліли розкуркулених з так званих гуманітарних міркувань [виділено нами – авт.].

Кому б з нас прийшло в голову ставити розруху в області нашої економіки в 1919 році, ставити цю розруху більшовикам, а не саботажу? Нікому. Це просто звучало б абсолютно відкрито, як зрада. Адже вже в 1928 році я сам дав формулу відносно військово-феодальної експлуатації селянства, тобто ставив витрати класової боротьби не класу, ворожому по відношенню до пролетаріату, а саме керівництву самого пролетаріату. Це ж – поворот вже на 180 градусів. Це означає, тут ідейно-політичні установки переросли в установки контрреволюційні. Куркульське господарство і його інтереси стали фактично програмним пунктом. Логіка боротьби привела до логіки ідей і до зміни нашої психології, до контрреволюцізації наших цілей.

Промисловість візьміть. Спершу був у нас крик проти переіндустріалізації, надмірній бюджетній напруженості і так далі. А по суті справи це була програмна вимога, був ідеал куркульсько-аграрної країни з індустріальним привіском. А психологічно? А психологіч-

но ми свого часу проповідували соціалістичний індустріалізм, стали з потиском плечей, з іронією, а потім і з озлобленням, в основному, дивитися на наші величезні, гігантські зростаючі заводи, як на якісь ненажерливі чудовиська, які усе пожирають, віднімають засоби споживання від широких мас, і що вони є відомою небезпекою.

У 1928 році, коли в країні настали елементи кризи у відносинах між пролетаріатом і селянством, а партійне керівництво на чолі із Сталіним намітило лінію подолання труднощів і наступу на куркульство, стала оформлятися опозиція — спочатку тільки як опозиція. Один з епізодів полягає в тому, що я цього року приходив за підібраними для тенденційності матеріалами до тодішнього керівника ОГПУ — Г.Г. Ягоди, який мені і дав відповідно підібрані матеріали, які я потім використав для формування своєї контрреволюційної ідеології і що відповідають на основі її дій».

Обвинувальна промова генерального прокурора СРСР А. Я. Вишинського була зведена до того, що всі труднощі, які виникали в економічному розвитку СРСР, та національні спроби виокремлення народів Радянського Союзу в незалежні держави, — всю провину було покладено на антирадянський «право-троцькістський блок». Ось фрагмент прокурорського виступу, який свідчить про це аж надто красномовно: «Ця згряя зрадників діяла вже відомими, не раз розкритими судом, злочинними методами: методом шкідництва, диверсії, шпигунства, терору. Шкідники, диверсанти, шпигуни проникли в ряд галузей і зайняли там керівні положення. Так було з Черновим, що займав високий пост народного комісара Землеробства Союзу, так було з Гринько, що займав високий пост народного комісара Фінансів СРСР, так було з Розенгольцем, що займав високий пост народного комісара Зовнішньої торгівлі СРСР, так було із Зеленським, що був головою Центросоюзу, так було ще у ряді інших випадків. У руках цих злочинців були, звичайно, такі можливості найширшого і в той же час самого замаскованого і найнебезпечнішого шкідництва, які рідко бувають в руках злочинців.

Основне завдання підривної, шкідницької діяльності цього «право-троцькістського блоку» було — всіляко підірвати економічну потужність СРСР. Ліквідувати радянську соціалістичну

систему, ослабити обороноздатність СРСР, оборонну промисловість, зруйнувати сільське господарство, ліквідувавши колгоспи і радгоспи, зруйнувати транспорт, роль якого в усьому народному господарстві виключно велика — такі жажливі завдання, які ставили перед собою злочинці.

Візьміть фінанси. Основною установкою шкідників в області фінансів — як це сформулював Риков з відома Бухаріна — було «ударити по Радянському уряду радянським рублем». Це перефразування старого троцькістського гасла, яке відоме по інших процесах через П'ятакова, — «бити найбільш чутливими засобами по найбільш чутливих місцях».

«Ударити по Радянському уряду радянським рублем» — ось директива, яка визначала усю діяльність Гринька, що був народним комісаром фінансів і в той же самий час того, що діяв в якості агента германської і польської розвідок і був прибічником Бухаріна і Рикова. Саме цю директиву, це рішення «блоку» він намагався провести в життя не за страх, а за совість (хоча і розтлінну совість).

Більш того. Відомо, що фінансова робота не має замкнутого значення, що вона визначає собою напрям і розвиток усіх інших галузей промисловості. І це враховується злочинним блоком шкідників. Шкідництво у фінансовій справі перекидається на різні господарські області. У сільському господарстві, яке для СРСР має величезне значення, шкідницька робота наскільки можливо повинна була зірвати завдання 7–8 мільярдного урожаю, поставлене перед нами партією і урядом».

Організовуючи шкідництво, все ці Рикови і Бухаріни, Ягоди і Гринько, Розенгольци та Чернови і так далі, і тому подібне переслідували в цій області певну мету: спробувати задушити соціалістичну революцію кістлявою рукою голоду. Не вдалося і ніколи не вдасться! [виділено нами — авт.]

Уся наша країна, від малого до старого, чекає і вимагає одного: зрадників і шпигунів, що продавали ворогові нашу батьківщину, розстріляти, як поганих псів!

Вимагає наш народ одного: роздавити прокляту тварюку!

Пройде час. Могили ненависних зрадників заростуть бур'яном і чортополохом, покриті вічним презирством чесних радянських людей, усього радянського народу.

А над нами, над нашою щасливою країною, як і раніше ясно і радісно виблискуватиме своїми світлими променями наше сонце. Ми, наш народ, як і раніше крокуватимемо по очищеній від останньої нечисті і мерзенності минулого дорозі, на чолі з нашим улюбленим вождем і учителем — великим Сталіном — вперед і вперед, до комунізму!»

Вирок суду по справі був прогнозований і довго на себе не чекав, а саме:

«На підставі викладеного і керуючись ст. ст. 319 і 320 КПК РРФСР. Військова Колегія Верховного Суду Союзу РСР засудила:

1. Бухаріна Миколу Івановича
2. Рикова Олексія Івановича
3. Ягоду Генріха Григоровича
4. Крестинського Миколу Миколайовича
5. Розенгольца Аркадія Павловича
6. Іванова Володимира Івановича
7. Чернова Михайла Олександровича
8. Гринько Григорія Федоровича
9. Зеленського Ісаака Абрамовича
10. Ікрамова Акмаля
11. Ходжаєва Файзуллу
12. Шаранговича Василя Фомича
13. Зубарева Прокопа Тимофійовича
14. Буланова Павла Петровича
15. Левіна Лева Григоровича
16. Казакова Ігнатія Миколайовича
17. Максимова-Діковського Веніаміна Адамовича (Абрамовича)
18. Крючкова Петра Петровича —

до вищої міри кримінального покарання — розстрілу, з конфіскацією всього особисто їм належного майна [виділено нами — авт.].

19. Плетнева Дмитра Дмитровича, який хоч і не брав безпосередньої участі в умертвінні т. т. В.В. Куйбишева та О.М. Горького, але сприяв цьому злочину, — до ув'язнення на двадцять п'ять років з позбавленням в політичних правах на п'ять років після виходу з ув'язнення та з конфіскацією всього особисто йому належного майна.

20. Раковського Христiana Георгійовича та

21. Бессонова Сергія Олексійовича — як таких, що не брали прямої участі в організації терористичних та диверсійно-шкід-

ницьких дій — до ув'язнення терміном: Раковського — на двадцять років і Бессонова — на п'ятнадцять років з позбавленням кожного в політичних правах на п'ять років після виходу з ув'язнення та з конфіскацією всього особисто їм належного майна».

Ось таким чином «вождь народів» переклав вину за свої промахи на інших, і в той же час позбавився своїх конкурентів, зокрема М. Бухаріна.

Астанін В.І.
курсант 104 н. гр. НАВС.
Науковий керівник
к. ю. н. Шкуратенко О.В.

**Наша родина налічувала дванадцять дітей, шестеро з них померло:
голод 1932–1933 років на Прилуччині¹
(інтерв'ю з очевидцем)**

*Навіть на останнім рубежі
Промінь віри в нас ще не погас.
Боже, Україну збережи,
Господи, помилуй нас!*

Про страшні муки й переживання українського народу в 1932–1933 роках відомо зараз багато. А раніше писали, свідчили, згадували передусім за кордоном. В Україні про Голодомор було заборонено й слова мовити.

Не віриться, що в Україні раптово зник хліб, і люди залишилися без зернини. Це було не стихійне лихо, а зумисне підготовлений Голодомор.

То була безкровна, нерівна, людоморська війна проти цілого народу, такого працюючого, мирного й цілком безвинного. Вирішено голодом виморити його, винищити розбратом, ворожнечею, розруйнувати спільність людську фізично й духовно. Вимирали цілі села за стратегічним диявольським розрахунком, адже треба було підірвати саме коріння нації.

---

¹ Зазначений твір. С. 75–77.

Пам'ять — нескінченна книга, у якій записано все: і життя людини, і життя країни. Багато сторінок написано чорним! Читаєш і подумки здригаєшся від жаху.

Я хочу познайомити вас з Іваном Леонтійовичем Радьком — жителем міста Прилуки, який пережив ті страшні роки.

— *Іване Леонтійовичу, скажіть, будь ласка, якою була того року весна? Чи прилетіли до знайомих осель довірливі лелеки? Чи співали травневими ночами солов'ї?*

— Весна прийшла, але така сумна, бо ми не чули співу солов'я, а тільки бачили засмучені очі батьків. У селах стояла незвична тиша: не чути ні мукання корів, ні іржання коней, навіть не гавкали собаки й не кричали півні.

— *Ранньою весною земля чекає хлібороба в полі. Чи вийшли сіяти у 1933-ому?*

— Ні. Чому? Здається, можна зробити єдиний висновок: на Прилуччині весною 1933-го сіяти було нікому. Куркулів, чи можна сказати, найкращих хліборобів-господарів «ліквідували як клас», тобто знищили майже повністю, найбідніших злидні погнали в колгоспи, а значна частина селянства залишилася одноосібниками. Колгоспникам було легше, їм дещо все ж перепало із колгоспу і від держави, тобто вони хоча й ледь-ледь, та все ж животіли. А ось одноосібники, мабуть, і є та основна маса людей, яка вимерла від голоду, чого врешті-решт і добивалися організатори штучного голодомору. Запаси хліба, корм для худоби — усе забрали, худобу й птицю частково поїли, а решта видохла без кормів. У кого було приховане посівне зерно, теж підчистили до зернини навесні. То ж хто, питається, міг вижити в такій ситуації та ще й сіяти?

— *Яке господарство тримала ваша родина?*

— Корову, свиню, птицю, але все в нас забрали.

— *Скільки дітей було? Чи всі вижили?*

— Наша родина налічувала 12 дітей, шестеро з них померли.

— *А Вам скільки років було в той голодний 1933-й?*

— Мені було лише 13 років, я пас чужу корову, тітка мені платила стаканом молока.

— *А чим харчувалися менші брати і сестри?*

— Дуже добре пам'ятаю, як старша сестра Феня на березі річки збирала тухлу рибу.

— *Іване Леонтійовичу, як склалося Ваше подальше життя?*

— Синочку, я прожив тяжке життя. Пережив голод, пройшов війну. Життя мене кидало в різні куточки світу. З 1940 року сім років служив у Монголії, був водієм 37-ї танкової бригади. У Прилуках свою трудову діяльність розпочав на заводі «Пластмас», а з 1947 року й до старості працював водієм на меблевій фабриці. За свою роботу маю ряд нагород. Та й узагалі я життя прожив немарно і труднощів не боюся, хоча й допомагають мені йти дві палиці.

Нині ми знаємо, що було в 1932–1933 роках. Був голод, штучно організований, був масовий сталінський геноцид, свідомо спрямований на згубу українського народу, такого ненависного диктатурі, якій всюди відчувався прихований опір і таємний сепаратизм. Цей безпрецедентний за своїм катівським розміром злочин сталінщини завдав Україні найтяжчих втрат, коштував нації мільйони людських життів, у тому числі й материнських та дитячих.

На сьогодні в багатьох містах і селах нашої держави, у пам'ять про жертви Голодомору 1933-го встановлюють пам'ятники. В основному це хрести, які ставлять на місцях масових поховань жертв. Мабуть, це правильно, бо саме хрест символізує розп'яту, замучену Україну. І все ж, я вважаю, цього не достатньо. Уже зараз у багатьох наших селах майже не можливо встановити імена загиблих. А що вже говорити про села і хутори, від яких і сліду на землі не залишилось».

Пам'ять нетлінна й вічна. Вона дивиться на нас із старих фотографій і не дає потьмяніти жодній сторінці історії нашого народу. А ми — молоде покоління, про їхнє тяжке життя можемо дізнатися сьогодні лише з розповідей, кінофільмів, літератури. Імена загиблих треба знати обов'язково, щоб пам'ять про них передати наступним поколінням і зберегти у віках.

Час руйнувати й час будувати. Час говорити! Хай ця гірка розповідь, народжена після десятиліть безмовства, ляже у підмурок всенародного пам'ятника трагічній історії українського народу.

Наш обов'язок згадувати не тільки у свята, а кожен день пам'ятати про всіх тих, хто пережив голодний 1933-й. Я закликаю кожного підлітка, кожного громадянина схилитися перед пам'яттю наших невинно загиблих прабабусь та прадідів. То нехай же світло свічки буде нашою даниною всім, хто навечно пішов від нас у 1932–1933 роках.

Валяєв В.В.

курсант 102 н. гр. НАВС.

Науковий керівник

к. ю. н. **Шкуратенко О.В.**

**Страшна правда Голодомору 1932–1933 років:
за спогадами очевидців¹**

Представлена розповідь про факти голодомору 1932–1933 рр. в Україні підготовлена мною зі слів бабусі – Галини Миколаївни Павлової, 1955 р. н. (27 квітня) про її матір – Євгенію Лукиничну Базилеву, батька – Луки Базилева та брата – Анатолія Лукича Базилева.

Перед моїми очима досі не зникає картина періоду Голодомору, про яку мені переказала бабуся, про долю її родини. Моя прабабуся – Євгенія Лукинична Базилева – відчула на собі, що таке голод, коли немає, що їсти і ніхто не допоможе. Ми можемо лише частково уявити, що пережив український народ у 1932–1933 рр. Складно збагнути, що в Україні раптово зник хліб, а люди залишилися без жодної зернини. Українці вимирали родинами, селами...

У світі не було такого голоду як в Україні, в одній з найродючіших країн планети. До людських будинків вривались бійці продовольчих загонів і забирали все: не залишали ні крихти, ні зернинки. Різними способами люди намагалися врятувати своє життя. Для цього вони закопували зерно, картоплю в землю. Однак у більшості сімей ці схованки знаходили, а їх вміст конфісковували, не залишаючи жодних шансів для виживання. Від голоду люди втрачали розум: були випадки, коли матері позбавляли життя та поїдали своїх власних дітей. Людське життя насправді перетворилося на пекло.

Найстрашнішою була повна відсутність хоча б якоїсь їжі. Особливо це почало відчуватися з наближенням осінніх холодів. Запухлі від голоду люди блукали полями, виколюючи з промерзлої землі картоплю, варили її та поїдали. Легше було літом, можна було вживати до їжі калачики, клей, що виступав у тріщинах кори дерев, можна було зловити і з'їсти якусь пташку.

---

¹ Зазначений твір. С. 101–102.

До початку Голодомору Лука Базилев переїхав до Грузії, де працював інженером і забрав із собою дружину та дитину. На базарі вони купили диню, на ранок батько помер від дизентерії, а матір і маленьку дитину відправили до Одеси, де вони проживали в тітки. У них не залишалося навіть одягу і взуття, яке було виміняне на хоч якісь харчі. Звичайно, найжахливіше із споминів прабабусі — це розповідь про випадки канібалізму, що траплялися в місті під час Голодомору, коли живі люди їли небіжчиків. Найперше голодомор винищував сільських дітей — найслабкіших членів суспільства. Для дітей у цій величезній катастрофі найбільше приголомшує і не може бути нічим виправданою. Прабабуся бачила як помирала від голоду її близькі та рідні, доводилося всією сім'єю копати могили для родичів, які один за одним залишали цей світ. Знесилені люди падали і помирили прямо на дорогах, у містах, там, де їх заставляла смерть. Зокрема, прабабуся розповіла про своїх сусідів, у яких була дуже велика родина, але вижила лише менша дівчинка, яка жива й до цього часу. Ще вони їли липове листя, а коли липа зацвітала, вживали липовий цвіт. Доводилося пекти маміші з лободи. По подвір'ях ходили люди з металевим прутами, вганяючи їх у землю, шукали закопане зерно, яке селяни ховали, щоб врятувати родину від голоду. Хто не встиг заховати — все забирали.

Голодомор — це одна з найстрашніших подій, яку нашому народові довелося пережити.

Гадючка С.І.

слухач 2 курсу

Полтавського відділення

ННІЗДН НАВС.

Науковий керівник

д. і. н. **Щербатюк В.М.**

Євгенія Музика: «Винною у нашому горі вважаю тогочасну владу»¹

...Цинічний злочин, скоєний більшовицькою владою за сталінського режиму 1932–1933 рр., це не єдина спроба позбавити українську національну спільноту права на існування, проте най-

¹ Зазначений твір. С. 68–70.

жахливіша. Страшна моровиця лише за один рік забрала життя мільйонів людей, фактично зруйнувала сільське господарство на українських землях, а головне — позбавила українців впевненості у майбутньому й нав'язала їм почуття страху.

Протягом тривалого часу говорити про події тих років в Україні було заборонено. Проте й сьогодні ще не всі готові визнати цю акцію голодомору спланованою проти народу і найбільшої її частки — селян, які не сприймали більшовицьких ідеалів та їх експериментів в українському селі і вважалися, за висловом Й. Сталіна «найненадійнішою ланкою комуністичного режиму».

Ось один із доказів тогочасного жаху, який трапився з українським народом. Розповідь записана зі слів моєї бабусі Гадючки Ніни Григорівни, 1930 року народження: «Мені було два роки, коли розпочався голодомор. Наша сім'я — я, мама, батько і сестричка жили в селі Суха Маячка нині Новосанжарського району Полтавської області. Пам'ятаю декілька розповідей моєї мами про той зловісний час. Якось ввечері до хати увійшло двоє. Один кинувся оглядати скриню, піч, інший — горище. Перевіривши горище сказав другому, що там нічого немає, але той не повірив і вирішив сам подивитися. Повернувся з трьома початками кукурудзи...

Мама розповідала, як уночі ходила на поле трусити полову, бо вдень було небезпечно. Принесе ложку зерна, закип'ятить його в чашці з водою, вилле його мені в рот і знову йде на поле.

Одного разу, роздобувши декілька жмень кукурудзи, пішла їх потовкти в ступі до дядька Миколи. Відразу ж за нею ввійшов до хати якийсь незнайомий чоловік і також попросився потовкти у ступі збіжжя. Після згоди господаря до хати увійшли ще двоє. Ненароком моя мама в одного із незнайомців помітила ніж. Крадькома сказала про це дядькові Миколі й вони відразу вирішили тікати. Незнайомці кинулися за ними. Добігши до дороги, помітили три пари волів. Переслідувачі відразу ж кинулися в інший бік... Від голоду померли мій батько і сестричка».

Розповідає Євгенія Феодосіївна Музика, 1925 року народження (записала Дар'я Сергіївна Музика, 1991 року народження): «В роки Голодомору я жила у с. Архемівка нині Пирятинського району Полтавської області. У людей забирали все, навіть квасолю. У селі цим займалася ціла бригада, виділена сільською радою. Бувало по

кілька разів на день приходили до хати і все шукають та шукають, навіть у печі залазили. Проте з ними ніхто не бився – сил не було.

Діти бувало ходили у поле збирати колоски. То, якщо там у них об'їждчик не відбере, то приїде на коні до хати і все позабирає. Багато було сиріт, які ходили по селу. Я сама бачила, як одного разу йде дівчинка дорогою, стане напроти двору і довго дивиться – чекає, що може щось їй винесуть поїсти. Проте мало, хто допомагав. Підтримували рідних, та й то, коли що було. До колгоспу йшли без охоти і то не всі. Багато людей ховалися, тікали з дому, переховували у лісі худобу, щоб до колгоспу не забрали. Виживали в основному ті, кому вдалося щось приховати. Мерло багато людей, а найбільше – у тридцять третьому. Пригадую Торгсін, де можна було виміняти на коштовності небагато борошна чи пшениці. Казали, бувало люди здадуть туди сережки чи перстень і їм дадуть у торбинку чогось їстівного. Людина принесе те до хати, а тут наскакує бригада і все позабирають. Ось такі важкі були роки. Винною у нашому горі вважаю тогочасну владу, яка нищила людей, щоб самій утвердитись».

Заверуха А.В.

курсант 107 н. гр. НАВС.

Науковий керівник

д. і. н. Щербатюк В.М.

Голодомор у селах Пултівці, Красне та Лісянка Вінницького району¹

Історія 1932–1933 рр. на території Пултівецької сільської ради* перенасичена трагічними подіями. Це події штучного голоду. Він смертельним вихором пройшовся по колись благодатних і родючих українських землях і викосив майже все живе...

Згідно з рішенням шостої сесії п'ятого скликання Вінницької районної ради за № 63 «Про відзначення роковин вшанування

---

¹ Зазначений твір. С. 88–90.

* Включає в себе населені пункти Пултівці, Красне, Лісянка. До 1974 р. мала назву Краснянська сільська рада. У 2003 р. рішенням Верховної Ради України № 816-IV передана зі складу Жмеринського району до Вінницького району.

пам'яті жертв Голодомору» від 23 листопада 2006 р. складено списки жертв та сформовано районну Книгу пам'яті. Відтоді на знак вшанування невинних жертв 1932–1933 років. Пултівецька сільська рада щорічно проводить акцію «Засвіти свічку», в ході якої відбуваються зустрічі зі старожилами, які ще пам'ятають Голодомор. Водночас у Пултівецькій ЗОШ І–ІІІ ступенів оформлено куточок, присвячений подіям тих страшних років. Заплановано встановити пам'ятник в селі Лисянка померлим від Голодомору 1932–1933 років та політичних репресій.

Щодо подій Голодомору свідчить жителька села Красне Шпак Прасковія Кононівна, 1923 року народження: «Мені було 10 років. Пам'ятаю, що голод 1932–1933 рр. спричинили великі податки – кожна людина повинна була здати 200 літрів молока, 200 яєць, 40 кг м'яса та ще й зерно. Урожай тих років був великий, але з комори забирали і вивозили все зерно. Голод зробили штучно, адже з району забрали усе їстівне. З районного центру приїжджав представник влади і разом з так званими активістами забирали зерно. По хатах ходив і голова сільської ради з прихвостнями, які хотіли вислужитись. Документів у них не було та про них ніхто й не питав. Заходили до хати і забирали все, що знаходили. Приходили і вночі, забирали людей, які щось не те говорили чи не те робили, і ніхто не знав куди вони зникали. Люди старалися хоч трішки якусь їжу приховати, ховали, де тільки могли. Дещо краще було тим, хто пішов у колгосп, бо їм там давали їсти: варили в котлі якусь баланду. Також приїжджали з району і забирали воли, коні, вози, а корів не брали. Поля охороняли ланові, а в коморі був магазинер (завідувач-охоронник – А.З.). По хатах ходили цілий день. Навесні, коли вже не було що їсти, люди почали мерти масово.

Краще в селі було тим, у кого була корова і її ще не забрали до колгоспу. От я скажу за свою сім'ю. У нас була корова, тримали її в хаті, щоб не вкрали. Тато був заїдливий рибак: ходив ловити рибу, потім міняв її на хліб, крупи в мельника. Ми ховали квасолу, біб. Так і вижила наша сім'я. Люди мало допомагали одне одному. Якщо хто й допомагав, то здебільшого тільки родичам, а так усі були однаково голодні і ділитися практично не було чим. Дійшло до того, що ходили харчувалися в ліс і їли зелепухи з черешень. А на липах листя не було зовсім, стояли як після пожежу. Ще їли молоду

кропиву, а коли була стара кропива, то з неї варили кашу. У містах краю також був голод — міщани приходили міняти простирадла, одяг, мило.

В селі Красне померло 46 осіб. Були такі дні, що вивозили в яму по три, по сім чоловік. Ця яма була викопана на цвинтарі. Голова колгоспу виділяв їздового з кіньми та двох чоловіків. Вони їздили по селу й збирали померлих, відвозили в ту яму і присипали землею. Цим людям у колгоспі записували трудовень і на нього давали 200 грамів зерна. Я завжди кажу своїм дітям, онукам та правнукам, що не дай Бог вам пережити таку біду, як ми пережили. Це було велике горе».

Жителька села Пултівці Бова Емілія Станіславівна, 1918 року народження розповідала: «Мені тоді було 15 років. Я добре пам'ятаю ті події. За врожай не знаю, а от добре пам'ятаю, що у селян місцева влада забирала все, навіть двері знімали. Де те все дівали — не знаю. Хто не слухав представників влади, то їх забирали і десь відвозили так, що ніхто про них більше не чув. Забирали не лише продукти, а й одяг, подушки, якщо у кого вони були. Ми нічого не ховали, бо не було чого. До нас інколи приходили по кілька разів на день і все шукали, навіть, землю в хаті довбали. Дуже добре пам'ятаю, що ми ходили у ліс і збирали слимаків, яких смажили на патичках і їли. Також їли котів, собак. У травні почали люди пухнути і масово помирати. Падали з ніг, хто де. Мій чоловік, а він родом з Полтави, розказував, що його батьки повмирали з голоду, а він із сестрою лишилися живими бо наймалися до багатших людей на роботу, то так і вижили... Виживали, хто як міг. Ще добре пам'ятаю, як брати приносили лободу, її перетирали і пекли з неї млинці. Їли листя липи, равликів, рибу, свиріпу, сиріжки (гриби — А.З.), сорочачі яйця, суніці, хрущів, різний цвіт з дерев. Ви не повірите, люди добрі, але ми їли усе підряд аби не голодувати і не вмерти. Я думаю, що винна у цій біді лише влада. На сільському цвинтарі є братська могила, де закопано 19 осіб».

Свідчить жителька села Лисянка Мельник Іллина Карпівна, 1921 року народження. «Мені тоді було майже 12 років, — розповідає Іллина Карпівна, тамуючи біль у серці й не ховаючи сліз, — згадувати все те дуже важко. Найважчим було життя у селі Лисянка. Тут від голоду вмирали цілими сім'ями. Пустками стояли вулиці».

Це підтверджує й жителька села Лисянки Холод Анісія Сергіївна, 1923 року народження: «Мені було 9 років тоді, як помер батько, потім померла сестра та її двоє дітей, далі — мама. Чоловік моєї сестри потрохи розбирав клуню і збивав труни, в одній з яких поховали мого тестя. Коли помер мій брат, то вже не було з чого робити трун і його поховали, замотавши в ряднину. Вимерла вся моя родина. Залишилася я із маленьким братиком. Із хати нас вигнали, жили деякий час в балагані (тимчасове приміщення — А.З.), який був викопаний у садку на городі. Голодували страшенно, руки і ноги пухли. Мене одна жінка взяла сапати на поле, заради того, щоб я щось поїла і принесла братикові, — згадує зі сльозами на очах Анісія Сергіївна, — три дні я ходила сапати, а на четвертий день рано проснулася, а братик неживий. Замотали його у фуфайку і занесли на рядні на цвинтар. Зосталася я сама-самісінька. Забрала мене сусідка до себе. Було у неї шестеро хлопців і в них була корова. А їли ми тоді усе: листя, всяке насіння з бур'янів, гнилу картоплю, але і це було не часто. Якось одного разу тітка натерла на жорнах від кукурудзи качанів і напекла коржів, то ми із хлопцями як наїлися їх, то ледь не померли, тому що позабивали шлунки. Дякувати Богові, я вижила. По сусідству вимерли багато сімей. Вулицями по селу їздила підвода і збирали мертвих людей. Їх вивозили на цвинтар та скидали у велику яму». Згадала Анісія Сергіївна випадки, коли дві жінки, доведені до відчаю, їли дітей. Це Меланка Бабак та Ликеря Саюк. Остання зарізала 4-річну дівчинку Катю. Люди побачили, що дочка Ликери їла на вулиці м'ясо. Люди зразу ж все зрозуміли. Вони впіймали Ликерю і живцем її закопали, а Меланка втекла із села».

Анісія Сергіївна твердить, що ні в одному селі не було такого голоду як у Лисянці, адже тут голодною смертю померло 336 осіб. За 1932–1933 рр. у Лисянці жителів стало наполовину менше. Нині на старому цвинтарі є могила з великим кам'яним пам'ятником. Саме у тому місці ховали людей, яких збирали по селу.

Свідчення є реальними та правдивими. Вони записані зі слів жителів нашої адміністративно-територіальної громади. Усі опитані одностайно переконані, що штучно створений голод є наслідком дій тогочасної влади.

Задорожна К.М.
курсант 104 н. гр. НАВС.
Науковий керівник
к. ю. н. **Шкуратенко О.В.**

Михайле, Гавриле, ви ж свої люди, не забирайте...¹
(із спогадів прадідуса)

Ті страшні 1932–1933рр. пережив мій прадід Іван Федорович Вуж, 1925 року народження. З його слів я дізналася правду про ті зловісні роки: «Голод був тому, що поганий врожай і тому, що комуністи забирали все зерно. Вони називали це продовольчою розверсткою. Забирали все, все, що тільки могли: мед, зерно, яйця, крупи, борошно, вовну... Накладали різні податки, заставляли людей відпрацьовувати облігадки, за які потім люди відробляли цілий рік на трудовень, що означало людям не давали зарплати, а просто відмічали, що вони працювали на роботі. Жменьку зерна давали вже аж в кінці року на трудовень. Так люди і виживали».

Мама прадідуса жила з двома дітьми, чоловік загинув на війні. «Одного разу до нашої хати зайшли декілька чоловік, з наших сусідів, і вони почали шукати зерно, щоб забрати і відправити в державну комору. У горщику була пшениця, коли її знайшли, кинули у мішок. Мати стояла просила у них: «Михайле, Гавриле, ви ж свої люди, не забирайте, бачите тут зовсім трошки, діти з голоду помирають». На обличчях чоловіків не забуду посмішку ніколи, вони лише посміялися з мами, забрали зерно і пішли геть. Зерно шукали кругом. Шукали його палицями з наконечниками, рили скрізь — в землі, в гною, шукали в печах, в горщиках. Забирали все, що знаходили, не тільки продукти, але й одяг і взуття, а хто не хотів віддавати, арештовували, судили, відправляли не зрозуміло куди. Тим, хто ходив на роботу до колгоспу, давали їсти. Та їжа називалася «бевка» (зелені рослини з мукою перетерті). Люди пухли з голоду, особливо діти. Ми не мали що їсти, збирали жолуді, квіт акації, гнилі бараболі. Також вживали котів та собак, коней не їли, бо вважали, що це гріх. Під час цих страшних років померла молодша сестра мого прадідуса — спухла від голоду». Ці роки мій прадідусь пам'ятатиме завжди, таке не забувається.

---

¹ Зазначений твір. С. 93–94.

Кудін А.І.

курсант 117 н. гр. НАВС.

Науковий керівник

к. ю. н. Прус В.З.

**Зі спогадів
моєї прабабусі Варвари Гончаренко¹**

Моя прабабуся Варвара Христинівна Гончаренко, народилась 1926 року. На той час як почався Голодомор їй було лише шість років, проте вона дуже добре пам'ятає ті тяжкі роки. Прабабуся пригадує події осені 1933 року у с. Янич Чигиринського району Черкаської області (нині с. Іванівка), коли до будинку прийшли троє чоловіків з рушницями. В будинку проживало одинадцять чоловік. Восьмеро дітей, батько з матір'ю та дід. Всіх членів родини вивели на двір і вимагали винести всю їжу з будинку та цінні речі. Потім почали виносити все з підвалу, зносити крупи з горища, навіть зібрали гнилу картоплю із землянки. Забрали всю худобу, із пасіки віск.

Мої пращури мали велике господарство тому за це їх почали називати «куркулями». Згодом під прицілом гвинтівок усім наказали залишити будинок і йти жити в інше місце. Будинок перейшов у володіння радгоспу. Дід відразу відмовився лишити дім та залишився в ньому. Він казав: «краще я помру, але дім який збудував не лишу». Так він там і залишився. Без їжі помер через місяць. Батька прабабусі жорстоко побили та забрали у в'язницю до м. Чигирин. Діти з матір'ю пішли до її сестри. У цієї сестри було своїх п'ятеро дітей. І ось їх стало вже 15 осіб.

Братові моєї прабабусі вдалося закопати за день до приходу міліціантів мішок картоплі, який вони їли цілу зиму. Проте цього звичайно було мало, тому усі шукали будь-яку їжу. Також їли бруньки з липи, насіння з бур'янів, ліпили кульки з кори дерев та запікали їх. Діти ходили до заможніших людей у яких була хоча б якась їжа і працювали на них, щоб отримати кусок хліба.

Зі слів прабабусі найсмачніше в ті дні для них була страва, яку варили у відрі води, кинувши туди одну картоплину з насінням

---

¹ Зазначений твір. С. 120–121.

з різних бур'янів. Із п'ятнадцяти чоловік вижили усі окрім одного хлопчика із сім'ї тітки. На весну вже стало легше, адже почало все цвісти. Та й ставлення до людей з боку влади стало не таким вже суворим.

Миронова В.В.

курсант 109 н. гр. НАВС.

Науковий керівник

д. і. н. **Щербатюк В.М.**

Спогади прадідуся¹

Часто уявляю картини Голодомору, які розповідав мені прадідусь Ігнатій Вікторович Миронов, 1922 року народження. Він на собі відчув, що таке голод і як виживати в умовах, коли нема чого їсти і тобі ніхто не допоможе. Ми можемо уявити, що пережив тоді український народ. Важко повірити, що в Україні раптово зник хліб і люди залишилися без жодної зернини у врожайний 1932 рік. Українці вимирали цілими родинами і селами.

Ніде у світі не було такого голоду, як в Україні, в одній з найродючіших країн планети. До будинків людей, як розповідав мені дідусь, вривались, так звані, бійці продовольчих загонів та забирали все. Не залишали ні зернинки. Різними способами люди хотіли врятувати своє життя: вони закопували зерно, картоплю в землю, та у більшості сімей знаходили схованки. Від голоду люди втрачали розум. Були такі випадки, коли матері різали і з'їдали своїх власних дітей.

Людське життя перетворилось тоді на пекло. У час, коли вмирало українське село, більшовики заявляли про розквіт соціалістичного будівництва. Саме під час голоду Й. Сталін проголосив знамените своїм лицемірством гасло: «Жити стало краще, жити стало веселіше!». Померлих від голоду закопували у великі могили, а траплялося й так, що закопувати було вже нікому. Багато різних історій розповідав мені дідусь та найбільше мені запам'яталась історія про те, як жінка хотіла зірвати три колоска, щоб її діти вижили. Та, зірвавши їх, вона потрапила до в'язниці на 10 років...

---

¹ Зазначений твір. С. 115–117.

Голодомор — це одне із найстрашніших явищ, які відбувалися в Україні. Голодомор став національною катастрофою. В 1932 р. щогодини помирала 1 тис. чоловік, щодоби — 25 тис. Під смертністю припав на весну 1933-го року. 11 тис. українських сіл опустіли. Найбільше постраждали: Харківська, Полтавська, Сумська, Київська, Житомирська області. За різними даними, голодною смертю померло від 3,5 до 14 млн чоловік (точні цифри вже навряд чи будуть коли з'ясовані). Над померлими від голоду ніхто не читав молитов, не відправляв панахид. Часто ті, хто відвозив покійників на цвинтар, зазрили їм, бо їхні муки вже скінчилися і настав вічний спочинок.

Мій прадідусь розповідав: «Було мені тоді дев'ять років, та я все дуже добре пам'ятаю. Що було вчора, можу забути, але те страхіття, скільки буду жити, стільки й буду пам'ятати. Яке ж то велике горе — голод. Не дай Боже, знати його нікому. Вимирали цілими сім'ями: мати, батько, діти — порожніми ставали хати. Інколи не було навіть кому з родичів ховати померлих. Із сільради давали людину, яка цим і займалася. Але ж хіба можна те було назвати похороном? У нашій сім'ї теж двоє із дев'яти дітей, а також рідна тітка померли. Батько опух, ноги були, як ті колоди, здавалось, от-от потече з них вода.

1932 р. був менш врожайним за попередній. Щоб якось вижити їли все, що можна було їсти... Їли лушпиння з картоплі, жолуді, кінський щавель, гнилу тогорічну картоплю, навіть котів та собак. Люди на ходу валилися з ніг. Від голоду були сірі, як земля, тільки зуби зелені. Ну, ходячі тобі мерці. Було сидять на лавочці, а з рота слина вже біжить, і посунулися донизу. На кожному кроці простягали руки голодні діти. Просили хоч маленький кусочок хліба. А як дістанеться якась крихта, то аж трясуться від радості.

Пам'ятаю, що біля двору росла колгоспна конюшина, а там сила-силенна щавлю. Ми з братом бігали туди рвати його, щоб поїсти. А ланковий їздив і бив за це батогом.

Мати моя ходила до колгоспу, там усім робочим давали горохову юшку. Вона і нас нею годувала. Але ми вижили тому, що змогли закопати в землю трохи зерна, а комуняки не змогли знайти того зерна... По селу ходили «буксири» й все забирали для господарства. Залишалися люди без куска хліба. Вмирали, як мухи. Лежали мертві

під тинами, серед двору. Щоб врятуватись від голодної смерті, пекли коржі з жолудів, збирали весною в полі мерзлу картоплю, м'яли гречану полову, верес і також з них коржі пекли.

Я й війну пережив і воював (ветеран Другої світової війни), але Голодомор — це щось найстрашніше, жажливішого від нього я не бачив. І навіть ворогу не бажаю. І до цієї пори не знаю, як я все те пережив. Але, Богу слава, ми вижили, а померлим нехай земля буде пухом».

Мій прадідусь ніколи не викидав хліба в смітник, бо говорив, що це святиня. Цінив кожну крихту хліба...

До спогадів прадідуся додаю й спогади його сусідки Марії Костянтинівни Бугач, жительки с. Борисів Ізяславського району Хмельницької області: «Це були найжахливіші роки мого життя. Було надзвичайно важко. І, чесно кажучи, я мало що пам'ятаю. Багато історій про роки Голодомору розповідала мама. Але, навіть в її розповідях це звучало жахливо.

В кожній оселі забирали все, що потрапляло під руку: зерно, картоплю і, навіть, одяг. Щось заховати від них було просто неможливо. Забирали абсолютно все... Люди пухли з голоду. Щоб хоч трішки підтримати сили варили різні трави, лободу, жолуді, коріння рослин. Труп невинних замучених голодом знаходили майже на кожній вулиці. Ховали по двоє, троє, а той і більше в одній могилі. Бувало й таке, що зовсім не ховали, просто залишали або затягували в рів та притрушували листям. Люди ставали агресивними, готовими на вбивство лиш для того, щоб хоч якось затриматись на цьому нестерпному, на той час, світі. Всі люди були безсилі та здатні на все, задля боротьби, навіть не за життя, а існування!».

Як бачимо, свідчення очевидців переконують у трагізмі українського народу, зокрема селянства, яке найбільше противилось радянській владі та колективізації. У цьому протистоянні український народ був доведений більшовицьким режимом до відчаю, проте вистояв і зберіг у пам'яті всі події тих страшних років задля того, щоб це ніколи більше не повторилося.

Ніжинська Ю.С.
курсант 110 н. гр. НАВС.
Науковий керівник
к. і. н. **Курас Д.І.**

**Тимош Пузиревський: «Я жодної людини не зобидив.
Тому й живу довго» (про події 1932–1933 років у Бориспільському
районі Київської області за спогадами очевидців)¹**

З осені 1932 р. радянська влада розпочала справжню війну проти селянства. Згідно з Постановою ЦВК й РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року, яка отримала у суспільстві назву «Закон про п'ять колосків», розпочалися масові репресії серед селянства. До 10 років в'язниці і концтаборів, а також до смертної кари за спробу «крадіжки» зерна чи худоби було засуджено 55 тис. селян. Продовольчі загони за сприяння місцевих комуністів відібрали у селян практично усі продукти харчування. За таких умов селяни намагалися забивати худобу для власного споживання, щоб вижити в умовах голоду, який настав 1932 р. і тривав до 1933 р. Небачений в історії голод охопив Україну, Нижнє Поволжя, Північний Кавказ, степові райони Дону й Кубані. Випадки людодійства й смерті цілих сіл були настільки частими, що це нікого не дивувало. Масштаби голоду були катастрофічними, й дотепер не відома точна кількість померлих. Називають цифри від 3 до 12 млн людей.

Людомор торкнувся і мого краю. Ось деякі спогади жителів сіл Бориспільського району.

Спогади Пузиревського Тимоша Марковича, 1905 року народження, с. Рогозів. Його життя викликає людську зацікавленість, адже він зберіг у своєму поважному віці феноменальну пам'ять про ті важкі роки Голодомору: «Одного разу зайшла якась жінка в хату і просить їсти. А в неї з ніг просто тече. Вся опухла. Дав їй крихіток хліба. Вона вкинула в рот та так у сніях і впала. Померла.

---

¹ Зазначений твір. С. 110–114.

Я був батраком. Допомогло вижити те, що їздив і продавав тю-тун у В'язьму, Дно, Вітебськ, Мінськ, Тьомкін, Сичовку. За ті гроші купував борошно. Жили там і по місяцю. Рили котловани, щоб заробить хліба. Годували нас у їдальні. Від людей бандити забирали хліб. А мене з дядьком боялися. Дядько, Шкардун Кирило, був здоровий. Ми з ним бандитів скидали прямо з поїзда.

Для багатьох померлих копав ями. Від голоду померла дівчина Шаля Лука. Копаю яму на неї. Дивлюсь, стоїть над могилою чоловік. Одяг на ньому з овечок. Сам був з іншого села. «Що ти тут робиш?», — питаю. А він каже: «Місце шукаю». Я покопав трохи і виліз. Аж бачу, лежить той чоловік. Пішов я до голови сільської ради і кажу, що товариш чужий лежить біля свіжої могили. Сам не впораюсь, бо сили мало. Мені дали допомогу. Удвох ми викопали глибшу яму й поклали його разом з дівчиною.

Копаємо яму на бабу Сакуншу. До нас підійшов мисливець з рушницею. Постояв хвилину й сів. Та і захолов. Чоботи були в нього гарні. А в одного сироти не було, що взути. Ми хотіли зняти, але не вдалось. Тоді я розпоров по шиттю халяви, зняв чоботи й віддав хлопцю.

Якось прибігла Мотря Митрофанівна Третяк в хату з дітьми. Просить допомоги. А за нею вже йдуть у дворі. «Лізь у подушку головою», — кажу їй. А діти поверх сіли, ганчір'ям її прикрили. Шукали, гади, перерили все і не знайшли. Я не боявся, що за переходування перепаде. Я знав, що вони дурні. Розумних людей серед них не було.

Ілько, голова колгоспу, багатьох людей рятував від розкуркулювання. Царство небесне його душі. Я також жодної людини не зобидив. Спасав багатьох. От тому й живу довго».

Спогади Грони Ганни Лаврентіївни, 1920 року народження, с. Рогозів: «У часи голодовки я ходила у сусіднє село Головки. Робили всяку роботу. За це нам давали баланду і один кілограм хліба. Жили тижнями в бараках. У суботу ввечері на неділю давали хліб. Несла його матері. У свій колгосп не приймали, бо була мала. Коли помер батько, мене взяли в колгосп. Мені було всього 13 років, а записали 17 років, бо я була рослою дівчиною. Мати хворіла, і я віддавала свій пайок, щоб виходити її. І виходила».

Спогади Ламашевської Софії Матвіївни, 1911 року народження, с. Іванків: «Ми на горищі зберігали квасоллю в стручках. Від жару

стручки полопали, а квасоля розсипалась у сміття, яким утеплювали горища. Активісти все в хаті, в коморі й на горищі перерили, а в смітті й не знайшли квасолі. Ось нею і харчувались. Назбираємо у смітті й варимо кашку.

Ті, хто мав золото, то вижили і в голод. Здавали гроші у Києві в «Турксиб». За це одержували зерно, борошно, крупи, оселедці. Мануфактуру брали. А були й такі, хто мав золото, а помирав. Сиділи на вулиці, тримали в руках золото, просили їсточки. Та так і помирали із золотом в руках. Люди так вимирали, що бригада не встигала вивозити на кладовище. Тяжке лихо довелось пережити. Хто воно так скомандував?».

Спогади Бойко Галини Григорівни, 1937 року народження, с. Рогозів: «Мати (родом із села Іванків Бориспільського району) розповідала про односельця, який в роки страшного голоду поїхав у Київ міняти речі на зерно та хліб. Якось на базарі до нього підійшла жінка і попросила віднести вузлик з одягом в будинок, що знаходився поруч базару. Вона ніби розлучилась із своїм чоловіком, і сама не може передати одяг. Повірив дядько і поніс той вузлик. Постукав — мовчать, відчинив двері, зайшов. Не встиг привітатись, як на нього накинлось три жінки з великими ножами. Чоловік був кремезний. Вгледів на столі самовар, схопив його, і давай відбиватися від тих жінок. До дверей — двері замкнуті. Тоді він, відмахуючись, добрався до вікна, вибив шибки і почав кричати: «Рятуйте, рятуйте!». Маса людей з базару прибігли на той крик. Чоловіка випустили. Він довго не міг дійти до тям. Перед очима стояли лави з людськими тілами, які встиг побачити в глибині кімнати, й жінок з ножами.

Моя мати чула про цей випадок. По селу швидко розійшлися чутки. Але і самій довелось це пережити. На базарі до моєї матері підійшла жінка і також попросила передати чоловіку одяг. Не знаю чому, але вона взяла вузлик і понесла в ті двері, на які вказала незнайомка. Та вмить у неї перед очима промайнула думка про односельця. Вона, не роздумуючи, відчинила двері й поспіхом кинула той вузлик. А сама хода. Не знає, як і додому добралася. Погано було. Потім розповіла про цей випадок, щоб люди знали».

Спогади Голуб Тетяни Федорівни, 1921 року народження, с. Рогозів: «Жили з матір'ю. Мати лежала пухла. Мені було 12 років. Прочула, що в сусідньому селі за полоття овочів у полі давали баланду

та 300 г хліба. Я о 12 годині ночі йду сама пішки 10 км. До ранку на призьбі сплю під столовою. О 6 годині — черга за баландою. Чую, будять мене. Я продеру очі й подаю казанок у віконце. Той шматочок, що вранці дають, сама з'їм, а той, що в обід і ввечері — несуч мамі. Біжу й думаю: хоч би матір живою застати. Обцілую її. Побуду трішки дома, погодую матір і знову бігом у те село. Так я виходила й вибігала майже два місяці. Мати одужувала. Тоді легше стало. Їли віку, овес варили, затірку, цвіт акації сушили і товкли в ступі, половину гречану мололи і їли, сім'я з конопель.

Пам'ятаю, як дід Іван Попович помер у клуні в чужих людей. Люди почули якийсь запах у себе у дворі. А то від сусіда запахло смертним. Пішли до сусіда, а він вже не встає та каже, що від Івана в дворі пахне. Дівчата сусідські поклали на візок його і на кладовище відвезли. А там яма свіжа була викопана. Перекинули діда з візка в яму. Незабаром привезли покійника хоронити. Відсунули дядька під бік, а поруч труну поставили.

Неподалік жив дядько Шаля. Яюсь гукає він сина й говорить: «Давай попросаємось, бо сьогодні я помру». Так і помер. Труни не було з чого робить, то в ямі викопали посередині канавку, схожу на труну. Дощечками підклали кругом і все.

А в дядька Бойка два сини вмерли в один день. Батько одного пішов хоронити, а там йому говорять, що й другий син помер.

Я ходила по селах і просила милостині. У своєму селі соромно, то у село Любарці ходила. Давали люди хто кусок хліба, хто картоплину. Отак і виживали з матір'ю. Всього надивились за голодні роки».

Спогади Джері Ганни Іванівни, 1918 року народження, с. Rogoziv: «Нас було сім душ у сім'ї. Я рвала молочай з дівчатами та їли. Тоді на нас напала «трусячка». Ми тоді пили квітки, що частинка жовтого, а частинка — фіолетового. Після цих квіток не стало «трусячки». Весною листя з вишні обчухували та їли. Всі вижили.

У колгоспі просо сорго давали. У нас млин забрали, а жорна залишили. Батько приробив камінь і мололи шкарлупу з картоплі та гречану полову.

У нашому селі люди голодували, але людодіства не було».

Спогади Дорошенко Олександри Ільківни, 1923 року народження, с. Rogoziv: «У ті часи у нас все забрали до колгоспу. Залишились без

нічого. Голод переносили важко. Батько їздив у Москву. Брав із собою дещо з одягу, хусточки і там міняв на хліб чи зерно. Ми так плакали за хусточками.

Одного разу ми рвали лободу на городі, а прибіг сусід і сказав, що поїзд зійшов з рейок і багато постраждало людей. Серед них були й рогозівці. Моя сестричка як держала в руках траву і лободу, так і опустилась на землю. Злякалась. А мама молилася і вірила, що тато повернеться. Тато повернувся. Привіз трохи їжі. Був стомлений. Але знову збирався в дорогу. Ось так ми виживали».

Спогади Петрика Миколи Івановича, 1924 року народження, с. Старе: «Я жив у селі Старому. Нас в матері було семеро. Виживали тим, що інколи сестри, які працювали в лікарні, приносили недоїдки, кусочки хліба. Уже в людей не було сили їсти. Потім призвали в армію одного з братів. Він служив у Рудякові. Показав мені якомсь дорогу. І я, час від часу, ходив до брата. Там побачив, що солдатів добре годували. Борщ був із м'ясом, макарони з м'ясом. А солдати для мене сушили сухарики. Складуть мені торбинку і я несу додому.

Розповідають, що в однієї жінки в нашому селі було троє дітей. Одне помирало. Тоді мати його порізала на частинки й виходжувала тих двох, щоб не померли. Її ніби притягували до відповідальності, але не покарали. Ті двоє дітей вижили. Але люди прозвали їх людоджерами. Так це в моїй пам'яті й закарбувалося».

Спогади Овсієнко Марії Онопріївни, 1925 року народження, с. Рогозів: «Спочатку у нас клуню забрали. Потім за 1,5 пуда гречки забрали швейну ножну машину. Щоб не померти з голоду, міняли посуд та одяг на хліб. Коли дядько помер, ніхто не плакав, тому що не було сили плакати. Везли на возі на кладовище без труни. Запам'ятала, що їли жир їжачків, але згодом не стало і їх. За баланду рвали свиріпу в колгоспі. Це допомагало. Сестри й мати були пухлі, а я була дуже худа — одні кістки. Але не померли — вижили».

Спогади Бойко Григорія Степановича, 1924 року народження, с. Рогозів: «Це словами важко передати. Але дещо розповім. У період голодовки мій батько працював механізатором. За це він отримував пайок. Давали крупи, квасолю. Мати працювала на полі в колгоспі. Сусідка Ольга Грона (Хрипчина) була пухла. Ноги були як колодки. Мати моя підтримувала її, щоб не померла. Ця сусідка, як постоїть у хаті, то на тому місці після неї залишається вода.

В селі працювала бригада, яка вишукувала зерно й відбирала його в людей. Ми так просили, щоб не забирали у нас зерна, а один з бригади набрав пригорщу і нам між очі кинув: «Нате, їжте!». Підігнав підводу і забрав два засіки зерна».

Дід Гудим розказував, що один із бригади побачив у горщику зернятка і змовчав, а другий перевірів і кричав на нього, чому той не забрав.

Забирали навіть з печі. Самі відкривали заслінку і все їстівне несли з собою. Забирали й баранчика і вдома свої сім'ї годували. До чого довели українців! Боже, Боже...».

Спогади Братусь Ганни Федорівни, 1921 року народження, с. Рогозів: «Найстрашніше те, що мерли люди на ходу. Мені було тоді 12 років. Зустріла якимось жінку, а вона їсточки просить. Така налита, пухла вся. На очах у мене і померла на дорозі. Один чоловік жив у с. Мирному. Голодував. А потім повернувся в багату сім'ю в Рогозів. Добре поїв та відразу й помер. Запам'ятала, що їли молоду траву. Від кореня відривали й жували.

Одного разу перемололи кукурудзяні качани без зерна, пересіяли, спекли млинців. Хотіли їсти, але батько не дозволив. Каже, що помрете через повні шлунки. І ми не їли.

Ходили на поле збирати на буряках довгоносиків. За пляшку давали копійки (70 коп.). Це була моя перша зарплата. Мати купила білу ситцеву хустинку з рожевою окантовкою. І зараз бачу її перед собою.

Батько приносив шматочок хліба, всі ділились. У мене ще дві сестрички. Одній — 9 років, а другій — 3 роки. Найменша нам віддавала хлібець. То вона опухла. Батько заборонив нам у неї брати. Ця меншенька померла у 60 років. Але до кінця життя допомагала людям. Страшний голод ми перенесли... (плаче...)».

Спогади Соченко Ольги Микитівни, с. Рогозів: «Нас у сім'ї було п'ятеро дітей. Батько працював різноробом. Допомогло вижити те, що держали корівку. Коня забрали, віз, борони, хліб.

Материна мати старенька була. На базарі купувала гречану полову і товкла. Потім підсмажували на сковорідці, а вона розліталась... Пам'ятаю, як маму трусило. А потім і всю лихоманило. Якоїсь трави наїлись. Не знаю, як видужали та вижили».

Спогади Якіма Кіндратовича Наумовського, 1923 року народження, с. Рогозів: «Жили ми з батьком та матір'ю. Брат 1921 року

народження. Ми жили близько біля колгоспного двору. Там варили людям обіди. Ми бігали туди й нам насипали в тарілки. Цим ми пережили голод. Ми ловили горобців, голубів. Поставимо ночви на городі, насиплемо насіння бур'яну, горобці злітаються. Потім варили і їли їх. Їли цвіт акації, шовковиці. На полі колоски збирали. Щоб протопить, збирали бур'яни й картоплиння. Батько працював різноробчим у колгоспі, а мати — у ланці на полі. Бачив, як хоронили по три душі. Декого в труні, а декого — так. Рогозівця — у труні, а поруч — чужих, які перебували в селі й мерли на дорозі».

Внаслідок більшовицьких експериментів Україна опинилася в кінці 1932 р. — на початку 1933 р. на грані катастрофи. Знесилена напередодні братовбивчою війною, залякана тотальним ідеологічним пресингом та звинуваченням у контрреволюції, буржуазному націоналізмі, саботажі. Народ України не зміг протистояти навальному диктатові центру в застосуванні найсуворіших методів у «боротьбі за хліб».

Одотюк І.В.

курсант 117 н. гр. НАВС.

Науковий керівник

к. ю. н. **Сокур Ю.В.**

Чорна сторінка Чернівців¹

*(За матеріалами шкільного музею Берегомецької гімназії
Вижницького району Чернівецької області)*

...Факт Голодомору 1932–1933 рр. в Україні на офіційному рівні визнали понад 70 країн світу, актом геноциду — 13 країн. На регіональному та муніципальному рівнях Голодомор геноцидом визнали законодавчі органи 26 адміністративно-територіальних одиниць 7-ми держав світу. Злочином проти Українського народу та людяності визнав Голодомор Європейський Парламент. У трьох Резолюціях Палати Представників та Конгресу США йдеться про Голодомор як геноцид. ООН, ЮНЕСКО та ОБСЄ прийняли ряд документів, в яких вшановується пам'ять жертв Голодомору. Свою шану жертвам Голодомору висловили Папа Римський Іван Павло II та Папа Римський Бенедикт XVI.

¹ Зазначений твір. С. 70–75.

Також запалюють свічку жалоби і в нашій Чернівецькій області.

У період 1932–1933 років територія сучасної Чернівецької області входила до складу королівської Румунії, що, звісно, врятувало місцеве населення від гіркої участі побратимів, проте крайни знали про стан справ на Великій Україні та були стурбовані перебігом тамтешніх подій.

Ось окремі замітки з газет тих часів.

Уже навесні 1932 року патріотична українська громадськість Буковини була стривожена подіями на Великій Україні. Почастішали звістки щодо спроб перетнути кордон до Румунії через Дністер. Місцева преса повідомляла про наступне: «...не було дня в зимі, щоби через Дністер не втікали сотки жертв большевицького терору. Половину вистріляли, а друга половина, що дісталась на румунський берег, оповідає жахливі речі. Минулої ночі відігралася на пограничній точці Гіцканах сумна подія. Вісім родин старалися перейти через Дністер на румунський бік, але лише одному чоловікові це пощастилося. І він був тяжко поранений большевицькими кулями. Одна жінка встигла дійти з однорічною дитиною до румунського берега, але там затягнули її большевицькі кулі й вона упала трупом а дитина замерзла на кризі» (газета «Час»).

З метою перешкоджання еміграції населення кордони посилено охоронялися додатковими прикордонними загонами. Тим не менше голод спонукав людей на відчайдушні вчинки, часом комусь щастило — тоді кордон вдавалось подолати і поділитися своєю тугою, біллю, розпачом, безнадією з тими, кому доля України небайдужа. Ось один із таких листів... Наведемо його повністю: «Що діється на Великій Україні, то най Бог милує. Не можемо того ніяким пером описати; серце кров'ю обливається, коли дивитися на тих безщасних біженців, що перебігали сюди в зимі, та ще і досі біжать. Голі, босі, виснажені, коростливі, залякані, забиті морально, без довір'я до людей, навіть тут, ці люди видаються більш на вихідців ада, чи пекла, чим живих людей, ніж навіть на самих бідних та нещасливих якої-небудь найпролетарської держави.

Всі ці втікачі перебрались сюди від голоду та від загрожуючого їм заслання на Сибір та кудись на північ.

Паралельно із п'ятирічкою Соввлада переводить на Україні, особливо на Херсонщині заміну українського населення кацапами

із центральних губерній. Робиться це дуже просто. Одної ночі падають на село чети ГПУ, арештовують всіх мужиків, збивають їх у купки й висилають їх кудись, а на місце цих висланих заселяють правовірних москалів-комуністів. Ці комуністи займають хати висланих, насилують залишених жінок та дівчат, а після того випихають їх з хати, щоби йшли собі, куди хотять.

Є тут серед біженців дівчата, які лишилися розуму од знущання, маленькі діти, яких родичів забито під час переходу Дністра. Треба дати справедливість румунській владі, яка помагає тим нещасним, чим тільки може. Та цієї помочі мало. Офіційно влада не бере під свій захист втікачів. Це досить зрозуміло» (газета «Народна сила»).

З Великої України до родичів, друзів та на адреси редакцій місцевих газет надходять повні відчаю листи, преса публікує їх з метою привернення уваги широких кіл громадськості за межами України: «...Тепер я вже півроку не отримую ні пайки хліба, ні якоїсь жменьки муки до приварку, чи крупи, чи олії.

Купую з трудом великим, що ще деколи вдасться, за страшно великі гроші. Маю ще з дві чвертки картоплі, але вже третю ніч я не сплю, сиджу з сокирою в руках...

Бо скрізь по селі один другого із землі виринає, а то і в хату підуть та вб'ють. Голод страшний. Народ виїздить, куди може, розбігається особливо до фабрик — заводів. Дехто й назад вертає. На поїздах стиск, як у війні.

Ніхто вже тепер про одягу ні про чоботи не думає як раніше, хоч зима. Про це вже й не говорять. Говорили все про хліб. Очікуєш чогось страшного, а спасіння ніякого не бачиш.

Був страшний голод в 1922 р., но таки так один на одного не кидався, як тепер, не тягнув йому з горла чи з-під голови, тримаючи палку над головою.

У місті, натурально, не так дуже зле з харчами і з безпорядком, як тут (особливо ніччю)... (газета «Народна сила»).

Лист говорить сам за себе. П'ятирічка тріумфує на всіх фронтах!... Ось як про це пишеться у листі матері-селянки синові за кордон: «Люди в нас падають, як мухи, їдять листя й полу, я сама вже дві зими його їм, вмирають на вулицях, і там же ховають їх без попа, кладучи по 5 душ в одну яму. По 20 душ в один день умирають;

люди людей їдять. Матері дітей бояться пускати на вулицю. Багато хат пустих, з яких люди уже вимерли.

Колись Україна була перша, усіх кормила — а тепер залилася гола і голодна... ..Україна, країна, яка завжди купалася в багатстві, сьогодні стала пустелею. Селянин змордований, переслідуваний, зголоднений бажає добровільно собі смерті. Села на Україні тихі, як цвинтарі.

Україна ограбована цілковито, живе в крайній нужді. Колись українець, був паном на своїй землі, сьогодні, переїжджаючи через Україну, бачите, як цілі хмари селян вдираються до потягів і жебрають в подорожніх.

Голод, який тепер панує на Україні є без порівняння більший за 1921–1922 рр. Нужда поневоленого населення переходить всяку уяву» (повідомлення англійського економіста Джона Гейріта, газета «Народна сила»).

1932 рік не видався неврожайним, урожай зібрали середній, іншими словами недостатній. Тому окрім колгоспного врожаю примусово стягували у селян й власне збіжжя. Звільнення деяких областей від примусової хлібозаготівлі було анульовано. Зі сторінок тогочасних харківських «Вістей» та кам'янець-подільського «Червоного Кордону», дізнаємося про погрози проти селян чи, навіть, колективних господарств. Наказом народного комісара юстиції та генерального прокурора Української республіки санкціонувалось застосування репресій, як могутнього знаряддя боротьби зі зривниками хлібозаготівель. Серед заголовків радянських газет віднаходимо наступні: «Нещадно карати клясових ворогів-зрадників хлібозаготівель», «Профспілки ще не борються за хліб по-большевицькому», «Очистити колгосп від клясового ворога», «Чорна дошка зривників боротьби за фінплан».

...По всіх землях, де живуть українці створилися Українські Громадські Комітети рятуку України, яких завданням є, звернути увагу цілого культурного світа на страждання й муки укр. народу, звернути на цю ганьбу ХХ-го століття, де з голоду збожеволіли люди їдять трупи померлих, їдять людське м'ясо і прорвати їх оборону байдужих душ.

Ці комітети збирають також жертви, щоби прийти з дійсною допомогою голодуючим братам...» (зі звернення до українського народу, газета «Народна сила»).

Чернівецькі газети опублікували заклик «Помагайте хто чим може жертвам більшовиків». За організацію допомоги голодуючим взялися товариство «Жіноча громада на Буковині» та посол до парламенту, президент УНП д-р. В. Залозецький. З цією метою був організований Громадський Комітет допомоги рятунку України на чолі з В. Залозецьким. Чернівецькі товариства та окремі особи жертвували гроші та одяг для біженців з Радянської України. Громадські діячі та преса докладали чимало зусиль, щоб привернути увагу до подій на Великій Україні.

Тим часом обурення українських селян наростало з кожним днем і набувало масового характеру. В пошуках кращого становища селяни залишали свої обійстя й вирушали до великих міст, де ситуація із забезпечення продовольчими товарами видавалася спочатку кращою. Згодом голод простягся як над великими містами, так і над промисловими областями. Чернівецька румунська газета «*Glasul Bucovinei*» від 22 серпня 1932 року повідомляла про те, що голод охопив і Одесу, де населення залишає місто, десятки людей щодня вмирають від голоду. У Києві, у Полтаві з'явилась епідемія тифу. Надзвичайно складна ситуація довкола Харкова.

А вже влітку 1933 року хвиля повстань, яка розпочалась в голодуючих областях України, з наростаючою силою прокотилася по всій країні, повідомляється в місцевій газеті «*Czernowitzer Allgemeine Zeitung*». У збройному повстанні налічувалось тисячі українців, переважно селян, що ставили собі за мету захопити продуктові склади в Києві, крім цього їжу та амуніцію і пізніше пронести факел повстання по всій імперії. Для наведення порядку на Україну радянська влада направила військові підрозділи з Москви і Ленінграда. Проти повсталих застосували зброю.

Чернівецький громадський комітет допомоги рятунку України організував проведення 28 серпня 1933 року заупокійної панахиди «по всіх жертвах большевицького терору і голоду, як так же й тих, що зложили свої буйні, юнацькі голови за волю України в боротьбі з червоною московською навалою в греко-католицькій парафіяльній церкві міста, кафедральному Соборі та «Народному домі».

Місцева преса, закордонні газети рясніли звістками про страшні події голодомору. Трагедію українського народу висвітлювала передовсім україномовна преса: газети «Час», «Народна сила»,

«Хліборобська правда», журнал «Українська ластівка» та ін. Не залишались осторонь румуномовні — «Glasul Bucovinei», «Cuvântul țăranului» німецькомовна — «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» та ін. Архівні фонди держархіву Чернівецької області не мають на зберіганні автентичних документів про події Голодомору, та все ж достатня інформація — статті періодичної преси дають можливість шляхом складання мозаїки, по-крупичам, відтворити в уяві події про, як зазначалось, «...страшні, жахливі вістки з України. В отій Україні, про яку говорили, що вона медом і молоком пливе, що була колись житницею цілої Європи, страшний, неймовірний голод» (газета «Народна сила»).

У виданні «Національна книга пам'яті жертв Голодоморів 1932–1933, 1946–1947 років в Україні (Чернівецька область)» вміщено десятки спогадів людей, які пережили голод в інших областях України, а згодом перебралися на Буковину. Наведемо деякі з них: «Тато робив у колгоспі на полі, то щось як заробляв, приносив додому. Ми з'їдали і далі не мали, що їсти. Жолуді мололи й їли, листя з дерев сушили на зиму... В жнива ми йшли на колгоспне поле колоски збирати, доки хтось не побачить», — описує свої спогади про голодні часи на Хотинщині Ганна Гайдук.

«В хаті, крім води і солі, не було нічого. Мама збирала лободу, липове листя й сушила, потім з нього терли муку... У селі [с. Грозинці Хотинського району — *ред. авт.*] не було ні котів, ні собак, ні щурів. Люди, рятуючись від голоду, поїли все», — йдеться у спогадах Марії Ревуцької з Путильщини.

Геноцид 1932–1933 років історія визнала як міжнародний злочин. Проте голод 1946–1947 років часто пов'язують з посухою та післявоєнною бідністю. Для буковинців саме цей період був значно страшнішим (адже в 1930-х роках область була у складі Румунії, і люди тут не голодували). Свідки того часу пам'ятають, як усе було.

Чернівчанка Лідія Чижевська ділиться спогадами про страшний рік Голодомору, який вона провела у Хотині, де минало її дитинство: «Улітку 1946 року сонце над Буковиною було нещадним. Дошів майже не було і земля покрилася великими тріщинами. Засуха і неврожай у краї були не вперше, тому такого голоду ніхто не чекав. Проте вже наприкінці літа їсти у Хотині було зовсім нічого.

Школа спорожніла. Діти на уроках непритомніли, а вчителі часто забувалися від втоми та виснаження.

«Наче зараз бачу перед очима, як вчитель запитує дівчинку про завдання, а вона замість відповіді лише мліє», — розповідає Лідія Миколаївна. Принесли води, коли отямилася, питають: «Що сталося?», [у відповідь — *авт.*] — «Хочу їсти...».

Школярам щодня давали лише по 200 г чорного хліба та горнятко так званої тирби — юшки, замішаної на кукурудзяному борошні. Люди ходили по місту, наче тіні. Знесилені діти йшли до школи, а дорогою просто попід парканами лежали померлі. Спочатку у людей спухали руки, потім ноги, а потім вони просто сідали на вулиці так і помирали.

«Мені було 13, — пригадує Лідія Миколаївна. — У родині, крім мене, було ще троє дітей. Наша мати усіх нас врятувала, не допустила, щоб ми божеволіли і їли сміття. До весни хата зовсім спорожніла — подушки, рушники, килими, веретки обміняла на їжу. Ми спали на соломі, а коли виносили з хати красиву старовинну шафу, усі плакали. Дісталось нам за неї півмішка квасолі... А у нашої сусідки була одна єдина донька — дівчинка з чистими, блакитними очима, наче в янгола. Вони жили доволі заможно, добро у хаті було. Проте мати пошкодували віддавати його, мовляв, у мене ж підростає наречена. Та до весни дівчинка так і не дожила...

Цікаво, що у сусідніх областях харчів вистачало. На Львівщині, Тернопільщині та Франківщині люди щиро дивувалися, як буковинці можуть помирати і чому ніхто їм не допомагає. Обмінювали картоплю та борошно на різний крам, проте централізовано завезти на Буковину продукти не дозволяли.

Щоб врятуватися, люди виносили усе з хат і прямували до сусідів. Потяг, що ходив до Тернополя, завжди був переповнений — траплялося, що жінок просто викидали на ходу, адже жага до життя часом стирала усі кордони людяності.

У місті давно поїли усіх тварин, навіть котів і собак, їли бур'ян, розповідають, що були випадки навіть канібалізму.

Щоправда, КДБісти, міліціанти, [працівники — *авт.*] обкомів та райкомів їли добре. Зерноосховище було повним. Пані Лідія розповіла зворушливу історію про те, як її подруга, батько якої працю-

вав сторожем цього сховища, потайки насипала дівчинці кукурудзу у чобітки, щоб батьки не дізналися.

Підприємства також не простоювали. До прикладу, спиртозавод у Хотині працював на повну потужність. Він переробляв пшеницю і кукурудзу, а люди їли лише жом. Не було мору і на лісокомбінаті. Для його працівників існував спеціальний магазин, що забезпечував їх продуктами, а звичайні хотинчани навіть не мали чим розпалити печі, попри те, що на комбінаті заготовляли дрова. Після суворої зими жодної дерев'яної огорожі навколо хат не було — усі спалили.

«Хоча голоду передувала посуха, його неможливо вважати природним, адже стільки фактів свідчать про те, що він також був штучно спровокованим. Важко говорити навіщо, але у той час люди казали, що буковинців покарали за те, що вони не погоджувалися іти до колгоспів. Майже у кожного було по кілька гектарів землі, тому господарі не хотіли коритися владі. Це також був геноцид», — вважає Лідія Чижевська.

Історична правда про заподіяний сталінським тоталітарним режимом злочин повернулася із забуття, сприяючи тим самим відродженню генетичної пам'яті української нації. Водночас українська трагедія має стати пересторогою іншим країнам і народам, які не бажають повторення подібного на своїй території.

Рябчук А.В.

курсант 106 н. гр. НАВС.

Науковий керівник

к. і. н. Дорошук Н.О.

Голодомор 1932–1933 років на Брусилівщині¹

Голодомор в Україні — житниці Європи — одна з найжахливіших за своїм політичним цинізмом трагедій ХХ століття. Як засвідчують факти, це цілком закономірний наслідок політики тоталітарного режиму. Відтоді, як в Україні до влади прийшли більшовики, їх економічні надпрограми супроводжувалися величезними людськими жертвами.

---

¹ Зазначений твір. С. 82–84.

Напрошується резонне питання: чому голод виник на землі, що споконвіку годувала хлібом Європу? Окремі політичні сили стверджують, що були нестерпно неврожайні роки. І як наслідок — голод. Однак, як засвідчував перший Президент України Л.М. Кравчук, документи, якими володів ЦК Компартії України, показують, що голод 1932—1933 рр. був наслідком прорахунків економічної політики, які призвели до дезорганізації й деградації сільськогосподарського виробництва, непосильних для селян хлібозаготівель, надмірного хлібного експорту, небажання колгоспників працювати в громадському господарстві, конфіскації властями у селян продовольчих запасів. Тож, найстрашніший Голодомор 1932—1933 рр. носив штучний характер. Окрім того, потрібно враховувати, що Україна для більшовицької влади була як бастион націоналістів, які прагнули до державної незалежності.

Голод, на думку істориків, став для українських селян карою за їхню непокору, за те, що вони були опорою національно-визвольного руху і, навіть у тридцяті роки, не втратили волі до боротьби.

Так, 11.03.1932 р. у селян сусіднього Попільнянського району з'явилися листівки із закликом: «Відозва до всіх селян. Доволі знуцання. Як вийти з такого становища? А так. Треба всім сказати — доволі робити в колективі, коли нема хліба... Нічого страшного нема — страйк» [1, арк. 38]. Не відсиджувалися у затишку і селяни Брусилівського району. Архівні документи стверджують, що вони активно протидіяли владі, що змушувала записуватися в колгоспи. А відтак хлібороби Брусилівщини потрапили до списку неблагонадійних, до яких додатково були застосовані репресивні заходи.

Про це засвідчує документ № 150 «Зведення інформаційної групи Наркомзему УСРР про хід суцільної колективізації на 10 квітня 1931 року». Ось про що говорить цей документ: «На правобережжі сколективізовано 995061 бідняцько-середняцьких господарств, або 55,1 %. Відстають райони: Чорнобильський — 11,7 %, Солобківецький — 22 %, Брусилівський — 22,7 %» [2, арк. 54]. А ось, що пише у зв'язку з цим голова ЦК КП(б)У В.П. Затонський: «Побував у районах: Брусилівський, Попільнянський... У Брусилівському районі один (одноосібник) виконав план по житу, одержав квитанцію,

а той хліб, що залишився, закопав на городі. Його спіймали, заставили завезти хліб в колгоспну комору... Не довіряють колгоспники, навіть ті, хто налаштований добре» [3, арк. 49].

Ось так набирив обертів маховик Голодомору в Україні. Лютував голод і на теренах Брусилівського району, забравши понад три тисячі жителів. Десь близько 900 чоловік захоронено голодного 1933-го року у Соболівці.

Як згадує одна з старожилів Болячева Г.К. Дем'янчук: «Вмирили майже кожного дня». Старожили у Водотях розповідають про свою односельчанку, яка занесла своїх дітей до тодішньої артілі, щоб не померли з голоду, а сама збожеволіла [4, с. 34]. Вчитель В.С. Ткаченко з Брусилова згадує, як голод забрав у жінки чотирьох дітей, «...нешасна самотужки витягла діток на кладовище у рядні» [4, с. 7]. Мешканка с. Привороття М.А. Неборачко пригадує, що «багато людей не поверталися з поля, знесилені падали на дорогах і помирали. Люди помирали сім'ями...» [4, с. 58]. Жителька містечка Брусилова пригадує розмір податку, що накладався на селянське господарство: «Урожай тоді був, але все забирали і вивозили в Скочище, на поїзд... Накладали сильні податки — 40 кг. м'яса (нема — купляй і здавай), 100 яєць, 150 літрів молока — це на рік. Силою підписували позику» [4, с. 8]. Згадують люди і про жахливі факти людодіства, що мали місце в районі і обвинувачують у цьому виключно владу [4, с. 7, 70]. Тож, очевидці чітко усвідомлювали штучний характер Голодомору, зокрема М.А. Неборачко з с. Привороття зазначає, що в такий спосіб «заганяли людей у колгосп» [4, с. 58]. Уродженець с. Покришева Брусиловського району письменник і журналіст Г.М. Ткаченко все жахіття тих років вимістив короткими але ємними словами: «Земля ж від голоду стогнала» [4, с. 29].

Поруч із цим сучасники відзначають, що Голодомор торкнувся не всіх жителів України, зокрема, брусилівчанка О.Н. Кирилук зауважує, що «не голодували начальники-комуністи» [4, с. 8], жителька с. Нові Озеряни Н.Я. Гутніченко зазначає, що не голодували також «активісти, які забирали в людей продукти харчування», а тим, хто вступив до колгоспу «один раз у день давали їсти» [4, с. 37], цей факт підтверджує також її односельчанка М.А. Марчук [4, с. 38].

Про те, що Голодомор був спланований і організований більшовицько-комуністичною владою, засвідчують слова секретаря ЦК КП(б)У Менделя Хатаєвича, який у 1933 році заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйонам життя, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну». Так, влада виграла війну з власним народом, але ціна цієї перемоги — мільйони селянських життів.

Отже, штучний голод 1932–1933 років став жахливим злочинном правлячої партії проти власного народу. За механізмом творення і страхітливими наслідками його слід занести до книги трагічних дат в історії людства. Він посів би першість серед злочинів, вчинених фашистами за роки Другої світової війни.

Голодомор 1932–1933 рр. — не історична минувшина. Він живе у пам'яті очевидців, жагучим болем відгукується у їхніх скронях. Ми засуджуємо сталінізм не лише за фізичне винищення мільйонів українських хліборобів, а й за духовне покріпачення цілих поколінь. Людей змалечку виховували у дусі класової ненависті за умов брехні, холопської відданості черговому «вождю». Саме тоді набули зворотного змісту одвічні цінності народу: біле стало чорним, честь і гідність — вадою, донос на ближнього — почуттям патріотизму. Дух мільйонів замучених селян їхні тіні й невимовний біль закликають нас прокинутися від летаргійної сплячки, не піддаватися зневірі, а попри наші сьогоднішні негаразди намагатися донести правду про найтрагічніші сторінки в історії народу прийдешнім поколінням.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО) України. Ф. 8, оп. 15, спр. 288. 158 арк.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 1, оп. 20, спр. 5489. 1 квітня — 31 грудня 1932 р., 99 арк.
3. ЦДАВО. Ф. 1, оп. 6, спр. 237. 22 серпня — 18 листопада 1932 р., 102 арк.
4. Мор з косою над Здвижень-рікою. Очевидці засвідчують, звинувачують. Житомир: Видавець Пасічник М.П., 2008. 200 с.

Сливка Н.В.

курсант 111 н. гр. НАВС.

Науковий керівник

к. і. н. **Калиновський В.С.**

Пішла на роботу – так заробляла стакан круп¹

*Схиліться! Свічку запаліть.
Хто у молитві, хто у серці чуйте,
Як кам'яніє краю біль століть.
Навіки до тридцятих ми прикуті...*

Голодомор... Для українців 1932–1933 рр. є найбільшою трагедією. Час летить, але прожиті події, які уже відбулися скільки років тому, важко забути... Можливо, для сучасної молоді ті часи вже стали далекою історією але кожен з нас повинен знати та пам'ятати минуле.

Нажаль, мало залишилося тих людей, котрі пережили жах Голодомору. Кожен раз коли я чую розповіді своїх бабусь і дідусів – по шкірі мурашки. Все, що я почула від них я спробую передати. Можливо, деякі висловлені у цій роботі думки не зовсім дослівно будуть звучати, але я намагалася з точністю відтворити спогади. Наскільки це мені вдалося – нехай судить читач.

Спогади моєї бабусі Килини Давидівни Ємченко (1935 року народження) з розповідей її мами Мотрі Яківни Холявки (1902 року народження): «На той час моїй мамі було 31 рік. Зимою було важче, а коли настало літо, то стало трохи ліпше. З'явилися різні рослини. Мама ходила на роботу. Був жахливий голод, їсти було зовсім нічого. Їли прілу квасоллю, мелене або товчене листя та пекли з нього оладки, варили «пшінчаники»... Твоя прабабуся збирала листя з корийчика (дерево), сушила його, на решеті перетирала, кидала у воду, замішувала і пекла, так звані, «хмелики». Так моя мама і виживала... Яку крупу знайшла – ту і їла. Навіть уже зовсім прілу варила...» – розповіла бабуся Килина, яка мешкає зараз у с. Цибулів Знам'янського району Кіровоградської області».

Спогади моєї бабусі Федюк Галини Теофанівни, яка пам'ятає розповіді матері Федюк (Безсмертної) Фросини Микитівни (1915 року народження): «Моїх батьків у той час вислали на Урал. Через певний час батько

1 Зазнач. твір. С. 85–86.

помер через хворобу. Коли мати приїхала в Україну, то застала голод... А на руках залишилися четверо дітей: Миша, Гриша, Кладя і Фросина. Голод був страшний. У батьків забрали все, що можна було. Діти ходили голі й босі... А їли все, що було: скарлупи, картоплю та що падалішня і мерзла була, калачики... В кого була корова, то ті виживали, а вони були сироти — в них нікого і нічого не було і їсти їм теж нічого не було... Їли мерзлу картоплю, буряки. Щоб прокормити дітей-сиріток, мама ходила в поле з тяпкою, сокирою, там залишались нескошені колоски, так вона їх діставала з-під мерзлої землі та снігу. Потім вона їх сушила товкла, подавала на вечерю, але від того не наїдалися, і на другий день були зовсім голодні. Було четверо дітей, одне вмерло з голоду.

Далі мама пішла уже на роботу — так заробляла стакан крупи. Варили з неї бурду... Отак і виживали...» (Вінницька область Гайсинський район село Грузьке, 2013 р.).

Дуже болісно все це згадувати, адже скільки б років не пройшло, а пам'ять завжди залишається з нами. Шануймо похиле покоління, їхнє минуле! Зберігаймо в наших серцях пам'ять про ті часи...

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ.

**Пам'яті жертв Голодоморів 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.
в Україні присвячується. Наукові читання кафедри історії держави
та права Київського національного університету внутрішніх справ.**

Київ, 20 листопада — 15 грудня 2008 року

Дорошук Н.О.

кандидат історичних наук

Продовольче питання у рішеннях Політбюро ЦК КП(б)У восени 1932 р.¹

Масштабне будівництво, що проводилося в СРСР на початку 1930-х років потребувало все більших і більших капіталовкладень,

1 Голодомор в Україні 1932–1933 років: передумови, причини, наслідки (Пам'яті жертв голодоморів 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр. в Україні присвячується). Наукові читання: 36. наук. праць. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. 48 с. С. 39–41.

основним же джерелом наповнення бюджету сталінське керівництво, як відомо, визначило сільське господарство. Контроль за виконанням плану здавання сільськогосподарської продукції державі покладался на партійні організації усіх рівнів. Звіт про виконання плану секретарі обкомів зобов'язані були надсилати до ЦК КП(б)У що п'ять днів, питання про хід хлібозаготівлі було центральним на кожному засіданні Політбюро.

Цифри ж встановлювалися надреальні, зокрема, з урожаю 1932 р. належало здати державі 5831300 тонн хліба (без страховки), що суттєво перевищувало плани попередніх років [1, арк. 32]. Труднощі почали проявлятися уже влітку 1932 р. На диво, перші заходи компартійного керівництва були достатньо гуманними: постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 28 серпня 1932 р. хлібозаготівельний план було зменшено на 655200 тонн (11,2 %) [1, арк. 32]. Однак, кожна наступна п'ятиденка характеризувалася зменшенням кількості заготовленого хліба, відповідно Політбюро ЦК КП(б)У шукало варіанти вирішення питання про виконання плану.

На початку жовтня ЦК КП(б)У звертав увагу обкомів на недопустимість зниження темпів і «пропонував» негайно покінчити «з право-опортуністичним ставленням до хлібозаготівлі» [1, арк. 92]. У середині жовтня Політбюро зауважувало, що «немає ніяких інших причин такого катастрофічного становища у хлібозаготівлі окрім слабкості, а у багатьох випадках повної відсутності боротьби за хліб з боку партійних і радянських органів на місцях» і вже не «пропонувало», а вимагало «напруження усіх сил для досягнення негайного рішучого перелому у хлібозаготівлі» [1, арк. 120]. Однак, ця вимога залишилася невиконаною, а покладання відповідальності за зрив хлібозаготівлі на місцеві партійні організації ставало ідеологічно невірним, тож партійне керівництво почало шукати інших винуватців. У рішенні Політбюро ЦК КП(б)У від 23 жовтня 1932 р. причиною млявості хлібозаготівлі називається уже недбальство МТС, які повільно здійснювали обмолот, а також «дрібнобуржуазну розпушеність» керівництва окремих колгоспів, яке навмисно затримувало обмолот [1, арк. 125].

З метою стимулювання хлібозаготівлі Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало місцевим органам вживати як заохочувальні заходи, так і каральні. Так, 21 жовтня 1932 р. було дано вказівку про-

вести показовий підрахунок прибутковості колгоспу і визначення частки кожного колгоспника залежно від вироблених трудоднів, а не від кількості їдців [1, арк. 122]. Однак, ситі обіцянками, селяни не змінили свого ставлення до хлібозаготівлі, тож безумовно домінуючими стали каральні заходи. Рішенням Політбюро ЦК КП(б) У від 30 жовтня 1932 р. «для мобілізації більшовицьких сил на боротьбу за хліб» відряджалися до усіх областей надзвичайні комісії, зокрема, на Київщині її очолили Затонський та Саркіс, на Одещині Косіор, на Харківщині – Хатаєвич [1, арк. 142].

Для боротьби із саботажниками хлібозаготівлі широко залучалися органи юстиції, від яких вимагалось хлібозаготівельні справи розглядати першочергово у найкоротший строк, як правило, виїзними сесіями, забезпечуючи при цьому диференційований підхід щодо різних соціальних груп, призначаючи особливо суворі покарання «куркулям» [1, арк. 177]. На виконання директиви ЦК ВКП(б) від 9 листопада 1932 р. «у зв'язку із цілком незадовільним ходом виконання плану хлібозаготівлі» Політбюро ЦК КП(б)У 10 листопада 1932 р. прийняло рішення про повне припинення відвантаження промислових товарів на село [1, арк. 193], а рішенням від 18 листопада 1932 р. встановлювалося занесення на «чорну дошку»¹ колгоспів, що «саботували хлібоздачу», це передбачало повне припинення кооперативної та державної торгівлі [1, арк. 212].

1 *Наук. ред.:* У Голодомор 1932–1933 рр. даний термін означав запровадження репресивних економічних, адміністративних та судових заходів. Спочатку це був засіб боротьби з одноосібниками, але згодом він став універсальним. Уперше перелік заходів, пов'язаних із занесенням на «чорну дошку» був офіційно оприлюднений постановою ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про заходи по посиленню хлібозаготівель»: промисловий бойкот; фінансовий бойкот; застосування додаткових штрафів, як правило, у вигляді м'ясного натурального штрафу; вилучення всього хліба, виданого колгоспникам, за винятком тих, хто, так би мовити, чесно і добросовісно виконував державні зобов'язання, а також виявляв крадіїв і сприяв поверненню викраденого хліба, для чого з цієї метою прискіпливо відбиралися «добросовісні» колгоспники. У наступній постанові ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 6 грудня 1932 р. «Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» перелік репресивних заходів був доповнений.

У листопаді 1932 р. вину за невиконання плану хлібозаготівлі було покладено на одноосібників та окремих колгоспників, «які покрали хліб». Згідно з постановою політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. у всіх районах організовувалося вилучення «викраденого» хліба, а до колгоспів, що допустили розкрадання, застосовувати натуральні штрафи у вигляді встановлення додаткового завдання з м'ясозаготівлі у розмірі 15-місячної норми. Штрафи накладалися райвиконкомом за попередньої згоди облвиконкому [1, арк. 210]. На одноосібників штрафи такого ж розміру могли накладати сільради за попередньої згоди райвиконкому [1, арк. 213]. Важливо зауважити, що постанова не передбачає необхідності доведення факту крадіжки чи проведення будь-яких інших слідчих дій. У випадках відсутності м'яса дозволялося конфісковувати будь-яке інше продовольство.

У той же час партія ретельно дбала про своїх працівників, які у голодні 1932–1933 рр. забезпечувалися продуктовим пайком. Так, 1 листопада 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про покращення матеріально-побутових умов керівних районних працівників. Для цього визначався їх загальний контингент — 23900 осіб (10400 — основних, 13500 — утриманців) та затверджувалися норми індивідуального постачання і громадського харчування. Для працівників РВК встановлювалося: 800 гр. хліба на день, та на місяць 2 кг. риби, 1 кг. цукру, 2 кг. крупи, 1 кг. макаронів, 0,5 кг. олії, 1 кг. сиру, 1 кг. кондитерських виробів, дещо меншими були норми для утриманців. Для районного активу також організовувалися закриті їдальні.

Отже, терор голодом був цілеспрямованою акцією компартійних проводирів, направленою на подолання опору українського селянства, на його повне підкорення волі керівників «держави трудящих». Життя та здоров'я її відповідальних працівників ретельно охоронялися. Єдиними народ і партія були тільки в радянських лозунгах.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 1, оп. 6, спр. 237. 22 серпня — 18 листопада 1932 р., 231 арк.

Шкуратенко О.В.,
кандидат юридичних наук

**Діяльність України в ООН у 40–50-х роках XX ст.
щодо запобігання злочинів геноциду¹**

З початку діяльності ООН, поряд з системою питань з врегулюванням міжнародної безпеки та міжнародного миру, системою боротьби народів за право на самовизначення і за ліквідацію колоніалізму, було закладено систему, органи і установи якої займалися сприянням міжнародному співробітництву з проблем економічного, соціального, гуманітарного, культурного характеру та заохочення і розвитку поваги прав людини. Ряду органів було надано право безпосередньо відати загальною координацією в усій системі ООН, пов'язаних з централізованими регулюванням соціально-економічної чи гуманітарної діяльності, у тому числі у сфері прав людини. Україна, як одна з членів-засновників, брала безпосередню участь в обговоренні питань, пов'язаних зі створенням і функціонуванням головних і спеціалізованих структур цієї організації.

Функції та повноваження головних і спеціалізованих органів системи ООН у сфері розвитку прав людини базувалися на основі міжнародно-правових документів з прав людини та загальних рекомендацій з цієї проблеми. Вони здійснювали опосередкований контроль за практичною реалізацією державами взятих на себе зобов'язань, а також брали участь у діяльності з надання інформації і певної техніко-гуманітарної допомоги [1, с. 40].

Згідно з положеннями Статуту ООН, загальну відповідальність за функціональну діяльність самої ООН, у тому числі й в області прав людини, несе Генеральна Асамблея ООН (ст. 60 Статуту ООН). Як передбачено у ст. 13 Статуту ООН, ГА ООН проводить дослідження та виносить рекомендації з метою сприяння міжнародному співробітництву в політичній області та заохочення прогресивного розвитку міжнародного права і його кодифікації, а також у здійсненні заохочення прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії. В рамках ГА ООН питаннями прав людини займаєть-

¹ Зазначений твір. С. 43–46.

ся Третій комітет (з соціальних і гуманітарних питань та питань культури) і частково ці питання розглядаються на Спеціальному комітеті. У відповідності зі ст. 22 Статуту ООН на I сесії ГА ООН затвердила декілька допоміжних власних органів в області захисту прав людини, які фактично функціонують протягом вже досить тривалого часу.

Таким чином, із зазначеної структури органів і організацій системи ООН, що займаються питаннями в області захисту прав людини, можна виділити рівень, на якому здійснюється і координується співробітництво з проблем захисту прав людини. Це співробітництво носить міжурядовий характер, включає взаємодію таких органів системи, як ГА ООН і ЕКОСОР, головні органи і виконавчі комітети спеціалізованих установ, допоміжні підрозділи, створенні зазначеними головними органами організацій системи ООН.

Одним із головних органів, який діє під керівництвом ГА ООН, є Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОР), яка несе особливу відповідальність за виконання функцій Організації Об'єднаних Націй у сфері міжнародного економічного і соціального співробітництва, у тому числі й в області прав людини (ст. 60 Статуту ООН).

Враховуючи широке коло координаційних функцій ЕКОСОР в економічній, соціальній і культурній сферах діяльності ООН, насамперед з питань прав людини, згідно зі ст. 68 Статуту ООН Раді було надано право створити окрему функціональну Комісію ООН з прав людини. До компетенції Комісії ООН з прав людини входили подання пропозицій, рекомендацій і доповідей щодо міжнародної поваги до прав людини, розробка проектів міжнародних декларацій, конвенцій, рекомендацій стосовно прав людини. Великі повноваження Комісії надавались їй у сфері вивчення правових питань з таких галузей, як освіта, медицина та наука [2, с. 31–33].

До складу Комісії ООН з прав людини, згідно з постановою, ухваленою у 1946 р., увійшли по одному представнику від кожної з 18 країн-членів Організації, обраних Радою. В число перших була обрана й Українська РСР. Представником від України в Комісії з прав людини став В.П. Коваленко [3, с. 22].

Працюючи в Комісії з прав людини, українські дипломати зробили вагомий внесок у розробку і прийняття Загальної декларації прав людини. При остаточному обговоренні проекту Декларації

українська делегація вказала на «відсутність визнання суверенних прав та інтересів держав, права на самовизначення народів та націй, принципу повного рівноправ'я, незалежно від раси, оскільки людина є частиною колективу, що здійснює це право» [4, с. 91]. Цілком логічно, що цей перелік прав і свобод, які підлягають загальному дотриманню, втілюється у Загальній декларації прав і свобод людини, проголошеній III сесією ГА ООН 10 грудня 1948 р. (Резолюція 217A(III)) [5, с. 39–42].

Загальна декларація прав людини стала основою для ухвалення понад 80 конвенцій і декларацій з різних аспектів прав людини. Ряд положень Декларації і пізніше ухвалених міжнародних конвенцій, увійшли до конституційних законів держав, стали вагомим чинником у національній законотворчості. При цьому варто зазначити, що СРСР не сприйняв Загальну декларацію, а регулювання сфери захисту прав і свобод людини та громадянина було віднесено до загальносоюзної компетенції. На території УРСР положення Загальної декларації залишалися тільки декларативними, і лише після проголошення незалежності у 1991 р. набули реальних та практичних обрисів у законодавстві України.

Відзначаючи активну позицію української делегації щодо захисту прав і свобод людини на міжнародній арені, зазначимо, що саме в Україні свобода та права людини довгий час були абстрактним поняттям. Усвідомлення самостійності особи і притаманності їй свободи відбувалося з величезними труднощами. Всі сили народу йшли на виборювання права, на існування як етносу, особливої мовно-культурної спільності, а інтереси особи в країні постійно приносилися в жертву інтересам громадян [6, с. 44].

Ще на I сесії ГА ООН в Резолюції 96(1) від 11 грудня 1946 р. проголошувалося, що геноцид є злочином, який порушує норми міжнародного права і суперечить духу й цілям ООН, і що цивілізований світ засуджує його. УРСР, яка була на той час незмінним членом Комісії з прав людини, брала участь в опрацюванні Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. У Резолюції 260A(III) від 9 грудня 1948 р. (ст. I) наголошувалось, що «геноцид, незалежно від того, скоюється він у мирний чи військовий час, є злочином, який порушує норми міжнародного права та проти якого договірні сторони зобов'язуються застосовувати

заходи запобігання та карати за його вчинення». Стаття II Конвенції розкривала поняття геноциду як дій, що «скоюються з наміром знищення повністю або частково якої-небудь етнічної, національної, расової або релігійної групи як такої» [7, с. 164]. У 1954 р. Рада Міністрів УРСР затвердила Конвенцію про запобігання злочину геноциду з поправками, зазначеними представником УРСР 16 грудня 1949 р., і доручила А. Войні підписати її, а через два місяці Конвенція була ратифікована Україною [8, с. 1, 6, 17].

Проте на території СРСР мільйони людей, серед них жінки і діти, стали жертвами жорстоких дій та політики тоталітарного режиму. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, що був результатом політики колективізації, яку проводив сталінський режим, забрав життя від 7 до 10 млн. людей і став національною трагедією для українського народу. І лише на 58 сесії ГА ООН було розповсюджено текст листа Постійного представника України при ООН В. Кучинського від 7 листопада 2003 р. на ім'я Генерального секретаря із заявою з нагоди сімдесятих роковин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. У листі було заявлено про «сум з приводу дій та політики, які призвели до масового голоду та загибелі мільйонів людей». Також зазначалось, що викриття порушень прав людини, збереження історичних документів та відновлення гідності жертв шляхом визнання їхніх страждань сприятиме зміцненню законності та поваги прав людини та основних свобод [9, с. 301].

Як логічне продовження, Президент України В. Ющенко на ювілейному саміті ООН, присвяченому 60-річчю ООН, звернувся із заявою до світового співтовариства про визнання Голодомору геноцидом українського народу [10]. Постійний представник України при ООН В. Кучинський заявив, що питання про визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу було порушено в ООН у 2007 р., на 75-ті роковини Голодомору. З боку уряду країни через трибуну ООН у цьому напрямі проводиться активна робота щодо донесення до світової спільноти фактів страшної трагедії українського народу, якою був Голодомор 1932–1933 рр.

В основу цієї діяльності покладено цілі задля недопущення повторення у подальшому такої трагедії. Усі нації повинні об'єднатися і зробити все можливе щодо не повторення проявів тоталітаризму.

Список використаних джерел та літератури:

1. Николайко И.В. Права человека и система ООН (Проблемы многостороннего международного сотрудничества). Киев: Наукова думка, 1991. 214 с.
2. Объединенные Нации. Резолюции, принятые Экономическим и Социальным Советом на Второй сессии с 25 мая по 21 июня 1946 г. Нью-Йорк: ООН, 1946. 35 с.
3. Официальный отчет второй части Первой сессии Генеральной Ассамблеи. Доп. 2: Доклад Экономического и Социального Совета Генеральной Ассамблее за период с 23 января по 3 октября 1946 г. А/125. Нью-Йорк: ООН. 58 с.
4. Резолюция 257(III): Постоянные миссии при ООН. Объединенные Нации. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на первой части третьей сессии. 21 сентября – 12 декабря 1948 г. Палэ де Шайо, Париж: ООН, 1949. 93 с.
5. Объединенные Нации. Стенографический отчет сто восьмидесятого заседания. Декабрь 1948 г. А/P.V/ 170–182. Нью-Йорк: ООН, 1948. 99 с.
6. Антонюк З., Мартинович М. Щодо питання прав людини в Україні. *Право України*. 1995. № 2. С. 44–48.
7. Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій / Упоряд. Т. Яблонська. Київ: Сфера, 1999. 342 с.
8. Документи про ратифікацію УРСР Конвенції про попередження злочину геноциду. 21 липня – 10 вересня 1954 р. *ІАУ МЗС України*. Ф. Основний, спр. 445, 21 арк.
9. Объединенные Нации. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на 58 Сессии. Третий комитет. Док. ООН А/С.3/58/9 от 7 ноября 2003.
10. Ющенко закликав світове співтовариство визнати голодомор геноцидом українського народу. *Голос України*. 2005. № 175. 17 вересня.

РОЗДІЛ IV

ФОНД 32 «КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ
СУДОВИХ ТА ПОЗАСУДОВИХ ОРГАНІВ»
ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МВС
УКРАЇНИ: РЕЗУЛЬТАТИ ОПРАЦЮВАННЯ
АРХІВНИХ СПРАВ ФОНДУ.
ДОКУМЕНТИ ТА НАУКОВИЙ КОМЕНТАР

ГДА МВС України. Ф. 32, оп. 1, спр. 15596.
17–28 квітня 1933 р., 25 арк.

ДОВІДКА

про результати опрацювання архівних справ фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС України за фактами канібалізму (до 90-річчя вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.)

26 листопада 2020 року МВС України підписано Меморандум про взаєморозуміння та взаємодію з Національним музеєм Голодомору-геноциду.

У межах співпраці здійснено систематизацію та оцифрування архівних кримінальних справ періоду Голодомору, які фізично зберігаються в апараті МВС.

За дорученням керівництва МВС (лист МВС № 967 М від 23.08.2023 року) «Про надання сприяння в організації вшанування пам'яті жертв Голодомору» в жовтні 2023 року були проаналізовані справи фонду 32, опис 1 періоду 1932–1933 років, які знаходяться в Галузевому Державному архіві МВС України і стосуються канібалізму¹.

В опрацьованих кримінальних справах термін «канібалізм» не вживався. Та, власне, цей вид злочину — навіть непередбачений кримінальними кодексами України — тогочасним, прийнятим

1 **Канібал** (франц. — *cannibale*, ісп. — *canibal*) — людоджер, людодід; канібалізм (франц. — *cannibalisme*) людоджерство, людодідство):

1. У ми нулому у деяких племен і народів людодідство, зумовлене нестачею їжі або релігійними ритуалами. З прирученням тварин і розвитком скотарства канібалізм практично зник. Пережитки канібалізму, пов'язаного з релігійно-магічними обрядами, у деяких народів Африки і на островах Індійського і Тихого океанів були засвідчені у XIX ст.
2. Поїдання тваринами осіб свого виду.

Факультативний (непостійний) канібалізм спостерігається за несприятливих умов життя (наприклад, у суворі зими через брак їжі вовки поїдають один одного, що є виявом внутрішньовидової конкуренції).

Облігатний (постійний) канібалізм виник у процесі еволюції як пристосування тварин (наприклад, поїдання самками каракуртів самців після — спарювання).

ВУЦВК 8 липня 1927 року і нині діючим в Україні. Справи мають назву: «О людоедстве...», «Про людоежество...», «О трупоедстве...», «Про труподство...», «Справа по звинуваченню громадянки (чи громадянина)...» тощо (мова назви — залежно від мови оригіналу справи).

Внаслідок проведеного аналізу кримінальних справ виокремили їх актуальність й окремі закономірності та риси.

1. В історіографії Голодомору архівні документи, зокрема проаналізовані кримінальні справи набувають надзвичайної ваги, оскільки свідків тих подій практично вже немає. Цим ще більш посилюється актуальність дослідження означеної тематики на основі архівних документів.

2. В багатьох справах виносились постанови про порушення кримінальної справи за ознаками злочину, передбаченого ст. 138 КК УСРР, тобто умисне вбивство.

*Стаття 138 КК УСРР умисне вбивство, вчинене: а) з користі, ревности (якщо воно не має ознак сильного хвилювання) та інших низьких мотивів; б) особою, яка вже відбула захід соціального захисту за умисне вбивство або тяжке пошкодження на тілі; в) способом, небезпечним для життя багатьох людей або особливо болісним для убитого; г) щоб полегшити або приховати інший злочин; д) особою, на обов'язку якої лежить особливе піклування про убитого; є) з використанням безпорадного стану убитого; ж) жінки, завідомо вагітної. За скоєння цього злочину передбачалась відповідальність у вигляді **позбавлення волі на строк до десяти років**.*

В обвинувальних висновках наявних справ, вчинені дії осіб, які притягувалися до відповідальності, з явними ознаками умисного вбивства, слідчі кваліфікували за ознаками ст. 174 ч. 4 КК УСРР — розбій.

Тобто кваліфікація за скоєння злочину проти життя та здоров'я особи, умисного вбивства, здійснювалась за ознаками майнового злочину.

Стаття 174 КК УСРР — Розбій, тобто відкрите, з метою заволодіння чужого майна, напад окремої особи, поєднане з насильством, яке загрожує життю чи каліцтву, або з погрозою скоїти подібне насильство, каралось позбавленням волі на строк до п'яти років.

*Те ж саме діяння, скоєно окремою особою або групою осіб з використанням зброї, каралось позбавленням волі на строк до десяти років, а при особливо обтяжуючих обставинах, підвищуючи до **вищої міри соціального захисту – розстріл**.*

Звучить цинічно, але під чужим майном у справах фонду розумілося життя, тіло потерпілого.

Можемо констатувати, що кваліфікацію скоєних злочинів, умисне вбивство, покарання за яке було передбачено 10 років позбавлення волі, **навмисно кваліфікували** за ознаками складу майнового злочину, а саме розбій, санкція якого **передбачала вищу міру покарання розстріл**.

Наприклад:

Справа 15196

17 травня 1933 року винесено постанову про порушення кримінальної справи за ознаками злочину передбаченого ст. 138 КК УСРР, а обвинувачення за ст. 174 ч. 4 КК УСРР.

Коротка фабула матеріалів справи.

Прокопенко Уляна спільно зі своєю матір'ю Прокопенко Феклою, вбила своїх рідних братів і сестру та спожили їх в їжу. Мати по дорозі до Кривого Рогу померла.

Під час попереднього слідства Прокопенко Уляна, визнала провину і надала покази, що сама задушила брата Івана 11 років, потім сестру Марфу та брата Петра 6 років, яких порізала та спожила в їжу.

У відповідності до рішенням судової трійки (С/Т) ДПУ УСРР від 19.04.1933 року обвинувачену Прокопенко У.І. за ст. 174. ч. 4 КК УСРР засудити до розстрілу.

Справа 15265

8 березня 1933 року винесено постанову про порушення кримінальної справи відносно Брайко Р.П. за ознаками злочину передбаченого ст. 138 п. «Д» КК УСРР.

Коротка фабула матеріалів справи.

7 березня 1933 року Брайко Р.П., 22 років, убив свого дворічного сина, а м'ясо його споживав у їжу.

Виписка із протоколу судової трійки ДПУ УСРР від 9 квітня 1933 року обвинуваченого Брайко Р.П. за ст. 174.ч. 4 КК УСРР засудити до розстрілу.

Справа 15201

14 травня 1933 року винесено постанову про порушення кримінальної справи де зазначено, що розглянувши матеріали справи злочинної діяльності громадянки Поломаної Г.М., які виразились в убивстві своїх дітей, в означених діях вбачаються ознаки злочину, передбаченого ст. 174 ч. 4 КК УСРР.

Справа 15261

16 березня 1933 року винесено постанову про порушення кримінальної справи де зазначено, що розглянувши матеріали справи злочинної діяльності громадянки Чуйко Ольги, яка підбурювала своїх дітей до вбивства свого сина Миколи семи років, після чого його зарізали і спожили всією сім'єю в їжу, в означених діях вбачаються ознаки злочину, передбаченого ст. 174 ч. 4 КК УСРР та зазначено людоїдство.

Справа 15262

13 березня 1933 року винесено постанову про порушення кримінальної справи де зазначено, що розглянувши матеріали справи злочинної діяльності громадянки Гаврик П.Г., які виразились в убивстві своєю дитини п'яти років, в означених діях вбачаються ознаки злочину, передбаченого ст. 174 ч. 4 КК УСРР.

Причинами **фальсифікації складу злочину**, на нашу думку, було:
по-перше це загальнодержавна політика, яка забороняла розголос справжніх причин голоду і відповідно появи явища канібалізму;

по-друге приховання реальної ситуації на місцях з метою уникнення відповідальності за свою злочину політику;

по-третьє санкція статті за розбій, передбачала вищу міру покарання через розстріл, що являлось одним із знарядь організації геноциду українського народу.

3. Маємо констатувати факт, що фальсифікації притаманні усім справам фонду. Головна її ознака в тому, що є очевидним намагання влади приховати справжні причини голоду. В цьому переконують виклади матеріалів слідчих в обвинувальних висновках та інших документах. Так, у слідчих записах йдеться, що ті чи інші сім'ї

голодували внаслідок своєї ліні та недбалості і небажання працювати в колгоспі. Тому **можемо говорити про політизацію всіх слідчих справ.**

Як правило, рядові і керівні співробітники судово-репресивного апарату діяли у відповідності до інструкцій і директив, які надходили від вищих партійно-урядових органів і посадових осіб. Однак бачити в них лише виконавців чужої невірно. Фальсифікації справ були мотивовані й особистісними причинами самих посадових осіб, які можна розділити на такі:

- бажанням місцевих посадових осіб вислужитися перед верхівкою задля кар'єрного росту;
- страх власного потрапляння під репресії;
- отримання особистих преференцій (заробітна платня, продовольчі пайки, забезпечення одягом та житлом, кар'єрне зростання тощо).

Кожний суддя і прокурор, слідчий та інші посадовці правлячого режиму вносили свій посильний внесок в розгул беззаконня. Дії посадових осіб в інтересах більшовицької злочинної політики, підпадають під ознаки злочину геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу.

Все це спонукало суспільство жити в постійному напруженні і страху. Люди не лише впадали в страх перед представниками більшовицької влади, вони починали боятися своїх друзів, рідних і знайомих. Загальний страх, навіть не завжди усвідомлений, породжував підозрілість і недовіру.

4. У справах фонду зі свідчень обвинувачуваних відстежуємо насильницький характер голоду: «...особливо погано стало жити із зими минулого року (1932 — *авт.*), бо все позабирали і картоплю і зерно...» (*справа 152290*).

5. Вищезазначений фонд містить справи, які в своїй більшості датовані періодом березень—червень 1933 року. Саме на цей час й припадає апогей Голодомору в Україні та наростання в суспільстві явища канібалізму, адже в цей період українські селяни найбільш були доведені більшовицькою геноцидною політикою до стану відчаю і переходили межу людської моралі.

6. У деяких справах містяться акти про розстріли засуджених, клопотання про амністію. Документи справ свідчать, що клопотання про амністію засуджених, як правило, не задовольнялися.

7. Вироки розглядалися пануючим режимом як міра соціального захисту. Влада запевняла, що більшість українських селян не вступали до колгоспу й свідомо наважувались на канібалізм, були «ледарями та становили елемент суспільства, який розклався» і тому вони ніби становили загрозу радянському суспільству і повинні бути знищені (міра покарання — розстріл) або ж ув'язнені на різні строки (*справа 15268*).

8. В апогей Голодомору виконання постанови судової трійки при Колегії ДПУ УСРР — розстріл здійснювалось у максимально короткі терміни.

Наприклад:

Справа 15267

Виписка із постанови колегії С/Т ДПУ УСРР від 09.04.1933 року Захарчук Євдокію Павлівну 1890 р.н. розстріляти, справу здати в архів.

Акт про розстріл. На підставі виписки С/Т ДПУ УСРР від 09.04.1933 року, 21 квітня 1933 року, о 23 годині 50 хвилин комендант Вінницького обласного відділу ДПУ привів у виконання вирок щодо засудженої Захарчук Є.П., тіло придано землі.

9. Основна кількість кримінальних справ стосується притягненням до відповідальності жінок, українок за народженням. Значна частина жінок на час притягнення їх до відповідальності були вже вдовами, втративши своїх чоловіків (годувальників сім'ї) внаслідок голоду,

здебільшого наприкінці 1932 — початку 1933 років. Можемо говорити, що в документах простежується причетність до канібалізму здебільшого з боку жінок. Так, у справах підтверджуються наявні під час Голодомору факти, коли мати, доведена до відчаю, годувала живих дітей м'ясом померлих (*справа 15195*), вбивала своїх менших дітей, задля врятування від голодної смерті старших (*справа 15172*).

10. Документи справ переконують, що жертвами насилля дуже часто були діти. Непоодинокими ставали випадки, коли вони у пошуках їжі заходили в чужий дім або їх туди заманювали і там їх настигала смерть (*справа 15150*). З числа дітей здебільше страждали діти-сироти, які ходили селами у пошуках їжі (*справа 15153*).

11. Мотивації канібалізму були продиктовані приреченістю людей. Маючи важку скруту з харчами, селяни звертались за допомогою до сільських рад. Проте там їм здебільше відмовляли (див. *справа 15172*).

12. Голодомор 1932—1933 рр. слід вивчати не лише в історико-політичному аспекті, як це головним чином відбувається, а в комплексі, використовуючи критерії оцінок інших наук — медицини, психології, соціології, економічної географії тощо. Можемо стверджувати, що у приречених на голодну смерть людей голод впливав на психіку та її свідомість. Матеріали окремих справ стверджують, що в деяких випадках приреченість не була трагічною необхідністю. Людина мала якісь мінімальні продукти для виживання, але в окремих випадках йшла на вбивство ближнього з метою канібалізму (див. *справа 15151*).

13. Постанови судових трійок, як правило, однотипні і лаконічні: десять років концтаборів, в інших випадках — розстріл. Так, проводячи слідчі дії за фактами антропофагії (людодіство) або некрофагії (трупоідство), уповноважені особи секретно-політичного відділу (у документах часто рос. — СПО — *авт.*) ДПУ направляли слідчі справи для прийняття рішення на розгляд С/Т при Колегії ДПУ УСРР з клопотанням про застосування до обвинувачених так званої «вищої міри соціального захисту — смертної кари — розстрілу».

Судові трійки своєю постановою або підтверджували пропозицію ДПУ, або приймали інше рішення у формі певного строку (здебільше десять років) виправно-трудоих таборів.

14. Документи справ фонду переконують, що до голоду більшовицький режим ставився як до неіснуючого явища, адже у жодній справі голод, як такий, що спланований чи організований владою не згадується. В окремих кримінальних справах знаходимо фото засуджених, підписи свідків про нерозголошення таємниці фактів людодійства тощо (*справа 15261*).

15. Чимало кримінальних справ, свідчить, що особи, які притягувались до відповідальності, часто не доживали до початку відбуття покарання. Справи в таких випадках закривались у зв'язку зі смертю обвинувачених.

Наприклад:

Справа 15200

У відповідності до постанови С/Т ДПУ УСРР від 01.07.1933 року справу відносно Чупандиної А.С. закрити у зв'язку зі смертю.

Справа 15201

У відповідності до постанови колегії С/Т ДПУ УСРР від 01.07.1933 року справу відносно Поломаної Г.М. закрити у зв'язку зі смертю.

16. В справах простежується закономірність: в період другої половини травня — червня 1933 року змінюється політика радянської влади щодо винесення ступеня вироку: з максимального (розстріл) на більш м'якший — ув'язнення на різні строки, здебільшого — десять років. Пропонована відділами ДПУ вища міра покарання відхилялась судовою трійкою. Інколи судова трійка змінювала й свою раніше винесену постанову.

Зазначені зміни вироків, обумовлені зміною політичної позиції правлячого режиму і ще раз стверджує про упередженість і заполітизованість кримінальних справ, які необхідно досліджувати з урахуванням даного факту. Пом'якшення вироків пов'язано безпосередньо

з інструкцією («Інструкція всім партійно-радянським працівникам і всім органам ОДПУ, судам та прокуратурам») за підписами Й. Сталіна і В. Молотова, яку 8 травня 1933 р. було розіслано партійним і радянським органам, органам ДПУ, суду і прокуратури на місця. Колишні методи визнавалися застарілими, оскільки арешти стали безладними: «Арештовують всі, кому не лінь, і хто, власне кажучи, не має ніякого права арештовувати. Не дивно, що при такому розгулі практики арештів, органи ОДПУ, і особливо міліція, втрачають почуття міри і часто проводять арешти без будь-яких підстав...». Ставало очевидним, що такі «адміністративно-чекістські операції» послаблювали авторитет радянської влади та вплив більшовицької партії в українському селі та в Україні в цілому. Правлячий режим усвідомлював ситуацію та можливі її наслідки і відреагував відповідно. Водночас радянська влада, змінюючи вищу міру покарання на позбавлення волі, переважно на десять років у формі виправних робіт отримувала дешеву робочу силу, якою ставали осуджені виправно-трудовах таборів.

Нормативний акт, регулюючий діяльність виправно-трудовах таборів, з'явився 7 квітня 1930 року, коли РНК СРСР прийняла офіційне «Положення про виправно-трудові табори». Цей документ відкривав одну з самих трагічних сторінок в історії пенітенціарної політики радянської держави. Авторитарна влада отримала в свої руки «законний» інструмент для політичного і економічного впливу на суспільство — ГУЛАГ.

У виправно-трудовах табору прямували особи, засуджені судом до позбавлення волі на строк не нижче трьох років, а також особи, осуджені постановою колегії або Особливої наради ОДПУ. Табори знаходилися у ведінні ОДПУ, яке здійснювало загальне керівництво їх діяльністю на основі внутрішньовідомчих нормативних актів. ОДПУ наділялося необмеженою владою над долями потрапивших в сферу їхньої діяльності, фактично випадали з юрисдикції чинного законодавства.

Наприклад:

Справа 15196

Виписка із протоколу С/Т ДПУ УСРР від 19.06.1933 року: Прокopenко Уляна засуджена до розстрілу.

Виписка із протоколу С/Т ДПУ УРСР від 31.08.1933 року: рішення — заключить Прокопенко У.І. в трудовий табір строком на 10 років.

Справа 15197

У відповідності до постанови С/Т ДПУ УСРР від 2.06.1933 року Капуста М.К. засуджена до розстрілу.

Виписка із протоколу С/Т ДПУ УСРР від 31.08.1933 року: змінити минуле рішення від 2.06.33, заключить Капусту М.К. у виправний табір строком на 10 років.

Справа 15198

У відповідності до С/Т ДПУ УСРР від 19.06.1933 року Кошову Анастасію Остапівну засуджено до розстрілу.

Виписка із протоколу Судової Трійки ДПУ УСРР від 31 серпня 1933 року: змінити минуле рішення від 19.06.33, заключить Кошову Анастасію Остапівну у виправний табір строком на 10 років.

Опрацьовані архівні документи кримінальних справ спонукали нас до наступних узагальнень

Об'єктивних причин для голоду — наявність природніх катаклізмів на кшталт посухи, війни, епідемії тощо — не було. Існували причини лише суб'єктивного, тобто політичного, характеру:

— форсування індустріалізації, а звідси виникнення потреби в експортному зерні як єдиній «валюті» для закупівлі технологічного обладнання за кордоном;

— прискорення колективізації, приведення всіх форм господарювання на землі до єдиного «спільного знаменника» — колективного господарства (колгоспу) і, як наслідок, зниження врожайності, зuboжіння селянства, яке насильно залишилось без хліба.

Індустріалізація, колективізація, упокорення селян або насильне знищення тих, хто не сприймав чи у різний спосіб чинили опір політиці колективізації, зміцнення обороноздатності та так званої інтернаціональної монолітності радянської «імперії» були пріоритетними у політиці Сталіна.

Окремі архівні документи свідчать і про те, що правляча каста в СРСР побоювалася розростання опору радянській владі, особ-

ливо в національних районах. Тому голод послужив послабленням українського національного руху. Так, в оперативному наказі ДПУ УСРР від 13 лютого 1933 року «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР» наголошувалось: «...організований саботаж хлібозаготівель..., організовані масові крадіжки в колгоспах і радгоспах, терор за найбільш стійких, витриманих комуністів і активістів села; перекинення на Україну восени 1932 року десятків петлюрівських комісарів, поширення контрреволюційних листівок, говорити про існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, зв'язаного із закордоном... Ми зіткнулись з єдиним, скрупульозно розробленим, планом організації збройного повстання на Україні до весни 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави, так званої “української незалежної республіки”»¹.

Цей документ не міг з'явитися без вихідного наказу «зверху». В архівних справах випадає багато ланок, які нині відновити немає реальної можливості. Архіви були перебраними, багато справ вивезли за тоталітарної доби, адже матеріали були дуже небезпечними і зберігати подібні таємниці в архівних сховищах України влада вважала за недоцільне. Однак він переконує, що Голодомор був організований штучно для того щоб, по-перше, ліквідувати можливу матеріальну (індивідуальні господарства) та соціальну (заможні верстви селянства) бази для повстання проти радянської влади, та, по-друге, — придушити духовні і морально-психологічні сили народу в його прагненні до створення власної держави.

Знищуючи базу українського націоналізму — індивідуальне господарство правлячий режим розумів, що колективізації найбільше чинитимуть опір найзаможніші господарі. Тому влада вдалася до їх ізоляції, оголосивши цей прошарок суспільства куркулями та закликавши до «ліквідації куркульства як класу».

Радянська ідеологія навіть не заперечувала факту знищення українського селянського прошарку, визначаючи його як ворожий куркульський клас. Зазначаючи, що кримінальне законодавство УСРР, розвиваючись та вдосконалюючись, активно сприяло організації та наступу соціалізму по всьому фронту, в тому числі і ліквідації куркульства як класу на основі суцільної колективізації.

---

1 ГДА МВС України. Ф. 46, Оп. 1, спр. 1а, арк. 28.

Судові органи УСРР, послідовно проводячи в життя вказівки партії і уряду, реалізували її на практиці, зокрема ліквідації куркульства як класу.

В результаті великої ідеологічної організаторської роботи, проведеною комуністичною партією, до початку 1933 року перша п'ятирічка була достроково виконана. Правлячий режим твердив про перемогу колгоспного строю, ліквідацію куркульства і запевняв, що це свідчило про те, що в селі під радянською владою підведена міцна база, база колективного господарства¹.

Фатальну роль у масовій голодній смерті українського селянства відіграла резолюція III Конференції КП(б)У, що категорично зобов'язувала всі підрозділи адміністративно-командної системи «взяти до неухильного керівництва, що беззаборонну торгівлю хлібом за постановою ЦК і уряду можна проводити тільки після 15-го січня 1933 року, тобто після виконання плану хлібозаготівель». І головна мета цієї вказівки — домогтися вилучення у селянства 131 млн пудів зерна (приблизно 2 млн тон зерна) — ревно здійснювалася. Та попри всі намагання державного, партійного, профспілкового та комсомольського апаратів «двадцятип'ятитисячникам» вдалося на січень 1933 р. вилучити тільки 89,5 млн пудів (приблизно 1,4 млн тон). Політбюро, побачивши реальну загрозу зриву сівби 1933 року, бо було вилучено вже й насінний фонд, розіслало на місця інструктивного листа, яким дозволило обкомам партії «притримати» частину насінного фонду.

Сталін знову направив Л. Кагановича для обстеження стану хлібозаготівель в Україні, а секретаря ЦК КП(б)У Р. Терехова було вирішено зняти з усіх постів та відіслано до Москви. На його місце призначили П. Постишева, який на той час вже виявив себе «по-сталінськи» на хлібозаготівлях у Нижньо-Волзькому краї. Та побачивши, що в Україні люди масово голодують і вмирають, він все ж таки «вирвав» у Сталіна згоду припинити заготівлі після 1 лютого 1933 року. Проте, це вже не могло врятувати становище: навіть сіяти не було чим. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) «позичили» Україні 20 млн пудів зерна для сівби, інакше голод тривав би і в 1934 році.

1 Борьба с преступностью в Украинской ССР. Автор очерка и составитель сборника документов П.П. Михайленко. Т. 2. Киев. КВМ МООН СССР. 1967. 952 с. С. 78.

Таким чином, на основі досліджуваних нами справ означеного фонду можемо твердити, що Голодомор 1932–1933 років був злочинном, спрямованим проти українців і є геноцидом. Голодомор мав штучний характер, економічні й політичні причини, сприяв послабленню національного руху шляхом знищення індивідуальних господарств заможних верст, що становили його соціальну базу.

В документах підтверджується факт, упередженого ставлення влади до сімей з певним достатком, які згодом внаслідок дій режиму потрапляли у скрутне становище, адже не вступали до колгоспу і одноосібно вели власне господарство. Режим упокорював або знищував невдоволених колективізацією селян. Селяни змушені були вступати до колгоспів. Проте, були виснажені голодом настільки, що досить часто не могли виходити на роботу.

Документи справ переконують, що апогей трагедії припав на березень–червень 1933 року, а доведені до відчаю люди вдавалися до некрофагії (поїдання трупів) та антропофагії (канібалізму). Однак, усім справам фонду притаманна фальсифікація, адже приховуються справжні причини голоду. У слідчих записах здебільше йдеться, що ті чи інші сім'ї голодували внаслідок своєї ліні та недбалості і небажання працювати в колгоспі. Тому є підстави говорити про політизацію всіх слідчих справ. Водночас фальсифікація справ була наслідком й особистісних мотивів самих посадових осіб, які вносили свій посильний внесок в розгул беззаконня.

Правлячий режим, усвідомлюючи наслідки такого беззаконня та занадто велику масштабність репресій, 8 травня 1933 р. видав інструкцію за підписами Й. Сталіна і В. Молотова, якою послаблював вироки: вищу міру покарання змінювали на позбавлення волі, переважно на десять років примусової праці. У такий спосіб радянська влада намагалася зберегти в Україні свій вплив та вплив більшовицької партії. Водночас правлячий режим отримував дешеву робочу силу, якою ставали осуджені виправно-трудових таборів.

Матеріали справ фонду 32 ГДА МВС України «Кримінальні справи судових та позасудових органів» є вагомою джерельною базою з дослідження Голодомору в Україні 1932–1933 років. Водночас, при вивченні документів та дослідженні означеної проблеми необхідно враховувати упередженість та заполітизованість кримінальних справ.

Перелік основних скорочень та термінів:¹

ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет.

ВУЦИК (рос.) — Всеукраинский центральный исполнительный комитет.

ГДА — Галузевий державний архів.

Голова ДПУ УСРР — одночасно був наркомом внутрішніх справ та повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні та Криму.

ГПУ УССР (рос.) — Государственное Политическое Управление при Совете Народных Комиссаров Украинской Социалистической Советской Республике.

ДПУ — Державне політичне управління. В Україні утворене за постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 року при НКВС УСРР замість скасованої ВУНК (рос.: ВУЧК).

КК УСРР — Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки. Прийнятий Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом 8 липня 1927 року і введений в дію по всій території республіки з 1 липня 1927 року.

Куркуль — в період встановлення радянської влади в 20-х роках ХХ ст. так почали називати селян, які обробляли власні земельні наділи з використанням найманої сили. В період кризи хлібозаготівель (1927–1928 рр.) Й. Сталіним було поширене слово «куркуль» в контексті селянського класу, який відмовився прийняти більшовицьку державну політику щодо колективного ведення господарства, тобто вступу до колгоспів.

ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління.

Реформаторій — унікальна виправна установа медико-педагогічного характеру періоду СРСР. Призначався для молодих людей (17–21 рр.). Метою утримання у реформаторії було перевиховання (на більшовицько-радянських засадах — *авт.*). Перший реформаторій було створено в Москві в 1918 році, який був розташований в тюремних приміщеннях «Матросская тишина», що проіснував 11 місяців.

РНК — Рада Народних Комісарів.

СНК (рос.) — Совет Народных Комиссаров.

1 Перелік основних скорочень та термінів наведений у зв'язку з їх використанням в аналітичній довідці та в текстах поданих нижче фотографій з архівних справ.

СПО (рос.) – секретно-политический отдел.

Судова трійка (С/Т) при Колегії ДПУ – у червні 1929 року за рішенням політбюро ЦК КП(б)У при Колегії при голові ДПУ утворено судову трійку, яка розглядала закінчені слідством кримінальні справи, крім найважливіших, що надходили до Особливої наради при ДПУ УСРР.

УСО ОГПУ (рос.) – Учетно-Статистический Отдел Объединённого Государственного Политического Управления при СОВНАРКОМЕ.

Професор кафедри історії держави та права

Національної академії внутрішніх справ,

доктор історичних наук, професор

Володимир ЩЕРБАТЮК

09. 11. 2023 р.

Доцент кафедри історії держави та права

Національної академії внутрішніх справ,

кандидат юридичних наук, доцент

Юрій СОКУР

09. 11. 2023 р.

Володимир ЩЕРБАТЮК

Дмитро БАЙКЕНІЧ

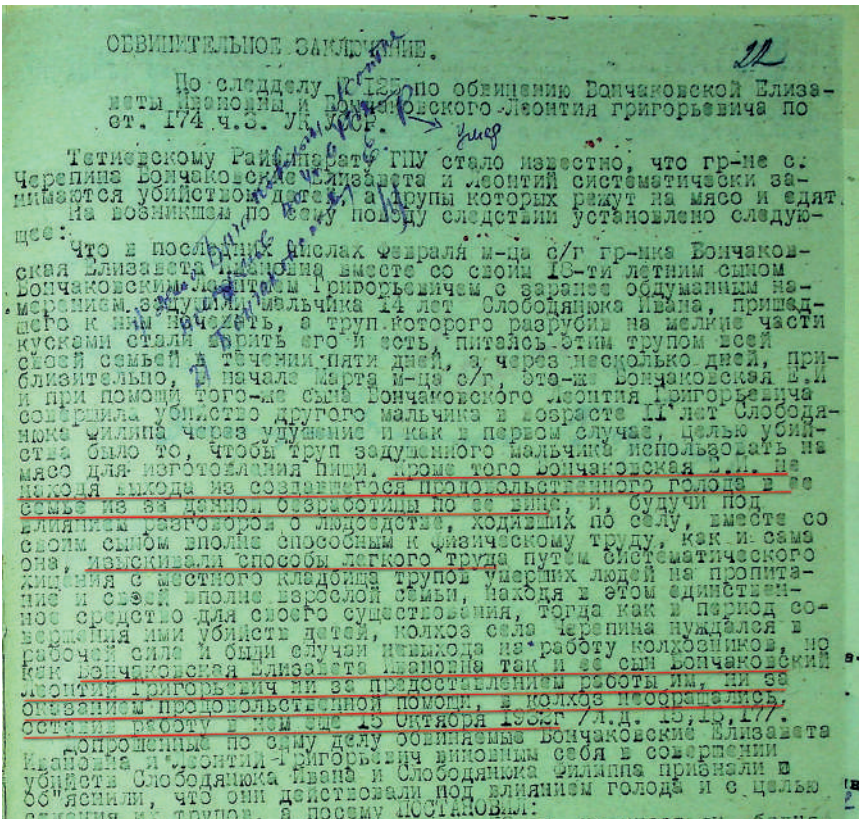
Андрій ЗАГОРУЛЬКО

Юлія КЛЕВЕНЕЦЬ

Юрій СОКУР*

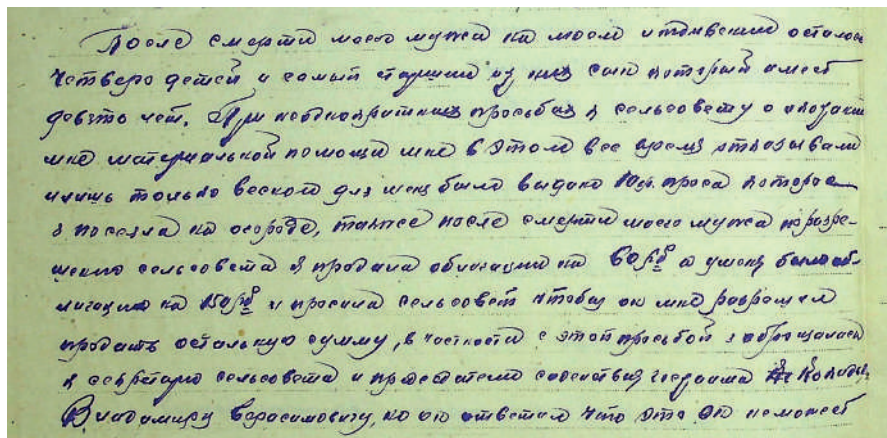
ДОКУМЕНТИ

фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів»
ГДА МВС України. Науковий коментар

* Авторы: доктор історичних наук, професор В. Щербатюк; кандидат історичних наук Д. Байкеніч; доктор філософії з галузі публічне управління та адміністрування А. Загорулько; кандидат юридичних наук Ю. Клевенець; кандидат юридичних наук Ю. Сокур.

После смерти моего мужа на меня и моих детей
 осталось жить и самый трудный из них сын мой и его
 друзья мои. При необходимости просить о помощи
 и материальной помощи мне в этот все время
 чинить только всякой раз мне была выдана
 в том же на особые, так же после смерти моего мужа
 меня все время в продала обвешивая на
 меня на все и просила все время чтобы он
 продавал все время и просила
 и просила все время и просила
 и просила все время и просила
 и просила все время и просила

Спр. 15160, арк. 26; спр. 15245, арк. 11.

Фальсифікації притаманні усім справам фонду. Є очевидним
 намагання влади приховати справжні причини голоду, адже у слід-
 чих записах йдеться, що ті чи інші сім'ї голодували внаслідок
 своєї ліні та недбалості, небажання працювати в колгоспі, що ніби-
 то й призвело до їх матеріальної і продовольчої скрути. Звернення
 за допомогою до керівників колгоспу та місцевих органів влади не
 давали очікуваних селянами результатів.

Характеристика
зр. Гуровий 11 дна на зр. Соколову Гурову Хар-
актерист. вч. До революції землі не мали. Найбільш
вище садовий 35 сотів та хата
Після революції одержала з не трудової землі
36 га. Любо майже не користувався, а здавала
вирізнячи в оренду до 1930 року з 1930 року коли
переводився до роботи. Землі масивними порядком
ураї збирала соки, але киб розбавили бач, і на-
чий год зникла з огляду, працювати коло землі
не хотіли. Як підар.
Гуровий с. Гуровий

Характеристика
Наумово Андрій Величков вступив до Колгоспу Велич
Віталію Соболю 1931 року. М. Наумово в роботі часту
вас мало вироблено за 1932 рік 1/1 по 1/1 33. всього трудових
80 днів 1933 року 1/1 по 1/1 33. вироблено трудових 3. Наумово
на те що М. Наумово виробляв доповнення Мухом. Знач.
де. Наумово не виробив оскільки що внаслідок нахилу до ділої
600 грам. мідної та інші такої ділої.
М. Наумово відносив до роботи Мухом. Величков М. Мухом.
С. Андрійович каже до. Мухомов. С. в остане. Велич. Соболю
на роботу не виробив. Мухомов. Значення
Підпис
Гуровий С. Гуровий

Спр. 15149, арк. 8; спр. 15177, арк. 9.

Фальсифікації справ мотивовані й особистісними причинами самих посадових осіб (від голів сільрад, хто видавав характеристику на односельця, до слідчих, які вели справу), одна з яких — острах власного потрапляння під репресії. Тому характеристики селян — переважно однотипно негативні.

Водночас, вступивши до колгоспу заради виживання, селяни час-то були настільки виснажені, що не могли працювати. Однак, як засвідчують справи, це ставилось людям в обвинування, а у випадку відкриття на них кримінальних справ погіршувало їх становище.

и занимался куратором пожитков
 Ротом. В колхоз я вступил в 1930 году
 весной где я имел около 24 коровье-
 зники а тогда я был председателем колхоза
 в колхозе так как работал в колхозе
 не отвечало меня и много работы
 похозяйственной и я стал искать себе
 побочную работу, за то, что я не-
 работал в колхозе меня из колхоза
 исключили в Туркестане потому что
 я не работал в колхозе

своего хозяйства. Это было вешеное и
 дела как бы готовили в печи какое-то
 мясо, а это вешеное, то это за мясо,
 мясо вешеное, что это мясо собаки, и
 откуда, собаки мясо похитовое, когда
 внаем все это мясо вешеное
 похитовое и мясо, следовательно это

Спр. 15268, арк. 15; спр. 15214, арк. 14.

Праця в колгоспі не гарантувала достатній рівень продовольчо-го забезпечення. Тому, коли Голодомор ще не набрав значного розмаху і селянин був при силі, він міг залишити колгосп і в інший спосіб намагатися прогодувати сім'ю, що вороже сприймалося правлячим режимом. У документах справ фонду яскраво простежується факт зубожіння та масового голодування людей в Україні уже взимку 1932 р. і, як наслідок, доведення їх до відчаю: поїдання котів, собак, поширення в суспільстві некрофагії (поїдання трупів) та антропофагії (канібалізму).

"УТВЕРЖДАЮ"
НАЧ. УПРАВЛЕНИЯ МИЛИЦИИ НКВД
КИЕВ. ОБЛАСТИ

КАПИТАН МИЛИЦИИ

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

г. Киев, 1941 г. Мая 13-го дня.

...../МАРКОВ/

" " Мая 1941 г.

Оперуполномоченный Спецотдела Управления Милиции НКВД Киев. Обл. - Мл. лейтенант Милиции ДОВ. БИШЕВ, рассмотрев сего числа архивно-следственное дело и заключение заключенного,

КОЗАЧЕНКО Матрени Филипповны, 1901 г. рождения

И А Ш Е Л:-
.....

31-го Июля 1933 г. решением Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР, жительница села Ядлуновка Лисевского района, Киев. области и КОЗАЧЕНКО Семена Кондратьевича, житель с. Ядлуновка, Лисевского р-на, Киев. области - муж КОЗАЧЕНКО И.Ф. были по ст. 174 -4 УК УССР осуждены и 10-тиг. ИТД каждый.

В феврале мес. 1941 г. в адрес Верховного Совета УССР от осужденной КОЗАЧЕНКО Матрени поступило заявление, в котором указывается, что она осуждена за преступление совершенное мужем, отсюда более половины срока наказания, а поэтому и просит ее от дальнейшего отбывания наказания освободить.

Из материала архивно-следственного дела по обвинению КОЗАЧЕНКОВЫХ видно, что таковые по предварительной договоренности 4-го Июля 1933 г. пригласили к себе в гости сестру жены по имени Оля 17-ти лет, члена ЛКСМУ оставили ее ночевать, а ночью задушили, труп разрезали на части и отдельные части тела варили и ели.

Принимая во внимание, что, как установлено следствием, тяжелое материальное положение КОЗАЧЕНКОВЫХ вызвано исключительно по вине с их стороны - будучи слесарями колхоза на работу не выходили и тем самым лишались со стороны колхоза материальной поддержки, что преступление совершено таковыми по свободной договоренности и исполнено сознательно, руководствуясь приказом НКВД СССР и Прокуратуры Союза ССР № 0165,

ПОСТАНОВИЛ:

1. Решение Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР от 31-го Июля 1933 г. в отношении КОЗАЧЕНКО Матрени Филипповны и КОЗАЧЕНКО Семена Кондратьевича считать правильным.

2. Заявление заключенной КОЗАЧЕНКО Матрени Филипповны, как необоснованное оставить без удовлетворения, о чем и сообщить ей через администрацию места заключения.

Спр. 15231, арк. 38.

Клопотання про амністію засуджених, скорочення їх терміну покарання чи дострокове звільнення, як правило, не задовольнялися.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 84/517

судебной Тройки при Коллегии ГПУ СССР от " 19/У1-_____ 1938г.

С Л У Ш А Л И :	П О С Т А Н О В И Л И :
Дело № 740/50971 Одесского Облотдела ГПУ / Первомайск.РА/ по обвин. гр. ЗАКУНИКА Федора Остаповича, 1906г.р. ур.с. Клиново, Голованевского р-на, украинца, по ст.174-4 УК СССР.	Возбудить ходатайство перед Коллегией ОГПУ о применении к ЗАКУНИКУ Федору Остаповичу - <u>ВЫСШЕЙ МЕРЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ - РАССТРЕЛА.</u>

Вироки
Зв'язує
Остапович

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

г. Киев, июня 2 дня, 1938г. и, п/уполномоченного СПО КОО ГПУ, ШИРОВОКОВ, рассмотрев следдело за № 138, Ружинского Р/А ГПУ, по обвинению кит. с. Муслиевки, Ружинского района - ОСТАПЧУКОВОЙ Марии Тихоновны и 3037УЛЛ Христины Ивановны, в преступлении предусмотренном ст. 174 п.4 УК СССР - и найдя, что инкриминируемое им обвинение следматериалами подтверждено

П О С Т А Н О В И Л И :

Следдело за № 138, Ружинского Р/А ГПУ, по обвинению кит. с. Муслиевки, Ружинского района - ОСТАПЧУКОВОЙ Марии Тихоновны и 3037УЛЛ Христины Ивановны - направить на рассмотрение Суд Тройки при Коллегии ГПУ СССР, с ходатайством о применении к обвиняемым - ОСТАПЧУКОВОЙ Марии Тихоновны и 3037УЛЛ Христины Ивановны - высшей меры социальной защиты - РАССТРЕЛА.

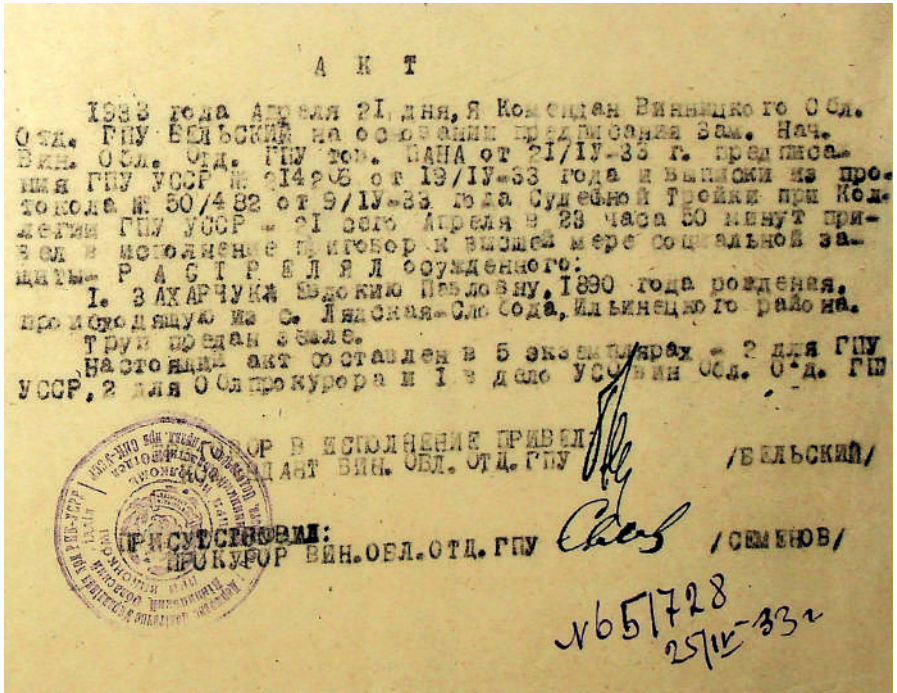
исполнительный орган
Суд Тройки при Коллегии ГПУ СССР
4/11

П/уполномоченного
П/уполномоченный
П/нач КОО ГПУ и нач СПО

/ШИРОВОКОВ/
/ШАВС/
/ЧЕРДАК/

Спр. 15175, арк. 18; спр. 15172, арк. 11.

Вироки розглядалися пануючим режимом як міра соціального захисту. Влада запевняла, що більшість українських селян не вступали до колгоспу й свідомо наважувались на канібалізм, були «лелюшками» та становили елемент суспільства, який розклався, а тому вони ніби становили загрозу радянському суспільству і повинні бути знищені (міра покарання — розстріл) або ж ув'язнені на різні строки.

Спр. 15267, арк. 27.

В апогей Голодомору виконання постанови судової трійки при Колегії ДПУ УСРР — розстріл здійснювалось у максимально короткі терміни.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(о начатии следствия, избрании меры пресечения и предъявлении обвинения)

Гор. Киев 17 февраля 1933 г., П/уполномоченный

Рай(Гор)Отделения СПО КОО ГПУ Отдела ГПУ УССР

МИРОВОВ рассматрив материалы о преступной деятельности гр-на АБРАМВНКО

Медания Титовна, 54 лет, урож. с. Месоровка, Вогусявского р-на, оереды
не чл. колхоза, 6/д,

Семья моя состояла кроме меня и мужа еще 2 детей мальчику 8 лет и девочке Марии 5 лет; имея такое тяжелое положение я после смерти мужа решила заработать имеющихся у меня в то время денег, из коих я ~~свое~~ свое мясо назначительную часть продала дабы мне ~~пробиться~~ пробиться деньгами и поправить свое здоровье, а также и здоровье своих детей, но ~~мне~~ мне в этом и здесь постигла невдача я продала немного мяса, а остальное у меня украли и я осталась опять без всего. - После смерти мужа оставшись без куске хлеба, работать в колхозе не могла и меня назначил захватывать уже предстоящего голода, я стала обращаться за помощью к первому председателю колхоза МИРОНУ, дабы последний мне помог в ~~выдаче~~ выдаче чего либо с колхоза и отдели бы мне хотя мои заработанные трудодни за этот год, которых мне осталось и остается получить то что не помню, но кажется 15 трудодней. Но ответ получила, что нет распоряжения выдавать, а по этому выдать не могу. Так я уходила ни с чем. Обращалась я несколько раз, но ответ получала один и тот же. - В результате я не имея сил подрабывать ни где не могла да и не в силах была, то ходила сама, а также послала сына собирать дрова и просеивать повету по селу, в результате и этого достать стоило больших трудов, так как никто не давал, а оставалось делать лишь одно питаться по несколько дней вместо с детьми одним кипятком, не видя даже дровишек по несколько дней. - Я решила своего сына Николая отвести в какой либо город, чтобы он сам искал себе пропитания и приблизительно 10 дней тому назад я его отвезла в Васильков и договорила с ним, чтобы он ехал на Киев, но что он согласился и уехал, но где он находится в данное время я сказать затрудняюсь, так, что известия о нем никакого не имею. -

После оставления сына в г. Василькове, я возвратилась обратно к себе в село и стала продолжать свою мучительную жизнь голода вместе со своей дочерью 5 лет Марией, приблизительно неделю тому

Спр. 15266, арк. 4; спр. 15262, арк. 7.

Основна кількість кримінальних справ стосується притягнення до відповідальності жінок, українок за народженням. На час притягнення вони вже втратили своїх чоловіків (годувальників сім'ї) внаслідок голоду, здебільшого наприкінці 1932 – початку 1933 років. Щоб не бачити голодних страждань своїх дітей матері доходили до самогубства, у відчай вбивали менших дітей для врятування від голоду старших, залишали у містах, на вокзалах з надією, що хтось їх підбере...

Протокол допроса свидетеля
 1943 года май 4 дня в том уполномоченного
 следственного розыска. Отца моего сына
 допросили в качестве свидетеля арка с Березинской
 Ковтунь Ганна Григорьевна 10 лет отроду
 украинская девочка. Крестная сироты Григорьевна
 Яна существу деда Показана свидетельствует что
 Яна была с своим братом Иваном Ковтунюш
 при нашей заступничестве Марии Варченко
 и Яна ходила в школу а потом вросла потом
 что у нас не было кушать, брат мой Иван тогда
 ходил в школу и вросла, и перед праздниками
 нас же в субботу мой брат Иван 15 лет тогда
 и сестра и дядя из дому оканчивали Я тогда пошла
 и сестра Ганна Я еще ничего не понимала
 но он как пошел из дому вечером около 6ти
 часов дня тогда шёл с рабочим поездом, и
 как пошел так дедом не пришел ли он тогда
 тогда Я его не видела Я слышала дедом
 его звали и спрашивали людей и его никто
 нигде не видел, и они не знали куда дедом
 мой брат Иван, вела зная брата своего
 не квартиру у дяди Акулины Викентьевны
 было обшаривали братиков одетых, шата
 наташа, и дядюшка, и сестра 2 и т.д. и
 когда они показывали этот одетый в сивое
 Я ее узнала кто одетый действительно много
 брата Ивана которого еще не стало
 до перед нас. Но еще он дедом Я не знала
 и не знала где брата своего одетого брата
 Викентьевна. Говорила по телефону дедом
 показывали никого не знала затеяла прочитать
 в архиве в нем Я и рассматривала. Ковтунь

Спр. 15153, арк. 18.

Документи справ переконають, що жертвами насилля дуже
 часто ставали діти. Непоодинокими були випадки, коли вони у по-
 шуках їжі заходили в чужий дім або їх туди заманювали і там їх вби-
 вали. З числа дітей здебільшого страждали діти-сироти, які ходили
 селами у пошуках їжі.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 77/510
 Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР от " 28/V-33 1933 г.

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
45. Дело №4736/49457 Киевского Облотдела ГПУ/Скви́рское РО/, по обв. гр. гр. 1. ШАВЛЕВСКОЙ Оксаны Ивановны, 1874г. р. ур. с. Рогіано, Скви́рського р-на, українки. 2. МИХАЛЬЧУКА Івана Захаровича, 1905г. р. ур. с. Рогіано, Скви́рського р-на, українця. 3. МИХАЛЬЧУК Приски Яковлевны, 1902г. р. ур. с. Рогіано, Скви́рського р-на, українки. по ст. 174-4 УК УССР.	1. ШАВЛЕВСКУЮ Оксану Ивановну - <u>РАССТРЕЛЯТЬ</u> 2. МИХАЛЬЧУКА Івана Захаровича - 3. МИХАЛЬЧУК Приску Яковлевну - заключить в концлагерь сроком на <u>ДЕСЯТЬ</u> лет, считая срок с 18/V-33г. ВОЗБУДИТЬ ХОДАТАЙСТВО ПЕРЕД КОЛЛЕГИЕЙ ГПУ О ПРИМЕНЕНИИ К ШАВЛЕВСКОЙ Оксане Ивановне - <u>ВЫШЕШЕ</u> МЕРЫ СОЦ. ЗАЩИТЫ - <u>РАССТРЕЛА</u>.

Верно: Секретарь Судебной Тройки

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 87/520
 Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР от " 27/V-33 1933г.

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
39. Дело №405/50937 Одесского Облотдела ГПУ/Добровеличковск. РА/, по обв. гр. гр.: 1. СУРОВЦЕВА Тросима Ефремовича, 193г. р. ур. с. Дипняжки, Добро-величковск. р-на, украинца. 2. СУРОВЦЕВОЙ Дарьи Семеновны, 191г. р. ур. с. Дипняжки, Добро-величковск. р-на, украинки. пост. 174-4 УК УССР	1. СУРОВЦЕВУ Дарью Семеновну - заключить в концлагерь сроком на <u>ПЯТЬ</u> лет, считая срок с 16/V-33г. Возбудить ходатайство перед Коллегией ГПУ о применении к СУРОВЦЕВУ Тросиму Ефремовичу - <u>ВЫШЕШЕ</u> МЕРЫ СОЦ. ЗАЩИТЫ - <u>РАССТРЕЛА</u>.

Спр. 15170, арк. 35; спр. 15184, арк. 22.

Проводячи слідчі дії, уповноважені особи секретно-політичного відділу ДПУ зверталися за рішенням до судових трійок при Колегії ДПУ УСРР з клопотанням про застосування до обвинувачених так званої «вищої міри соціального захисту», тобто смертної кари, що мала бути виконана у формі розстрілу. Постанови судових трійок, як правило, однотипні і лаконічні: 10 років концтаборів, в інших випадках — розстріл.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

г.Винница 1933г. Июля 13-го дня Уполномоченным СПО Виноблотдела ГПУ УССР - ОБОДОВСКИМ, рассмотрев след дело за № 6141, по обвинению гр.гр. ПОЛИЩУК Анастасия Никитовны и ПОЛИЩУКА Тимофея Васильевича по ст.7-174ч.4 УК УССР

НАШЕЛ:

Согласно справки Грицевской Рабочей больницы от 4.УП. с.г. находившаяся на излечении по поводу сильного истощения обвиняемая ПОЛИЩУК Анастасия Никитовна 27.VI. с.г. - умерла, а потому руководствуясь вышесказанным и на основании п.а ст.4 УПК

ПОСТАНОВИЛ:

Дальнейшее следипроведство в отношении гр-ки ПОЛИЩУК Анастасии Никитовны, по обвинению по ст.7-174 ч.4 УК УССР за смертью обвиняемой - прекратить. Копию настоящего постановления препроводить Начальнику УСО и Винницкому Облпрокурору при ГПУ.

Уполномоченным СПО

/ОБОДОВСКИМ/

"СОГЛАСЕН" НАЧ СЕКРЕТНО-ПОЛИТИЧ.ОТД.

/БАБИЧ/

"УТВЕРЖДАЮ" ЗАМ НАЧ ВИНОБЛОТДЕЛА ГПУ УССР

/ПАН/

Визначено це дело по обв. Полищука

производством прекратить по ст. 4 ч. 4

НК

Всім обш прокурорам во-ту Сес

Спр. 15248, арк. 35.

Особи, які притягувались до відповідальності, часто не дожили до початку відбуття покарання. Справи в таких випадках закривались у зв'язку зі смертю обвинувачених.

ВНИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 85/518
 Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР от "22" VI 1933 г.

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
2. Дела № 176/50426 Киевского Облотдела ГПУ-Богуславск. РО/ по обв. гр. ЛАЗАРЕНКО Дарья Афанасьевна, 1892г. рож. ур. с. Зеленки, Богуславск. р-на украин. по ст. 174-4 УК	Возбудить ходатайство перед Коллегией ОГПУ о применении ЛАЗАРЕНКО Дарья Афанасьевна - ВЫСШЕЙ МЕРЫ СОЦЗАЩИТЫ - РАССТРЕЛА.

ВНИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 31/VII 1933 г.
 Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР от "31/VII" 1933 г.

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
27. Пересмотр дела № 176/54426 Киевского Облотдела Богуславск. РА/ по обв. гр. ЛАЗАРЕНКО Дарья Афанасьевна, 1892г. рож. ур. с. Зеленки, Богуславск. р-на, украинки, по ст. 174-4 УК УССР. Согл. пост. С/Т ГПУ УССР от 22/VI-33г. ЛАЗАРЕНКО Д.А. приговора к ВМСС-РАССТРЕЛУ.	Во изменение прежнего постановления С/Т ГПУ УССР от 22/VI-33г. ЛАЗАРЕНКО Дарья Афанасьевна - заковать в исправительный срок на ДЕСЯТЬ лет, считая срок с 16/V-33г. Дело сдать в архив.

Верно: Секретарь Судебной Тройки

Спр. 15159, арк. 26, 27.

Керівники держави, усвідомлюючи наслідки Голодомору та занадто велику масштабність репресій, 8 травня 1933 р. видали інструкцію за підписами Й. Сталіна і В. Молотова, яка послаблювала вироки: вищу міру покарання змінювали на позбавлення волі, переважно на десять років примусової праці. У такий спосіб комуністичний тоталітарний режим намагався зберегти в Україні свій вплив та вплив більшовицької партії. Водночас режим отримував дешеву робочу силу, якою ставали осуджені виправно-трудовах таборів.

Це документи про особу, її сімейний, соціальний і матеріальний стан, військові та податкові зобов'язання, стан здоров'я, факт смерті та ін. Для унаочнення нами відібрано 35 таких документів та згруповано їх за наступними ознаками: посвідчувальні документи про особу, документи економічного характеру та документи довідково-інформаційного змісту.

Посвідчувальні документи про особу. Впродовж перших років комуністичної окупації України було скасовано систему внутрішніх паспортів. Через фактичну відсутність відповідних установ, для ідентифікації працюючих осіб з 1919 р. використовувалися трудові книжки. В них прописувалась основна інформація про власника, зокрема прізвище, ім'я, по батькові. Водночас, продовжувались використовуватися старі зразки посвідчення особи, такі як виписки з метричних книг (док. 1).

[illegible]

Спр. 14885, арк. 18 (документ 1).

Спр. 14909, арк. б.н. (документ 2).

Вміст інформації про особу при цьому не змінився. Такі документи містили мінімальну особисту інформацію: ім'я, по батькові, прізвище, дата та місце народження.

З 1923 р. були запроваджені посвідчення особи з трирічним терміном дії, отримання яких не було обов'язковим. До них заносились наступні відомості: ім'я, по батькові, прізвище, дата народження та місце постійного проживання, рід занять, відношення до відбування військової повинності, родинний стан, перелік неповнолітніх дітей на утриманні. Такі документи видавались і в період Голодомору (док. 3).

12

У. С. Р. Р. Пролетарі всіх країн єднайтесь!

Сек. Зав.
Сільська Рада
Бобрів. району
Червоноградської округи
Бобрів 1932 р.
№ 169

Особова посвідка

1. Прізвище Борухавецький
2. Ім'я Миколай по батькові Григорів.
3. Рік, місяць та день народження 1898 року Зурудня 15 дня.
4. Місце народження С. Митишівка
5. Місце постійн. дімівки п. Шевченка
6. Рід праці Ам. Родов.
7. Відношення до військ. повинності підлягот.
8. Родинний стан одолов
9. Підпис власн. посвідки
10. Особи, записані до посвідки на підставі арт. 251 Ад. міністративного Кодексу УСРР.

Прізвище, ім'я та по батькові	Вік	Розинке відношення до власника посвідки
<u>З</u>		<u>З</u>

Місце для фотографії (необов'язково)
М. П.

Голова Сільради
Секретар Зав.

Зав. ч. 2555. Перемийск. Друк. "Сол. Права"

Спр. 14911, арк. 12 (документ 3).

Також документами, що посвідчували особу були документи військового обліку. В матеріалах фонду 32 ГДА МВС наявна «Особиста книжка запасного РСЧА [робітничо-селянської Червоної армії – *ред.*]», видана у 1927 р. В ній міститься ширший перелік інформації про особу, доповнений графами: національність, військова та цивільна освіта, партійна приналежність та ін. (док. 4).

— 16 —

Форма № 7.

По 31 декабря 1932 г. состоит в запасе 1-й очереди.
В дальнейшем по 31 декабря 1938 г. состоит в запасе 2-й очереди.

С.С.С.Р.

№ военной учетной специальности 1

ЛИЧНАЯ КНИЖКА

ЗАПАСНОГО Р.-К. К. А.

Фамилия Григорьевский Год рождения 1888
Род войск пехота Военная учетная специальность и ее № 1
Партийность буржуазия Должностная квалификация стрелок
Как числился до паручета: редовец
(гражданин, младший ком., ком., под., вст.)
№ воинской категории _____
Должность стрелок

Всего Тира. ГИРКА. Запас 32

— 2 —

РАЗДЕЛ I. Общие сведения о запасном.

1. Фамилия Григорьевский
2. Имя Феликс
3. Отчество Григорьевич
4. Время рождения 1888 г. 16 января
(год, месяц и день)
5. Национальность украинец
6. Уроженец губернии Одесской
уезда Григорьевского
волости Григорьевской
города, села, деревни Михайловка
7. Местожительство Михайловка, Одесская губерния
(названия места)
8. Семейное положение (холост, женат) холост
9. Образование военное _____
гражданское неграмотный
10. Партийная принадлежность буржуазия
11. Гражданская основная профессия механик
12. Прохождение общей и специальной допризывной подготовки _____
(названия учебных заведений)

М. П. Григорьевский
Григорьевский
Григорьевский

Спр. 14911, арк. 11–12 (документ 4).

Натомість, військовий квиток, виданий в 1932 р. містив значно вужчий перелік інформації про власника, проте графа «народність» збереглась (док. 5).

ВОЕННЫЙ БИЛЕТ

С. С. С. Р.

Пурбай
(фамилия)
Гордирин
(имя)
Васильевич
(отчество)

Выдан *Брусевским С.Р.*
Селецковского Р.И.
30 Января 1932
(место, месяц)
Председатель С.Р.
(подпись, должность)
Секретарь Зорь

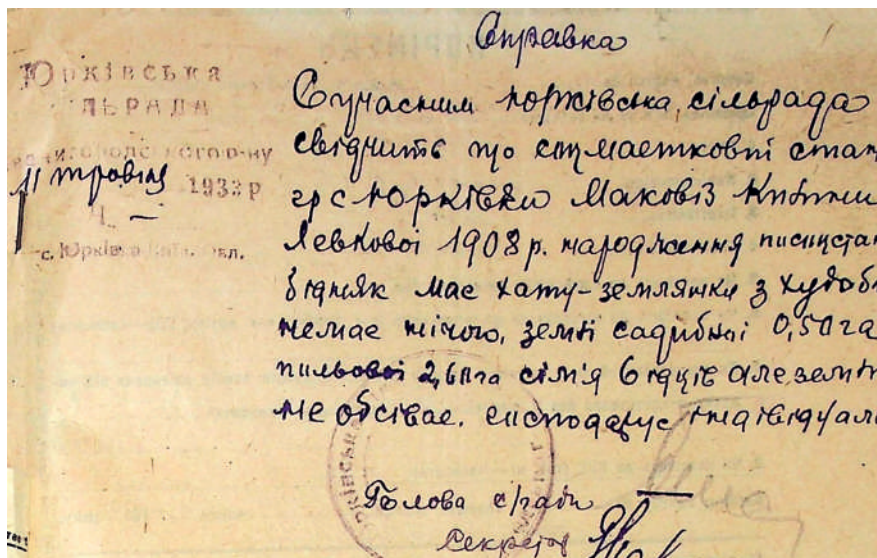
I. Общие данные.

Народность	<i>Украинец</i>	Наименование	
Занятие и специальность (профессия)	<i>Земледелец</i> <i>мещ.</i>		
Социальное положение	Рабочий		
	Батрак		
	Крестьянин	<i>Бедняк, колхозник</i>	
	Служащий		
Прочий			
ПАРТИННОСТЬ	Кандидат в чл. ВКП(б) или в парт.		
	Кандидат ВКП(б)		
	Член ВКП(б)	<i>Безпартийный</i>	

ГРАМОТНОСТЬ И ОБРАЗОВАНИЕ	Неграмотный	Именения	
	Малограмотный		
	Без окон, школы		
	Школа I степени		
	Школа II степени		
Воспитание	Техникум		
	Высшее		

Спр. 14676, арк. б.н. (документ 5).

Запровадження «другого комуністичного штурму» в 1929 р. змінило ставлення режиму до пересічного громадянина. Розпочаті індустріалізація та колективізація загострили і так складні стосунки всередині суспільства. Режим різними методами виявляв противників нововведень. В цей період почали масово з'являтися документи, які визначали соціально-майновий стан особи, її ставлення до праці. В матеріалах фонду 32 ГДА МВС містяться різні види довідок, характеристик та ін., які чітко визначають до якого прошарку суспільства належала людина. За такими документами влада відслідковувала потенційно небезпечних для режиму осіб (док. 6–10).

Спр. 14785, арк. б.н. (документ 6).

Д О В І Д К А

Цю довідку видано 13.06.46 Григорію сільрадою Христинівського р-ну в тому, що гр. Григорію має 35 років по походженню Середняк має визначене майнове становище:

До революції 1918 року вкляч. (коли жив у сім'ї батька або у приймах, то треба дати майновий стан сім'ї, у якій він жив)

В 1930-31 роках, але до моменту розкуркулення або продажу

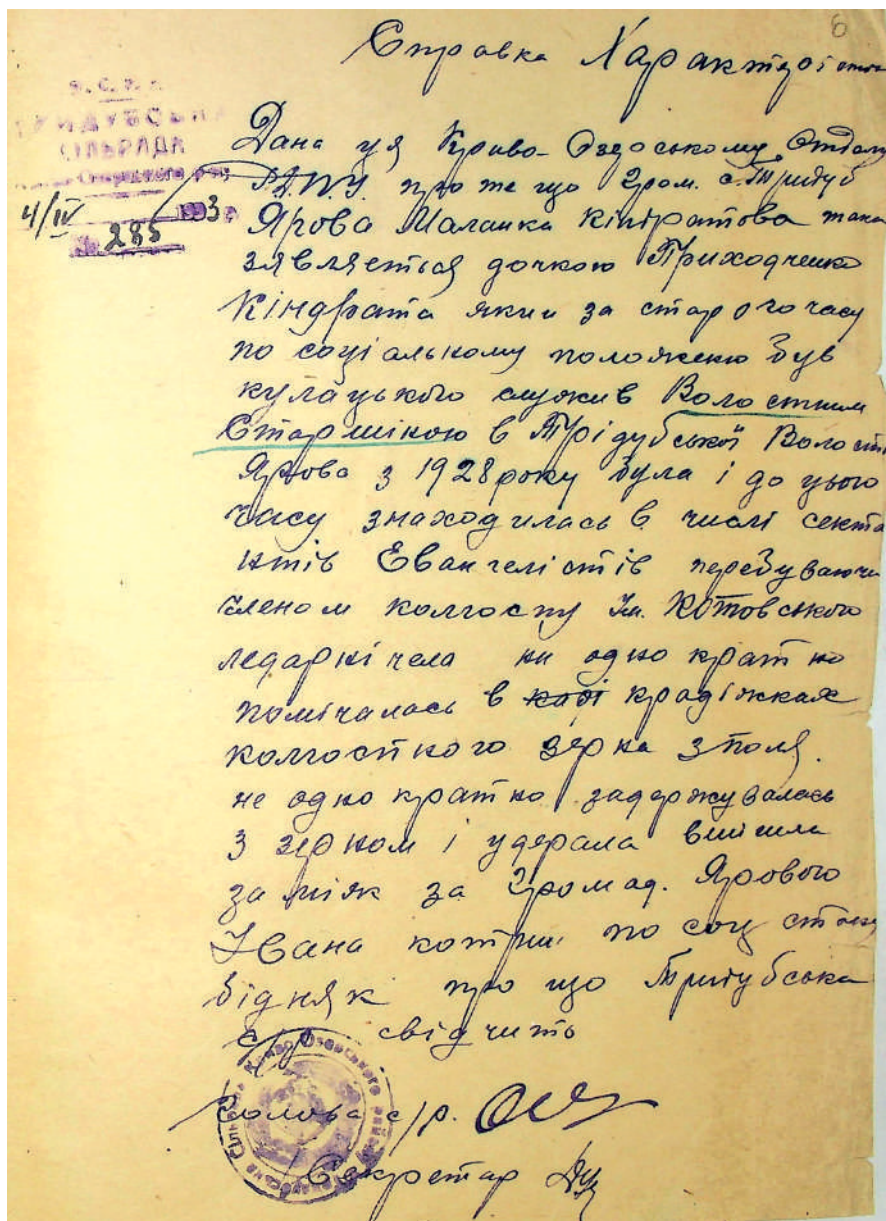
1. Землі та лісу (власної), подільної, спадкової, купованої <u>450</u> га	7. Землі надільної <u>450</u> га
2. Землі орендної <u>Ні</u> га	8. Землі орендної <u>Ні</u> га
3. Підсобних підприємств (млин, олійниця, торгівля тощо) <u>Ні</u>	9. Підсобних підприємств (млин, олійниця, торгівля тощо) <u>Ні</u>
4. Складного с.-г. реманенту (молотарка, віялка, сіялка тощо) <u>Ні</u>	10. С.-г. реманент (молотарка, сіялка, віялка тощо) <u>Ні</u>
5. Худоби великої <u>2</u> голів	11. Худоби великої <u>Ні</u> голів
6. Має <u>Ні</u> наймитів	12. Має <u>Ні</u> наймитів
13. Якщо після революції відділився від батька, або вийшов в прайм, то коли —	
14. Якщо був розкуркулений, то коли <u>Ні</u>	

Спр. 15158, арк. 9—9 зв. (документ 7).

Довідки
1
2
1/5 3 Дана чл. довідки по Грамод.
с. Венгери, Бобрівського
району Сергієно Овсу.
В тил що кола дієсно по кохетану.
лимит середнята одностовиди.
З майна шат-хат у Ісареї Ісудини
Зудоби. него нешастес, ср. позог-
ну в 19.32/33 році стварев крб Чов-
ноі свидитес
Голова ср.
Секретарь В. Сестин

Спр. 15223, арк. 2 (документ 8).

Спр. 14650, арк. 6 (документ 9).

Р. Н. Г. У. Р. С. Р.

Заведено до реєстру Трестів Наркомторгу УРСР під № 8.

Просимо посилається на Ч. _____ та д

м. _____ С/Секретно

На В/ № _____ Н/Вх. № _____

ХАРАКТЕРИСТИКА

На бывшего рабочего 1-го Госкожаазаде им. ИЛЬИЧА гр ПОЛЯКОВА Григория Александровича, рождения 1902г Работал на заводе с 7/III 1930г по 20/VI 1931г в зольно-подожвеном отделе и уволен за прогул. Вновь был принят на работу на завод в дубильнобарабанный отдел. Отношение его к работе не хорошее, симулянт, лгуни и бузвтер.

ЗАВ ОТДЕЛОМ КАДРОВ ГОРИНШЕИ

ДЕРЖАВНИЙ ШКИРЯНИЙ ТРЕСТ.
ДЕРЖАВНИЙ ШКИРЯНИЙ ЗАВОД
им. ИЛЬИЧА
м. Бердичів, вул. Леніна Ч. 100.
Телефон Ч. 42.
Рабочий район у Бердичіву № 94.

даний, _____ 192_ р.

ПІТАННЯ:

Спр. 15213, арк. б.н. (документ 10).

Одночасно із зазначенням цивільного стану у документах про особу, підрозділами РАЦС видавались відповідні довідки і виписки, такі як «Свідомство про подружжя» (док. 11) та «Випис про розлучення» (док. 12).

Форма № 24

Пролетарі всіх країн, єдині!

СВІДОЦТВО ПРО ПОДРУЖЖЯ

№ 2

Гром-и Шметта Федор Семенов

Ом-ка Маджова Злата Степановна

Зареєстрували своє подружжя в книзі подружжя _____ місяця 1929 року ради за 1929 рік під № 2

По реєстрації подружжя погодилися мати прізвища:

Ом-и Шметта Федор Семенов

Ом-ка Шметта Злата Степановна

Свідомство видадала _____ місяця 1929 року _____ рада _____ району

М. П. Голова ради Зав. ЗАГС Секретар Регистратор

ЛТ ф. А. 146/210

Спр. 14789, арк. 17 (документ 11).

Пролетарі всіх країн, єдинієтесь! Пролетарин всех стран, соединяйтесь!

Народний Комісаріят
Внутрішніх Справ.

Народный Комиссариат
Внутренних Дел.

Випи́с про розлучення № 1

В книзі запису розлучень № 1 за 1925 р. ЗАГС'у при Ардешинській сільраді (виконк.) є запис № 1, зроблений 12-го дня Червня місяця 1925 р. про розірвання шлюбу, що зареєстровано 15-го дня Серпня місяця 1920 р. в Митишківському сільсоветі (до складу належав ЗАГС'у, або парафії, де зареєстровано шлюб) громадянина (ім'я, по-батькові та прізвище) Митишкі Брудовський Григорій Іванович, 26-ти років од народж., з громадянкою (ім'я, по-батькові та прізвище) Стисенко Оксана Павлівна, 30-ти років од народж.

Випи́с о разводе № 1

В книге записи разводов № 1 за 1925 г. ЗАГС'а при Ардешинском сельсовете (исполк.) имеется запись № 1, совершенная 12-го дня Червня месяца 1925 г. о расторжении брака, зарегистрированного 15-го дня Серпня месяца 1920 г. в Митишевском сельсовете (полное название ЗАГС'а или прихода, где зарегистрирован брак) между гражданином (имя, отчество и фамилия) Брудовским Григорием Ивановичем, 26-ти лет от роду и гражданкою (имя, отчество и фамилия) Стисенко Оксана Павловна, 30-ти лет от роду.

З цього часу розлучення буде мати прізвище Стисенко Оксана

а розлучення прізвище Брудовський

Особливі уваги. Два дитини: Максим Митишкін Григорій (про повне відношення до розлучення, про розподіл аліментів, пенсії та про збереження матиності) Митишкі, з яких одна Брудовська Оксана, другий Брудовський Григорій Іванович.

Випи́с видано 12-го дня Червня міс. 1925 р. Ардешинській сільраді (виконк.) Добровольської району Премішр-Авдеевської округи.

Виплачено всього зборів 3 руб. — коп., з них гербового 1 руб. — коп., місцевого 2 руб. — коп.

Все сказане вище підписани та притиском печатки стверджується.

З цього времени разведения будет носить фамилию Брудовский

а разведенная фамилию Стисенко

Особые примечания. Два детей: Максим Митишкин Григорий (о правовом отношении к разведению, о распределении детей, пенсий и фамилии, которые будут носить) Митишк, из которых одна Брудовская Оксана, другой Брудовский Григорий Иванович.

Вывис выдан 12-го дня Червня мес. 1925 г. Ардешинской сельсоветом (исполк.) Добровольского района Премешно-Авдеевской округа.

Уплачено всего сборов 3 руб. — коп., из них гербового 1 руб. — коп., местного 2 руб. — коп.

Все вышеизложенное удостоверяется подписями с приложением печати.

Регистратор М. П. [Підпис]

Регистратор М. П. [Підпис]

Спр. 14911, арк. 13–14 (документ 12).

Одним із механізмів реалізації комуністичним тоталітарним режимом політики Голодомору-геноциду було запровадження паспортної системи, яка в УСРР почала діяти з 31 грудня 1932 р. З того часу паспорт став єдиним документом, що засвідчував особу власника, а графа про національність та прописка стали обов'язковими. Паспорти видавалися органами НКВС [Народний комісаріат внутрішніх справ – *ред.*] на окремий термін на підставі трудової книжки або метрики. Отримували паспорти тільки жителі міст, працівники державних установ та робітники радгоспів у сільській місцевості. Видача паспортів селянам та колгоспникам не проводилася, що обмежило їх виїзд за межі місць проживання. Це перекрило їм шлях до порятунку з територій поширення голоду. Виключенням була лише 30-ти кілометрова зона навколо тодішньої столиці УСРР – Харкова, де паспорти видавали і селянам. Паспорт, виданий у межах вказаної зони, міститься у матеріалах фонду 32 ГДА МВС (док. 13)¹.

ПАСПОРТ   ПАШПОРТ

Действителен на один год — Відейний протисом ОДНОГО року

1. Фамилия, имя и отчество Сорокин Алексей		8. Дата, место и место рождения: д. 08.01.1880, д. 08.01.1880, д. 08.01.1880	
2. Место и место рождения 1880 с. Волосин		9. Как и когда выдан паспорт: д. 08.01.1880, д. 08.01.1880, д. 08.01.1880	
3. Национальность Украинец		10. Как и когда выдан паспорт: д. 08.01.1880, д. 08.01.1880, д. 08.01.1880	
4. Социальное положение Рабочий		11. Как и когда выдан паспорт: д. 08.01.1880, д. 08.01.1880, д. 08.01.1880	
5. Полное наименование с. Волосин		12. Как и когда выдан паспорт: д. 08.01.1880, д. 08.01.1880, д. 08.01.1880	
6. Отношение к работе Рабочий		13. Как и когда выдан паспорт: д. 08.01.1880, д. 08.01.1880, д. 08.01.1880	
7. Подпись А. Сорокин		14. Как и когда выдан паспорт: д. 08.01.1880, д. 08.01.1880, д. 08.01.1880	

ДХЛ № 168102

Вид выдан
Дата выдачи

Спр. 14895, арк. б.н. (документ 13).

Документи економічного характеру. Окрема категорія документів, які слідчі долучили до кримінальних справ, стосуються трудових відносин, податкових зобов'язань, обліку праці, майнового стану, заощаджень тощо.

Скасування сталінським режимом ринку та товарно-грошових відносин зумовило домінування планового продуктообміну між містом і селом, відомого як контрактація. З 1929 р. вона стала обов'язковою для селян та змушувала їх здавати державі вирощену сільськогосподарську продукцію за державними заготівельними цінами, які були значно нижчими за ринкові. Це призводило до занепаду одноосібних господарств, примусового вилучення у селян всієї виробленої сільськогосподарської продукції і стало однією з причин Голодомору. Примусова контрактація періоду Голодомору прослідковується і в документах архівно-кримінальних справ (док. 14, 15).

Сільрада *Олександрівська* Первомайського району

Сільсько-господарська картка № *30*

Громадянин(и) села *Олександрівка*

Прізвище, ім'я та по батькові *Довг. Олександрівна Тарасівна*

З'ясування:

1) Належить засіяти озимини *140* га, з них озимого жита *040* га.
 пшениці *100* га. Ярої пшениці *9* га., ячменю _____ га., вівса _____ га.
 кукурудзи _____ га., сої _____ га., сояшника _____ га., цукрового буряку _____ га.,
 преса _____ га., інших _____ га.

2) Підготувати зяблю під ярі культури _____ га.

3) Площу _____ га озимкої пшениці посіяти в масиві земгромади (групи) для цього обмінити в Сільському С.-Г. кооперативі чистосортної пшениці на звичайну.

4) На випадок загибелі озимини залишити 30 % насіння поверх потрібного ярого насіння для пересіву озимини на випадок загибелі, згідно постанови земгромади в громадській гамазей зсипати (визначити культури)

Спр. 14909, арк. б.н. (документ 14).

Найявні в архівно-кримінальних справах документи ілюструють систему оподаткування, яка застосовувалася у сільській місцевості. Селяни сплачували єдиний сільськогосподарський податок (док. 16) і платили страховий платіж (док. 17).

В господарстві облічено		Пролетарі всіх країн, єдині!	
Листів <u>3</u>	Кільк.	Прибуток	 У. С. Р. Р. <u>Селище</u> Прізвище <u>Федор Селище</u> ім'я та по-батькові
Гектарів землі, що під оподат- ковано за нормами	Ріалі	<u>0,25</u> <u>15</u>	
	Сіножатей		ОБЛІКОВА КАРТКА № <u>324</u> Селище <u>Гусаковка</u> Сільрада <u>Гусаковська</u> Район <u>Гусаковський</u> М. П. <u>Василь</u> М. П. <u>Василь</u>
Спеціальні гаюки	Льону та ко- ропель	<u>0,25</u> <u>20</u>	
Коней, волів, корів, бугаїв			Обліковий листок вручено <u>1931</u> р. В разі несплати податку в зазначені в обліковому листі строки, податок стягнеться в примусовому порядку. Всі скерги податків до сільради не пізніше місяч- ного строку в день обсяження облікового листа.
Овець та кіз			
Нехлібохобівські заробітки			
Оподатков. прибуток від продажу с.-г. продуктів на приватному ринку			
Оподатков. прибуток з сільськогосподарського			
Разом прибутку від усіх джерел		<u>85</u>	
Нарахована податку		<u>3-75</u>	
Знижки			
Зачинається до видатків			
Недовоплат минулих років			
Пені до 1931 р.			

Спр. 14789, арк. 12 (документ 16).

КВИТАНЦІЯ № 52031 Одержано під:	ВСТУПНІ		ЩОРІЧНІ		ПОДАТКИ		ІНШІ НАДХОДЖЕННЯ		Разом	№ членського квитка	Розписки особи, що подає лавку
	Окр. адм.	Ц. Р.	Окр. адм.	Ц. Р.	Державні	Місцеві					
Одержано разом . . .											
Райвідділ					Окр. адм.		Скарбник				

Спр. 14909, арк. б.н. (документ 19).

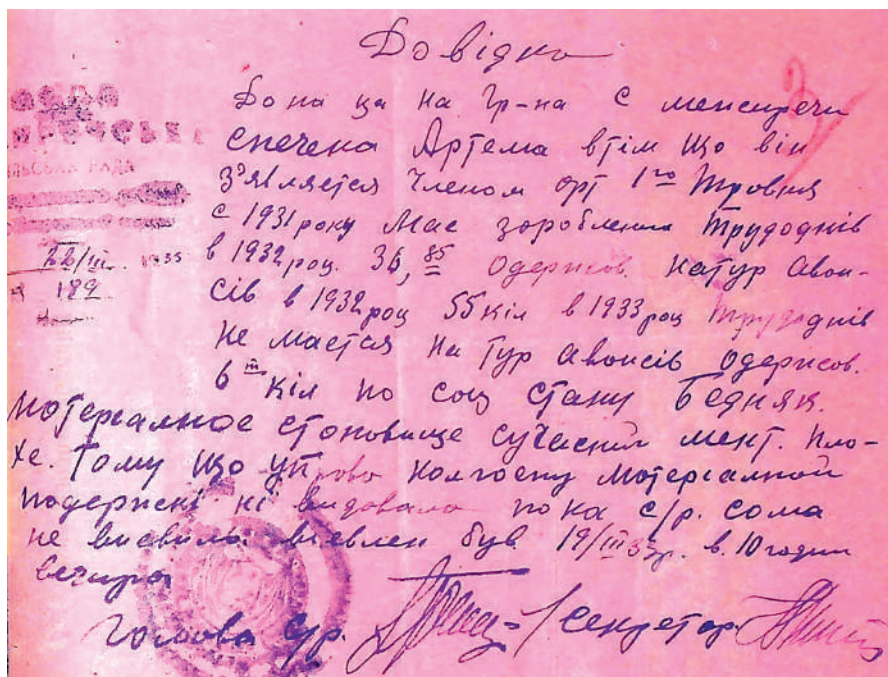
Окремі документи висвітлюють участь людей у розгортанні колгоспної системи. Вони демонструють залученість селян до різних форм господарювання, висвітлюють види виконуваних робіт і їх оплату (док. 20, 21).

С.Т. СІТІВ		Скравка	
141	33	Ганча у гр. Мороз Хрис	
		Віталь ур така	
		Авдеевич Глен артти	
		у вівочий стан 11 Мороз	
		Віталь ур і ур така	
		виробила трудовий 31/5/1935р. 1/5 1935р.	
		34 днів 11	
		1935р. 50, 54	
		у свідчення	
		Слово я-ст	
		Ганчик	

Спр. 14943, арк. 11 (документ 20).

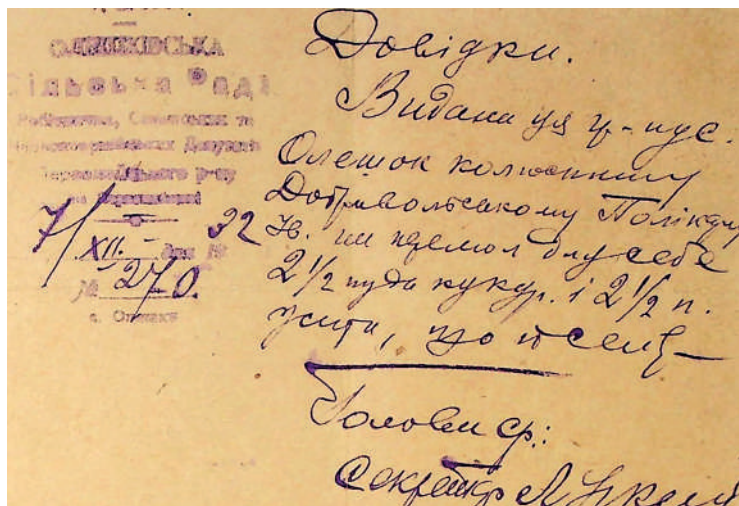

Серед документів фонду 32 ГДА МВС зустрічаються і унікальні документи, значення яких важко переоцінити. Зокрема, такими є довідки-дозволи на перемелення зернових для власних потреб. Виконавцями Голодомору на місцях знищувались ручні млинки та жорна, що унеможливило домашнє перемелення зерна.

Дозвіл сільради на помел для власних потреб селянин міг отримати тільки після виконання накладених податкових зобов'язань (док. 24). Це робилося з метою змусити людей сплатити непомірні податки із зібраного врожаю, а також мірчук (податок за помел), який додатково сплачувався на колгоспних млинах.

Крім того, на селянина могли накладатися й інші додаткові повинності та зобов'язання. Зокрема, власні коні, які не були забрані в колгосп, селянин мусив утримувати в належному стані, оскільки вони брались на військово-кінський облік (док. 25.1; 25.2). Таким чином селянське господарство додатково обтяжувалось².

Настоящая лошадь числится за гражданином <i>Иваном Степановичем Голубом</i> проживающим в <i>с. Голубовское</i> Принята на учет по <i>13</i> военно-конскому участку <i>Бердяна</i> уезда. <i>18</i> <i>1922</i> года. Подпись <i>Иван Голуб</i>	ОБЯЗАННОСТИ КОНЕВЛАДЕЛЬЦЕВ. (Извлечено из «Вр. Положения об учете лошадей»). § 21. Лошадь, на которую у владельца имеется соответствующая ее признанию учетной книжка, называется «учетной»; лошадь на которую такой книжки нет, называется «безучетной»; та учетная лошадь, в книжке которой есть отметка, что она числится за ее действительным владельцем и принята на учет в том военно-конском участке, в котором она действительно содержится, называется «зарегистрированной»; учетная лошадь, числящаяся еще за ним, прежним владельцем или хотя бы и за настоящим владельцем, но еще не принятая на учет в том участке, где она содержится, называется «незарегистрированной». § 22. Коневладелец обязан: а) на каждую лошадь от 2-х лет иметь книжку и ввести для нее полную обложку или конверт, на котором написать книжку лошади; б) в случае смерти, а в городе — Уездному Военному Комиссариату; в) при покупке, обмене и вообще приобретении лошади от другого лица получить от него книжку, удостоверившись в соответствии ее принятой лошади; г) при продаже, дарении и вообще передаче лошади другому лицу отдать имеющуюся на нее книжку новому владельцу и записать себе № и серию книжки и категорию лошади; д) при выезде вовсе из военно-конского участка вместе с зарегистрированной лошадью в другой участок на постоянное там пребывание или на срок более 2-х месяцев предупредить об этом Сельский Совет (в городе — домоуправление) и сообщить ему № и серию книжки (имевающей лошади и ее категорию, чтобы он мог сообщить о бывшей лошади вовремя ближайшей регистрации). § 23. Каждую весну и осень производится регистрация лошадей в Уездном управлении. Кроме того, поверочный осмотр на учетно-стойковом пункте. На поверочный осмотр должны быть приведены: а) учетные вылозоты, достигшие 2-х лет; б) лошади, коим подошел срок пересмотра, указанный внизу лицевой страницы книжки; в) лошади 3-й категории, приобретенные лицами и учреждениями, но освобожденными по закону вовсе от поставки по военно-конской повинности; г) лошади, на коих вновь получено свидетельство о памятности; и д) лошади первых семи категорий, приобретенные учреждениями и лицами, вовсе освобожденными по закону от поставки.
Настоящая лошадь числится за гражданином <i>Василием Ивановичем Машковым</i> проживающим в <i>с. Овдовье</i> Принята на учет по <i>1</i> военно-конскому участку <i>Машковский</i> уезда. <i>20</i> <i>1922</i> г. Подпись <i>Василий Машков</i>	
Настоящая лошадь числится за гражданином проживающим Принята на учет по _____ военно-конскому участку _____ уезда. _____ 192 г. Подпись _____	
Настоящая лошадь числится за гражданином проживающим Принята на учет по _____ военно-конскому участку _____ уезда. _____ 192 г. Подпись _____	

Спр. 14840, арк. б.н. (документ 25.1).

Форма № 2.

Жер.	Нутрен.	1	2	3	4	5	6
Конь	В. ла						
П о з.		1-я группа. 2-я группа.					
Рост		ГРУППА И КАТЕГОРИЯ.					
Масса		Форма № 2.					
Средней.		Военно-конный участок					
24 Светло-жел.		уезда.					
26 Темно-жел.		Серия. № 99					
28 Вороной.							
30 Рыжий.							
32 Ся-рыжий.							
34 Бурый.							
36 Серый.							
38 Светло-сер.							
40 Темно-сер.							
42 Сер. в г.							
44 Карачиний.							
46 Буланый.							
48 Чалый.							
50 Кр.-чалый.							
52 Соколий.							
54 Пегий.							
56 Мраморный.							
58							
60							
62							
64							
66							
68							
70							
72							

УЧЕТНО-ВОЕННАЯ КОМАНДА.

ВЫДАНА

12. 1922 г.

Лошадь подлежит пересмотру

Весной 1933 года.

Военный переписчик: [подпись]

Ветеринарный врач: [подпись]

Возраст.

11	12	13	14	15	16	17	18
2	3	4	5	6	7	8	9

Старше 18 лет.

ПРИМЕЧАНИЯ:

а) Ноги белы.

По пещу.	Пер.	Пр.
		Лев.
Зади.	Пер.	Пр.
		Лев.
По щегу.	Пер.	Пр.
		Лев.
Зади.	Пер.	Пр.
		Лев.
По щегу.	Пер.	Пр.
		Лев.
Зади.	Пер.	Пр.
		Лев.
По скакату.	Пер.	Пр.
		Лев.
По скакату.	Пер.	Пр.
		Лев.

б) На г. белы.

в) Протос.

г) Белыя.

д) Лошо-уша.

е) Ухо-порого.

По хлану.

По носу.

Между подрами.

На губах.

Правое.

Левое.

Правое.

Левое.

Спр. 14840, арк. б.н. (документ 25.2).

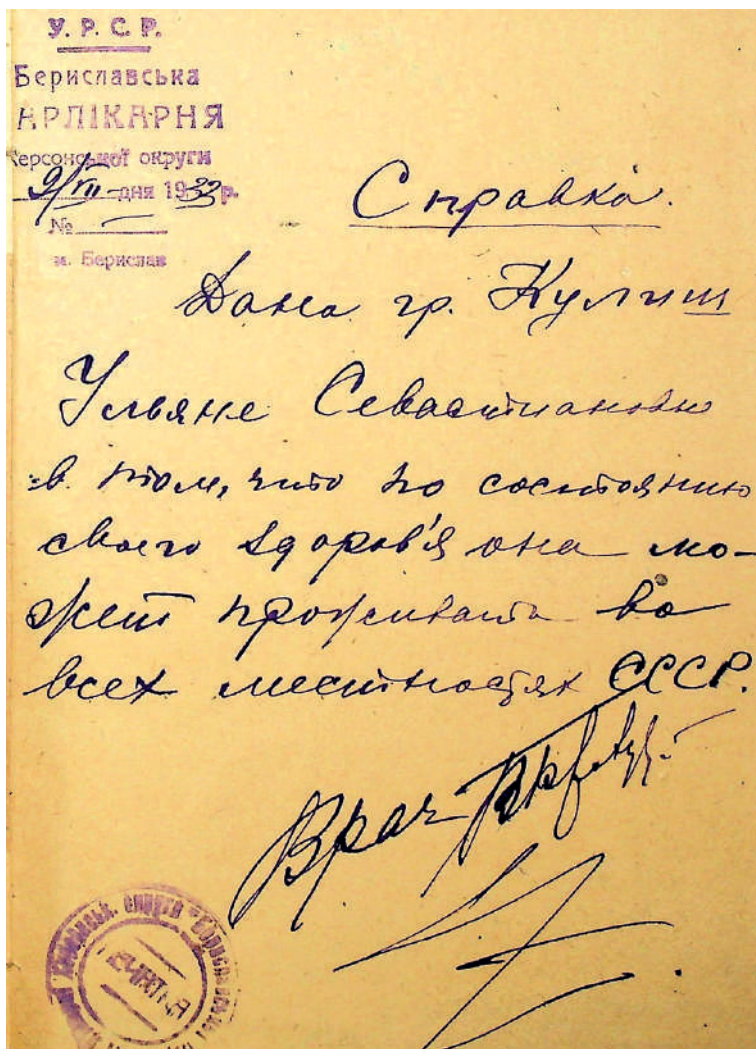
Документи довідково-інформаційного змісту. Окрему групу документів становлять матеріали інформаційного характеру про хвороби та смертність під час Голодомору. Зокрема йдеться про довідки з медичних установ, які засвідчують фізичний і психічний стан здоров'я та летальні випадки внаслідок голодування (док. 26–28).

До свідки
 Якимсь зр. е. Моміше
 Тимсь вельмою Родомі
 Шендериу Тримару Трим.
 в тому що тяміб зр.
 емо інвалідом поранен
 емої вібни Ві зроти
 Голова зр.
 Серце зр.

1944

Спр. 14704, арк. 7 (документ 26).

Спр. 15224, арк. б.н. (документ 27).

Гаврошу Б-189 W
 доставляемые из с. Мелен.
 рек Б-ми Спшак Артем
 42. и Спшак Артем 38.
 в настоящее время не
 дитя в красной оттоман-
 ке. Странно-
 поговори.
 Сорока Нина 12. и сын
 трескуче - акемшак -
 находится в уединении
 тайные соображения
 Завещ. пид.
 9, 1133 W
 Спшак Артем Чер.

Спр. 15226, арк. 16 (документ 28).

Спр. 14966, арк. б.н. (документ 29).

Тільки для подання Кр. озв. Р.С. Миліції

Довідка про народження

№ 32

Гром-н(ка) Гордін Іванко Тимос

родився(лася) „15“ січня м-ця 1927 р.

писку дев'яти років двома своїми роц
(повторити рік словами)

Довідку видала „25“ І м-ця 1933 р.

Секретар рада Кр. озв. Р.С. Миліції району

Голова ради
Зна. ЗАГС

М. П.

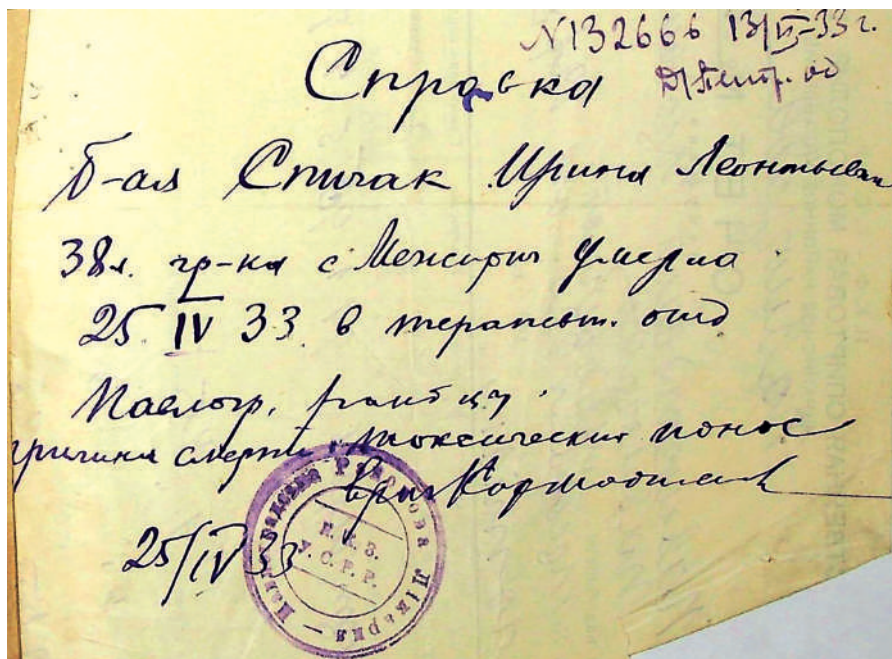
Секретар
Реєстрапор

Ст. 174 П.С.А. № 103.

13 друкарня УІО. № 2552.

264

Випадки смертності фіксувалися, як підрозділами РАЦС, так і іншими установами й організаціями (док. 32, 33).

Спр. 15226, арк. б.н. (документ 32).

Масштаби смертності через виснаження та голод набули коло-
сальних розмірів.

Тільки для подання.....

Довідка про смерть *м. Коробка*

№ 80

Гром-н(ка) *Коробка*
Гузьяна *Василь*

р(а) *28* *квітня* м-ця 1933 р.

вона загинула під час голоду
(після записати словами)

Довідку видає *В. Червоний* м-ця 1933 р.

Советская рада *Коробки* району

М. П. Голова ради *В. Червоний*
Зав. ЗАГС

Секретар *В. Червоний*
Регистратор

СТАГ ф. А, -148/105 11-та АДЮКАРІЯ УПО. № 3233

Спр. 14989, арк. 10 (документ 33).

Люди у пошуках їжі вдавались до масових міграцій. Через закриті кордони та обмежений доступ у міста, голодуючі помирали далеко від дому. Тому, органи влади часто не були спроможні встановити особи померлих і відповідним чином їх зареєструвати. Водночас інформація про такі випадки направлялась до органів ДПУ із зазначенням кількісних показників (док. 34).

До нар. Лейт. б. н. у. 7

Державна служба повідомляє урядовою
доп. службою до 12 і 13 квітня зруту
по обліку з'являється померлих.
17 осіб. По без обліку невідомо. 8

Голова служб. Служб.
/Секретар. Лейт.

НС. КР
КА. 3
133-24.

Спр. 14926, арк. б.н. (документ 34).

Саме органи ДПУ володіли повною інформацією про перебіг Голодомору. Агентурні довідки, які систематично надходили з місць, фіксували прізвища жертв страшного геноциду. Органи ДПУ вживали заходів для запобігання поширення будь-якої інформації про голод та канібалізм (док. 35).

Погрибська

Я. Кисель - подписалась зр. село
Ст-Сенжаров Руденкова М. А. 1937 г.

Дого. Касодина Нав. Новоселово
Яко зму. стали. что под страхом суро-
вой ответственности и обязанности согра-
жданства в тайне и никаким не прикажем улов-
ить мерзавца и злостных лиц сведе-
ний. подслу. турно. Гейса. в с. Ст. Велика
р. 0.00. Собес. Велика р. 0.00. подписано
подпис: / Н. Касодина /

1937 г.

Ст. Велика. М. А. Касодина

Документ 35. Спр. 14677, арк. 14.

Отже, наведені документи із кримінальних справ фонду № 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» ГДА МВС України демонструють основні аспекти повсякденного виживання звичайної людини в умовах утвердження комуністичного режиму в радянській Україні.

Представлені матеріали свідчать, що зміни у внутрішній політиці держави впливали на трансформацію інформаційного наповнення документів про особу. Найбільше це відбилося на посвідчувальних документах. Зібрана та зафіксована державними органами інформація про соціальний та матеріальний стан використовувалася комуністичним режимом у системі репресивних заходів проти населення.

Як бачимо, збереженість та оригінальність цих документів становить історичну цінність для дослідження суспільно-економічних і політичних процесів періоду Голодомору. Відтак, це є одним із перспективних джерел подальшого дослідження геноциду українського народу 1932–1933 років.

АВТОРИ ПУБЛІКАЦІЙ:*

Передмова

І. Ящук

Вступ

В. Щербатюк, О. Шкуратенко

Розділ І

В. Щербатюк, А. Загорулько, Є. Дурнов,
Ю. Сокур, Ю. Орищенко, А. Білай, М. Харабара, І. Кашу,
О. Шкуратенко, П. Ялинський

Розділ ІІ

А. Загорулько

Розділ ІІІ

М. Дзюба, А. Бабій, А. Старовойт, А. Варивода,
Л. Геращенко, Д. Курас, А. Мороз, А. Моначина,
А. Оліферчук, С. Плакса, В. Прус, С. Мірошниченко,
Д. Саксін, А. Тилилим, Д. Шостак, А. Яремій, Є. Дурнов,
Ю. Сокур, В. Астанін, В. Валяєв, С. Гадючка, А. Заверуха,
К. Задорожна, А. Кудін, В. Миронова, Ю. Ніжинська, І. Одотюк,
А. Рябчук, Н. Сливка, Н. Дорошук, О. Шкуратенко,

Розділ ІV

В. Щербатюк, Ю. Сокур, Д. Байкеніч,
А. Загорулько, Ю. Клевенець.

---

* Список авторів поданий у порядку за публікаціями в збірнику.

НАУКОВО-ДОВІДКОВЕ ВИДАННЯ

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ: ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ

Голодомор 1932–1933 років: геноцид українського народу. Збірник документів і матеріалів / І.П. Яшук (голова ред. колегії), А.П. Загорулько (відп. за випуск), В.М. Щербатюк (упорядн., наук. ред.), Є.С. Дурнов (відп. секр. розд. I), О.В. Шкуратенко (кер. авт. кол.), Д.І. Курас (наук. ред.), Ю.В. Сокур (упорядн., відп. секр. розд. IV), Н.О. Дорошук (відп. секр. розд. III), В.З. Прус (відп. секр. розд. III), М.А. Дзюба (відп. секр. розд. II) та ін.; за ред. В.М. Щербатюка, Д.І. Кураса. — Київ : Видавництво «Фенікс», 2025. — 272 с.
ISBN 978-966-136-981-7

Збірник вміщує наукові дослідження Голодомору 1932–1933 років, де автори обґрунтовують терор голодом як метод впровадження більшовиками економічної політики в українському селі, упокорення селян, утвердження радянської влади в Україні та черговий раз доводять, що організований пануючим режимом штучний голод був геноцидом українського народу.

Висвітлено реалізацію проєкту МВС України з оцифрування архівних справ періоду Голодомору, зокрема, фонду № 32 Галузевого державного архіву МВС «Кримінальні справи судових та позасудових органів», та роз'яснено щодо користування інтерактивною мапою, на яку нанесено електронні копії означених кримінальних справ.

Наведені, створені на основі споминів очевидців Голодомору, матеріали конференцій та наукових читань, що були організовані і проведені в Національній академії внутрішніх справ у 2008–2023 роках.

Окремо подані витяги архівних документів на підтвердження висновків аналітичної довідки за результатами опрацювання архівних справ названого фонду.

Для науковців, викладачів, здобувачів освіти, усіх тих, хто прагне пізнати історію українського народу.

The collection contains scientific studies of the Holodomor of 1932–1933, where the authors substantiate the terror of hunger as a method of implementing the economic policy by the Bolsheviks in the Ukrainian villages, subjugating the peasants, establishing the Soviet power in Ukraine, and repeatedly prove that the artificial famine organized by the ruling regime was the genocide of the Ukrainian people.

The implementation of the project of the Ministry of Internal Affairs on the digitization of archival cases of the Holodomor period, in particular, fund No. 32 of the Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs «Criminal cases of judicial and extrajudicial bodies», are highlighted, and the use of an interactive map on which electronic copies of the specified criminal cases are placed was explained.

Materials of the conferences and the scientific readings which were organized and held at the National Academy of Internal Affairs in 2008–2023 based on the memories of Holodomor eyewitnesses are presented.

Extracts of archival documents are laid out separately to confirm the conclusions of the analytical report based on the results of studying the archival files of the mentioned fund.

For scientists, teachers, students of education, all those who seek to learn the history of the Ukrainian people.

За редакцією
доктора історичних наук, професора В.М. Щербатюка
кандидата історичних наук, доцента Д.І. Кураса

Голова редакційної колегії І.П. Ящук
Відповідальний за випуск А.П. Загорулько
Науковий редактор і упорядник В.М. Щербатюк
Науковий редактор Д.І. Курас
Упорядник Ю.В. Сокур
Коректор А.В. Білай
Комп'ютерний набір матеріалів здійснено авторами

Переклад тексту на англійську мову Л.О. Щербатюк

Комп'ютерна верстка – С.М. Кірсенко
Дизайн обкладинки – О.Д. Пільгуй, А.Я. Верігіна

*Усі права редколегії, авторів, упорядників, наукових
редакторів та відповідального за випуск застережені.
Перевидання збірника здійснюється за згодою
відповідального за випуск*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 13,95.
Наклад 300 примірників. Зам. 24-132-1.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Грушецька, 13 Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК за № 271 від 07.12.2000 р.

Міністерство
внутрішніх справ
України

2024